

Frederikshavn Kommune

Kulturmiljøer

Skagen by Kulturmiljø nr. 1.....	344
Gl. Skagen/Højen Kulturmiljø nr. 2.....	354
Gårdbogård, Gårdbo Sø og Ålbæk Klitplantage Kulturmiljø nr. 3.....	358
Kragsskovhede Kulturmiljø nr. 14a-b.....	366
Kvissel Kulturmiljø nr. 15.....	375
Skagensbanen Kulturmiljø nr. 16.....	381
Strandby Kulturmiljø nr. 17.....	389
Hirsholmene Kulturmiljø nr. 18.....	394
Udpegede kulturmiljøer omkring Frederikshavn Indledning til kulturmiljø nr. 19 & 20.....	399
Frederikshavn Nord Kulturmiljø nr. 19.....	409
Frederikshavn Syd Kulturmiljø nr. 20.....	423
Pikkerbakken Kulturmiljø nr. 21.....	431
Flade – Donbæk – Bangsbo – Vrangbæk Kulturmiljø nr. 22.....	435
Lendum – Øster Skærum Kulturmiljø nr. 23.....	446
Sæbygård Kulturmiljø nr. 32.....	450
Sæby Kulturmiljø nr. 33.....	466
Hejselt Kulturmiljø nr. 34.....	491

Hallund Hede	
Kulturmiljø nr. 40	494
Hollensted	
Kulturmiljø nr. 41	499
Falden Skov/Hytten Skov	
Kulturmiljø nr. 44	502
Holtbjerg-Rugtved	
Kulturmiljø nr. 45.....	506
Voerså	
Kulturmiljø nr. 46	513

Skagen by

Kulturmiljø nr. 1.

Tema

Kystkultur, bosætning – anlæg på kysten

Emne(-r)

Fiskerleje, købstad, stationsby, fyranlæg, sandflugt

Sted/Topografi

Skagen by ligger på østsiden af Skagen Odde syd for Grenen. Od-den er det yngste landskab i Danmark.

Kulturmiljøet omfatter den gamle del af Skagen by med havnen.

Tid

12-1300-tallet til i dag

Karakteristik

Allerede i 1413 fik Skagen købstadsrettigheder, og byen var i 1500-tallet en større bosættelse, set i forhold til sin beliggenhed langt mod nord. Det er anslået, at der i 1500-tallet var ca. 2000 bønder og fiskere, der havde deres livsgrundlag her.

Bemærk "zonen" i overgangen mellem by og havn samt den sparsomme bebyggelse omkring Kappelborg. Ca. 1920.

Skagen By- og Egnsmuseum.

Området har grundet sin beliggenhed altid været stærkt udsat for naturens kræfter. Sandflugt og deraf følgende naturkatastrofer samt flere stormfloder har betydet, at der stort set ikke findes rester af den oprindelige bebyggelse. Dog udskylles dele af ældre kulturlag i disse år i havet NØ for Skagen by, som med stor sandsynlighed stammer fra 1300-1600-årene, og i Vesterby har man for nylig konstateret bevarede kulturlag fra 1600-årene med indslag af keramik fra 1300-årene.

Ganske få bebyggelser kan derfor føres maksimalt ca. 200 år tilbage, og Skagen har haft sin største vækstperiode fra anden verdenskrig op til i dag.

Luftfoto over Skagen by.

Skagen opfattedes i middelalderen som hele Skagens Odde, som vi kender den i dag, men efterhånden som den bymæssige bebyggelse blev etableret og udvidet, opstod Skagen og Højen/Gl. Skagen som byenheder [se bemærkninger under Højen]. Ikke som traditionelle købstadsbyer med torv og rimeligt ensartede bebyggelser i et

mønster af smågader, som det kendes fra andre middelalderbyer. Derimod har det formodentlig været stranden, der har været byens "torv", selvom man på Resens kort imidlertid kan se et område i Vesterby, der bærer betegnelsen torv, og byen har nærmest karakter af en "slynget vejbebyggelse" langs med kysten. Selve bebyggelsen er uplanlagt og vidner om, hvordan man har lagt husene afhængigt af sandflugt, herskende vindretninger, oversvømmelser m.m.

Skagen havn set fra luften i sidste halvdel af 1980'erne.
Skagen By- og Egnsmuseum.

De to hovederhverv landbrug og fiskeri har sammen med naturens råhed haft betydning for byens struktur. Bebyggelsen langs den sydøstvendte kyst har kunnet give en smule læ for den fremherskende vestenvind, lige så vel som "arbejdspladsen" i form af havet var lige uden for døren. Derimod har bebyggelser længere inde på Odde formentlig tilhørt landbrugere. (Det er ofte vanskeligt at skelne mellem fiskere og landbrugere i kystegnene før industrialiseringen i slutningen af 1800-tallet).

I perioder har også Vesterby været præget af en del landbrug. Markjorderne mellem Vesterby og den tilsandede kirke var rimeligt gode, og fiskeaffaldet var god og billig gødning.

Det var kystfiskeri med åbne joller eller landdragningsvod, der var de fremherskende fiskeriformer, indtil de større bådes fremkomst i midten og slutningen af 1800-tallet.

Kystmiljøet i Skagen er præget af søfarten omkring Skagens Odde. Ved tilsandingen af Agger Tange i tidlig middelalder, måtte sejladsene gå rundt Skagen i stedet for gennem Limfjorden. Man sejlede "Ummelands", hvilket betød større risiko for stranding og forlis. Skagenskoggen (dateret til ca. 1200), der ligger indlejret i sand ved siden af Oddevej ved det Hvide fyr er et godt eksempel på denne "Ummelandsfart".

Fyrene

Ændringen af søfartens sejladsmønster betød, at Skagensområdet måtte afmærkes. Sct. Laurentii kirke er antagelig bygget i 1300-tallet. Kirken blev formentlig ikke kun brugt til kirkelige handlinger, men også som fikspunkt for de søfarende. Indtil kongen fik gennemført en systematisk afmærkning af farvandene, var kirkerne centrale for navigationen. Især ved den farefulde sejlads rundt Skagens gren. (Elling, Flade og Sæby kirker er andre sømærker på østkysten.)

Det skal måske bemærkes, at Sct. Laurentii kirke var temmelig stor indtil tilsandingen og nedbrydningen af koret i begyndelsen af 1800-tallet. Det er med til at antyde en vis befolkningsstørrelse i middelalderens Skagen.

Vippefyret på fyrbakken med afløseren, Det hvide Fyr i baggrunden. Skagen By- og Egnsmuseum, 2000.

I løbet af 1500-tallet steg behovet imidlertid for bedre afmærkning af farvandene. Den hollandske dominans på havene bevirkede, at der i slutningen af 1500-tallet passerede 800 fartøjer ved Skagen. Frederik d. 2 udstedte derfor forordning om at Skagen, Anholt og Kullen skulle have fyrbelysning.

Efter de første forsøg ved Skagen med forskellige fyrtyper, blev det første vippefyr opsat i 1627. I dag ses en rekonstruktion af et sådant vippefyr på den såkaldte "Fyrbakke" øst for Østerby. Placeringen af vippefyret ændrede sig, da det ofte enten blev blæst ned eller overskyllet med vand.

Vippefyrets nuværende placering på fyrbakken er formentlig fra 1690'erne.

Med søfartens udvikling i 1700-tallet blev der behov for en endnu mere sikker fyrbelysning.

Driftsikkerheden af vippefyrene var særdeles usikker. Ofte blæste flammen ud, eller der manglede brandmateriale. I 1747 blev Det Hvide Fyr bygget efter tegninger af Philip de Lange. I dette fyr sad fyrflammen beskyttet. Det var desuden højere og mere driftsikkert

I 1858 stod Det Grå Fyr færdigt. Arkitekten var Niels Siegfred Nebelong. Endnu en gang havde det været nødvendigt at forbedre farvandsafmærkningen. Fyret blev bygget ca. 2 km. længere ude mod Grenens spids. Med Grenens vandring mod NØ med næsten 8 m. pr. år, var det naturligt at bygge længere ude og betydeligt højere.

Som supplement til Skagen fyr byggedes Højen Fyr i 1892, men naturens foranderlig betød, at det blev nedlagt i 1954.

I 1956 blev det nuværende moderne og radiostyrede fyr Skagen West (også kaldet Blyanten) opført nær Danmarks nordligste punkt.

Med fyrenes historie udmærker kystkulturmiljøet i Skagen sig ved, at næsten alle fyrtyper og fikspunkter (kirker) er repræsenteret. Et af

argumenterne for at bevare Sct. Laurentii's kirketårn var netop hensynet til søfarten. Alle punkter har haft væsentlig betydning for navigationen, indtil den elektroniske navigation slog igennem – og de er alle næsten beliggende på en ret linie, fyrlinien, mod NØ fra Sct. Laurentii kirke.

Kystbebyggelsen øst for fyrlinien

En væsentlig del af kystkulturmiljøet i Skagen er bebyggelserne Vesterby, Østerby og Kappelborg.

Vesterby og Østerby er de ældste bydele og har været en integreret del af kystmiljøet, indtil havneudvidelser og vejføringer har "skilt" de to småbyer fra kystmiljøet.

Udsigt over Vesterby med museets mølle i baggrunden.
KMH, 2006.

Vesterby afgrænses mod SØ af kysten, mod NØ af Kirkevej og Fiskergangen og mod NV af Sct. Laurentii Vej, dertil regnes også klitområdet Damstederne, hvor også Sct. Laurentii kirke ligger. Vesterbys struktur er meget lig Østerbys. Usystematiske vejforløb med skæve vinkler, samt varierende bebyggelser giver Vesterby et net af småveje, som bindes sammen med forbindelse til kysten i en række stiforbindelser. Disse stier er fra perioden med kystfiskeriet, hvor beboelse og erhverv havde en nær forbindelse.

Bydelen bør opleves i sammenhæng med naturområdet Damstederne, hvor Klitgården (Kongevillaen) og Sct. Laurentii kirke er beliggende.

Østerby har samme struktur som Vesterby og afgrænses mod SØ af Holstsvej, mod NØ af Østre Strandvej, mens Sct. Laurentii Vej/Oddevej afgrænser mod V. Tidligere var der ligesom i Vesterby direkte adgang til havet fra bydelen. I dag ses havet ikke, men er afskærmet af siloer, skorstene og skibsmaster etc. Østre Strandvej er ikke bare en fysisk adskillelse fra det oprindelige kystmiljø, men sætter også grænsen mellem bolig og havneindustri.

Eksempel på et af de sorte huse med det karakteristiske udskud.
KMH, 2006.

Ligesom i Vesterby er det et virvar af småveje og skæve vinkler, der giver bydelen et charmerende udtryk. Strandstierne findes også her, selvom de er afskåret af Østre Strandvej. I bydelen ligger markante og nærmest nationalt kendte bygninger som Skagens Museum og Brøndums Hotel med en række tilhørende bygninger. Umiddelbart NØ for Østerby ligger Vippefyret, Det Hvide Fyr og Det Grå Fyr.

Bydelen bør opleves i sammenhæng med naturområdet NØ for Østerby til Det Grå Fyr, hvor også Betty Nansens hus er beliggende.

Bydelen Kappelborg er den nyeste del af den gamle by. Den er opstået i forbindelse med havnens anlæggelse fra ca. 1907. Afgrænsningen er Holstvej mod NØ og Kirkevej mod SV samt en del af Chr. X's Vej mod V. Kappelborg er opkaldt efter det gamle Kapel, som eksisterede før den nye kirke blev bygget.

Nænsomt istandsat gård på hjørnet af Holstvej og Krogsvej.
KMH, 2006.

Som opland til havnen opstod der her i begyndelsen af århundredet et handelscentrum med købmandsgårde, handelshuse og andre virksomheder med relation til havnens aktiviteter. Med jernbanestationens og Skagensbanens anlæggelse i 1890 blev infrastrukturen bundet sammen med den jyske længdebane, der har sin endestation i Frederikshavn. Det blev nu muligt at fragte saltede fisk og an-

dre produkter over land til fremmede destinationer som bl.a. Hamburg.

I dag repræsenterer området også handel. Kappelborgs del af Sct. Laurentii Vej er byens hovedstrøg, hvor byens detailhandel ligger. Bydelens intime "provinsbyatmosfære" er dog noget "klemt" af de store erhvervsbygninger på havnen. Der er i det hele taget en meget uharmonisk "brudflade" mellem by og havn.

Havnen og havnepladsen

Som en del af kystkulturmiljøet i Skagen er havnen et udtryk for de dominerende kystrelaterede erhverv i Skagen i dag. Den er anlagt i 1907. Vesterby og Østerby er næsten kapslet ind, og havnen er med sin "skyline" dominerende fra næsten alle vinkler.

*Kuttere ved kajen i Skagen Havn.
Ud over byens egne fiskere, søges
havnen af fiskere fra andre dele af
landet og fra bl.a. Sverige.
Skagen By- og Egnsmuseum, 2000.*

Det havgående fiskeri afløste det kystnære fiskeri, og i dag ses næsten alle typer af fiskeri repræsenteret lige fra de mindste småjoller i jollehavnen til de store ståltrawlere på flere hundrede tons i erhvervshavnen. I de senere år er der dog sket en meget kraftig nedgang i antallet af hjemmehørende fartøjer.

Tilgangen af fisk (også fra udenlandske – især svenske – fiskere) er så stor, at fiskeforarbejdning er den største aktivitet på havnen i dag. De ligger primært langs bassinerne mod Ø. Omkring de vestre bassiner ligger skibsværfter og servicevirksomheder, ligesom den største del af kutterflåden er samlet her.

*Fiskepakhuse på Skagen Havn
tegnat af Bindsbøll.
KMH, 2006.*

På den centrale del af havnen ligger stadig elementer fra havnens bygning, nemlig Bindsbølls fiskepakhuse. Deres oprindelige funktion er efterhånden afløst af restaurationsvirksomhed og salg af fast-

food-produkter, der i dag er den dominerende erhvervsudøvelse i husene. Havnebassinerne i den ældste del af havnen domineres i sommertiden af lystsejlere.

Havnen er udvidet adskillige gange siden dens anlæggelse. Mod Ø er det i hele Østre Strandvejs længde ud til Vippefyret. Mod V er det ned til Vestre Strandvej/Fabriciusvej ved "skurbyen". Et meget fint lille bevaringsværdigt kulturmiljø, hvor de såkaldte hjemmekuttere har redskaber og andet grej. Hjemmekuttere er de mindre kuttere og joller, som sejler på fiskeri hver morgen og lander igen senere på dagen. En fiskeriform, der har været i tilbagegang de senere år. Skurbyens uplanlagte og uformelle struktur understreger stedets autenticitet, og i skurenes meget forskelligartede udtryk finder man mange træk, der peger tilbage til Skagens lange tradition for alternativ anvendelse af stedets til tider knappe ressourcer. Der kan trækkes lige linjer fra de klassiske, men sjældne bådskeure, hvor taget udgøres af en udtjent jolle, til skurbyens udstrakte brug af genbrugsmaterialer. Skurbyens karakter og liv står i skarp kontrast til de noget mislykkede forsøg på at skabe mere velordnede opbevarings-skure andre steder på havneområdet. Disse fremstår klart mere kliniske og klichéagtige.

Skurbyen på havnen.
KMH, 2006.

Havnepladsen var oprindeligt en åben og græsklædt plads, hvis funktion var oplagring af materiel og stejleplads. Efterhånden byggedes toldbygning, sømandshjem, pakhuse og havneadministration. I dag er pladsens kontur næsten udvisket og virker nærmest som en færdselsåre, hvor trafikken dominerer.

Karstensens Skibsværft med skurby-
en i forgrunden.
KMH, 2006.

Turisme

Turismen er i dag en af Skagens væsentligste indtægtskilder.

Fritidsliv og badeliv blev i 1800-tallets slutning fremherskende i Skagen. Opkomsten af adskillige badehoteller samt kunstnerlivet trak folk fra nær og fjern til byen. I dag er museerne, naturen, badelivet og nattelivet de store attraktioner i området sammen med kulturmiljøet.

Inden for det afgrænsede kulturmiljø er der ikke deciderede sommerhusområder. Turisterne er indlogeret i enten ejede eller udlejede helårshuse i Vesterby eller Østerby eller på hoteller og pensioner i området. Campingpladsen mellem Østerby og Det Grå Fyr er også velbesøgt en stor del af året.

Bevaringstilstand

Overordnet set er bevaringstilstanden for husene god, ligesom der heller ikke er gennemført mange ødelæggende vejgennemføringer. Husene er meget velrestaurerede, og nogle vil synes, at en del af dem er overrestaurerede, og dermed har fået ødelagt en del af charmen. Uomgængeligt er det dog, at byen har meget store sammenhængende områder med forholdsvis gamle huse holdt i den oprindelige stil. Et problem kan dog være, at en meget stor del af husene udelukkende bruges til ferieboliger.

Et andet problem er, at en del af byens oprindeligt "røde" huse – bygget i rød tegl – i disse år bliver vandskuret og malet gule. Dette bør undgås, da man netop via husenes udformning og farver kan følge byens forskellige udviklingsperioder.

I 2006 har Karstensens Skibsværft opført en tørdok i havnen, hvilket har en stor visuel indflydelse på havnemiljøet.

Sårbarhed og virkemidler

Området er sårbart, hvis der påbegyndes nybyggeri indenfor de tre bydele – eller dele af den ældste bebyggelse nedrives. Endvidere vil større vejgennemføringer gennem de ældste kvarterer være truende for miljøet. Funktionstømning af området med deraf vigende autenticitet.

De gamle strandstier fra Østerby og Vesterby anbefales fastholdt, så havnen og bydelene stadig har en vis sammenhæng. Ligeledes er der enkelte klitformationer og strandvolde som er følsomme ved evt. nedrivninger og arealudvidelser. Endvidere er sammenhængen mellem naturområderne hhv. mod NØ og SV for bydelene Østerby

og Vesterby unikke. Netop den historisk betingede udvikling kan følges fra Sct. Laurentii kirke til Det Grå Fyr.

Bonitering

Inden for det afgrænsede område har man at gøre med et forholdsvis stort sammenhængende kulturmiljø med velbevarede huse i forskellige aldre, som man ikke finder så mange andre steder i Danmark.

Kontekst/Sammenhænge

Det udpegede kystkulturmiljø skal ses i sammenhæng med Højen/Gl. Skagen og den øvrige Skagen by.

Kystkultur ses næsten over alt i Skagen. Pelsdyravl har eksempelvis virket sammen med fiskeindustri. Området med pelsdyrfarmene ses endnu nord for byen, men der er aktuelt planer om at udlægge området til boliger.

Anvendt kildemateriale

Hauerbach, Poul, Arne L. Hansen og Hans Nielsen: *Havet – Grenen – Skagen*. Sjøbeck 1983.

Klitgaard, Carl: *Skagen Bys Historie indtil ca. 1870*. Einar Nielsen 1928.

Resen, Peder Hansen: *Atlas Danicus Aalborg Stift*. Sæby Museum 1982.

Skagen Kommune Atlas – *Byer og bygninger 2000*. Skov- og Naturstyrelsen, Miljø- og Energiministeriet 2000.

Trap, J. P.: *Danmark*. Forskellige udgaver.

Gl. Skagen/Højen

Kulturmiljø nr. 2

Tema

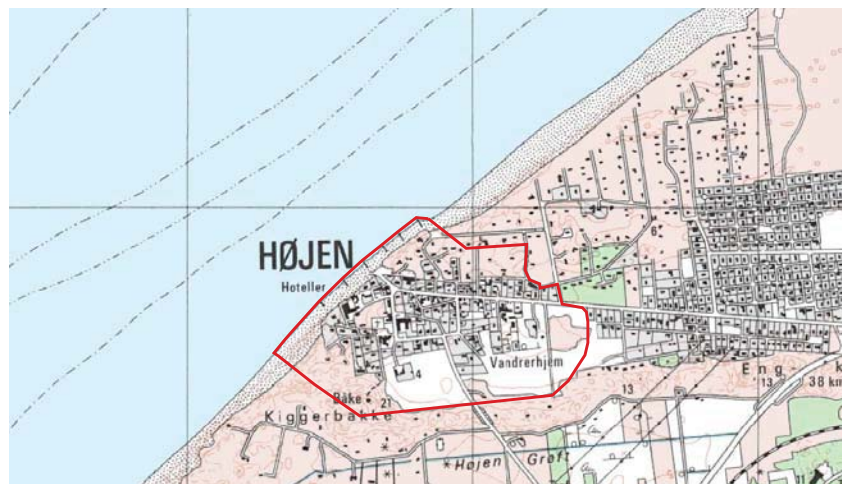
Kystkultur, bosætning, anlæg på kysten

Emne(r)

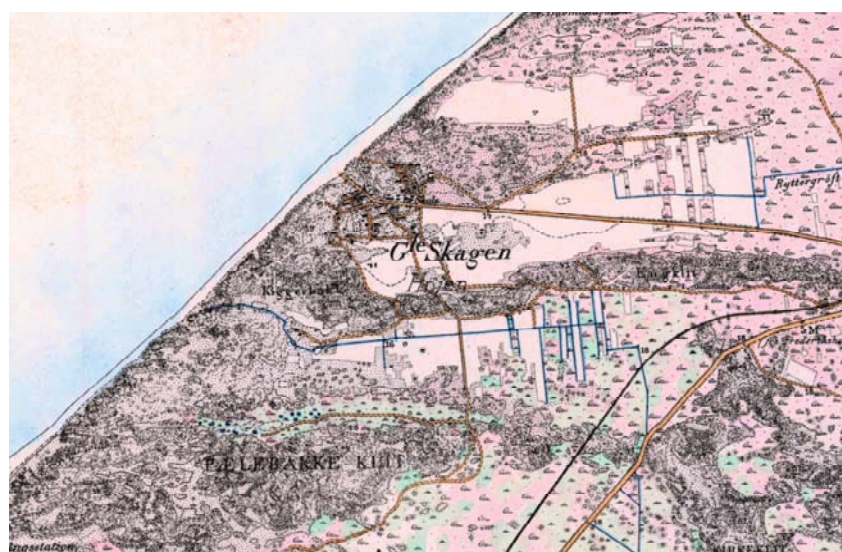
Landsby, fiskerleje, ferieby

Sted/topografi

Højen ligger på vestsiden af Skagen Odde syd for Grenen ud til Skagerrak. Odden er det yngste landskab i Danmark.

Kulturmiljøet omfatter den ældste del af Højen/Gl. Skagen.

Tid

1400-tallet til i dag

Karakteristik

Højen eller Gl. Skagen og Skagen by er i dag sammenvokset til en helhed, hvor et bredt bånd af nyere parcelhuse sammenbinder de to adskilte byer. Imidlertid er der oprindelig tale om to bebyggelser. En af de tidligste afbildninger, der findes af de to byer, er fra slutningen af 1600-tallet, hvor man på Resens "Atlas Danicus" kan se, at de to byer er tydeligt adskilte. Byerne var beliggende ud til hvert sit hav. Højen mod Skagerrak/Nordsøen og Skagen by ved Kattegats kyst.

Højen var oprindelig en fiskerby med kystfiskeri som speciale. Før bygningen af Skagen Havn foregik en stor del af fiskeriet med landdragningsvod ved Højen. Der ud over har Højen også fungeret som

fikspunkt for de søfarende. Båken står der stadig, om end det er en kopi, som et eksempel på et båkesystem, man i 1800-tallet opsatte langs den jyske vestkyst for at vejlede de søfarende op til fyrtårnene og –belysningen ved Skagen Oddes spids. Endvidere var der også redningsstation i byen. Den er nu nedlagt.

Parti fra Højen fra før 1912. Lokalsamlingen, Skagen By- og Egnsmuseum.

De ældste dele af Højen er for længst forsvundet i havet som følge af kysterrosionen, hvor havet bortskyllede mange huse. Desuden har området været stærkt ramt af sandflugten. Den tilbageværende gamle bebyggelse fremstår ustruktureret, med veje og stier, der krydser hinanden. Resterne af en typisk fiskerbebyggelse fra 1800-tallet – som i de fleste tilfælde er "moderniseret" – fremstår med en vis originalitet. Ligeledes ses den "gamle" byplan rimelig godt bevaret, selv om der sniger sig enkelte nyere bygninger ind mellem de gamle.

Som supplement til Skagen fyr byggedes Højen Fyr i 1892, men naturens foranderlighed betød, at det blev nedlagt i 1954. I 1960'erne blev tårnet sprængt væk. Fyret blev bygget i samme stil som Rubjerg Knude Fyr.

Strandhotellet, der oprindeligt blev bygget som anneks til Ruths Hotel. Kirsten Monrad Hansen, 2006.

Efter Skagen Havns anlæggelse i 1907 flyttede fiskeriet fra Højen dertil, og fiskerne flyttede med hen i nærheden af den nye havn.

Allerede på det tidspunkt havde turismen en vis betydning for byen, og sommergæsterne købte de attraktive huse, som fiskerne forlod. Desuden skød der badhoteller og –pensioner op i Højen. Bl.a. Ruths Hotel, der startede som badepension, Jeckels Hotel, Strandhotellet etc. De fleste af disse hotelkomplekser er gennem de seneste 100 år ombygget, udbygget og moderniseret, men fremstår i lighed med den gamle fiskerbebyggelse rimeligt originalt.

Det fredede Søjberghus set fra Båken.
KMH, 2006.

Bevaringstilstand

Bevaringstilstanden for bebyggelsen er god. Husene er som nævnt, for langt de flestes vedkommende, i meget god stand.

Sårbarhed

Området er omfattet af en forholdsvis restriktiv lokalplan, der både omfatter nybygning og reovering af de eksisterende ejendomme, samt beplantning, hegning m.v. Området anses derfor ikke for sårbart, hvis lokalplanen overholdes.

Huse på Højensvej.
KMH, 2006.

Bonitering

Højen har en stor grad af autenticitet, selvom der næsten udelukkende er tale om en "turist"by forstået på den måde, at husene næsten udelukkende bliver brugt til feriebeboelse, og der derfor ikke bor ret mange mennesker fast hele året rundt. Det giver bl.a. en meget stor forskel på sommer og vinter, og byen er temmelig øde i vinterhalvåret. Til gengæld har det bevirket, at husene i dag på trods af modernisering fremstår med et rimeligt originalt udseende.

Vue over Højen.
KMH, 2006.

Kontekst/Sammenhænge

Højen skal ses i sammenhæng med Skagen By, selvom de to byer oprindeligt ikke var sammenbyggede.

Anvendt kildemateriale

Resen, Peder Hansen: *Atlas Danicus Aalborg Stift, Sæby Museum* 1982.

Skagen Kommune Atlas – Byer og bygninger 2000. Skov- og Naturstyrelsen, Miljø- og Energiministeriet 2000.

Trap, J. P.: *Danmark*. Forskellige udgaver.

LOKALPLAN NR. 56 – B.8 For et bevaringsværdigt område til helårs- og sommerbeboelse m.m. i Højen (Gl. Skagen), Skagen Kommune 1987.

Gårdbogård, Gårdbo Sø og Ålbæk Klitplantage

Kulturmiljø nr. 3

Tema

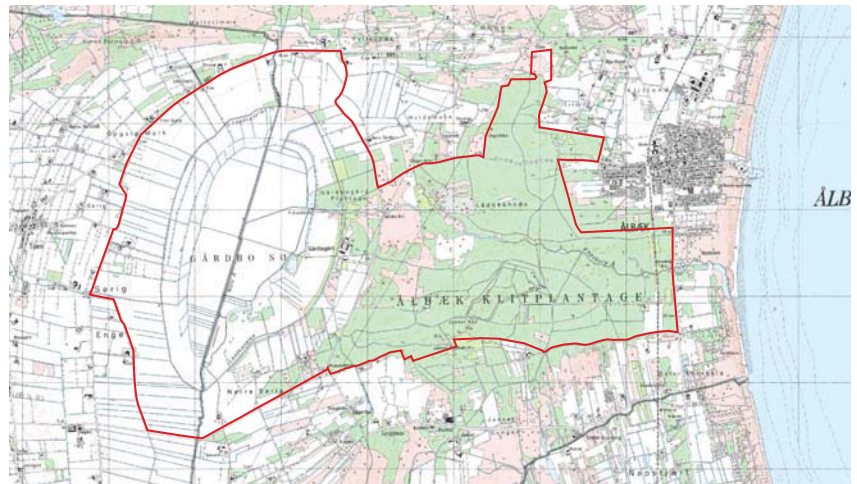
Bosætning på landet, landbrug og skovdrift

Emne

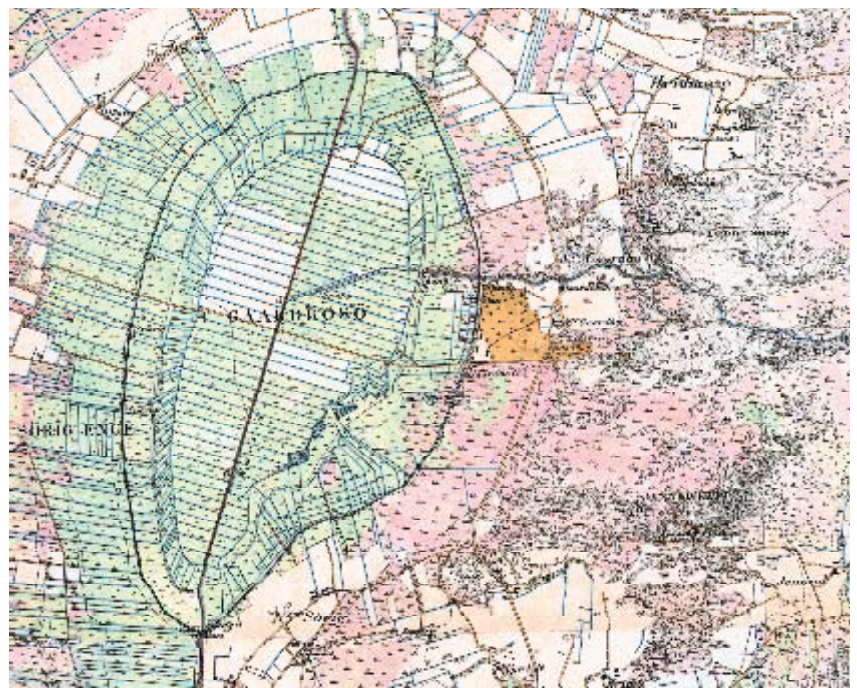
Herregård, afvanding og ind-digning samt skovdrift

Sted/Topografi

Gårdbo Sø var tidligere Vendsyssels største sø. I middelalderen var den antagelig på ca. 775 ha og i 1800 ca. det halve areal. Søen er beliggende omkring 20 km nordvest for Frederikshavn. På landkort fra før slutningen af 1700-årene vises søens naturlige afløb mod nord til Skagerrak. Det er nok tvivlsomt om, dette er rigtigt, og fra udgivelsen af Videnskabernes Selskabs kort over det nordlige Vendsyssel i 1795 vises søens afvanding gennem Knasborg Å mod øst til Kattegat.

Herregården Gårdbogård kendes tilbage til 1335, men dens nøjagtige beliggenhed er ikke kendt. Den nuværende Gårdbogård er fra 1880'erne med hovedbygningen fra 1893. Gården er opført umiddelbart øst for den tørlagte sø og havde oprindeligt hovedparten af sin jord på den centrale søbund.

Aalbæk Klitplantage er beliggende øst for Gårdbø Sø og Gårdbogård. I 1891 påbegyndte staten at anlægge plantagen, som i dag er på 736 ha. Den sammensatte beplantning af skovfyr, bjergfyr, østrigsk fyr og på de bedre jorder sitkagran udgør sammen med områder med eg og birk en mangfoldighed af biotoper med et rigt plante- og dyreliv.

Kulturmiljøet afgrænses mod vest af Sørig Engvej, mod nord af Hirtshalsvej, mod øst af Nr. Gårbovej og den statsejede Aalbæk Klitplantage, og mod syd af Gårdbogårdvej.

Afgrænsningerne omkring Gårdbø Sø er begrundet i de ind- og udsigtsforhold, der giver det bedste indtryk af søens størrelse, da udtørningsarbejdet startede. Området omfatter ligeledes de fleste grøfte- og kanal anlæg fra afvandingen.

Tid

1880 – 2005

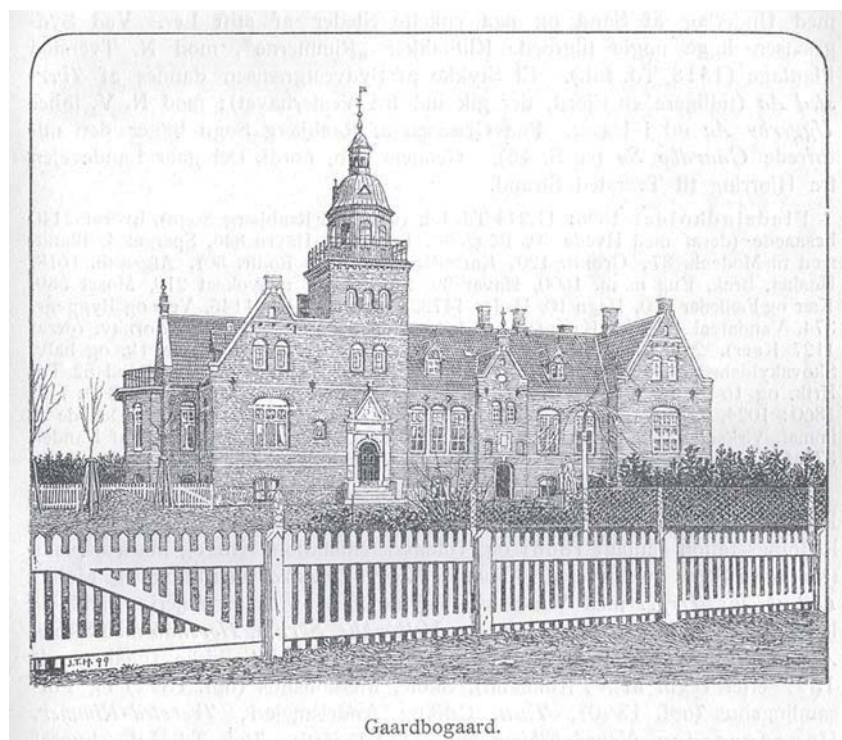
Karakteristik

Gårdbogård

Gårdbogård er landets nordligst beliggende hovedgård. Den nævnes første gang 1335, mens den nuværende Gårdbogård er af nyere dato. Den oprindelige Gårdbogård hørte fra 1335 under Vrejlev Kloster og overførtes efter reformationen til kronen. I 1577 overgik den til privat eje.

Hovedbygningen til Gårdbogård
1899.

J. TH. Hansen, Trap Danmark tredje
udgave 1906.

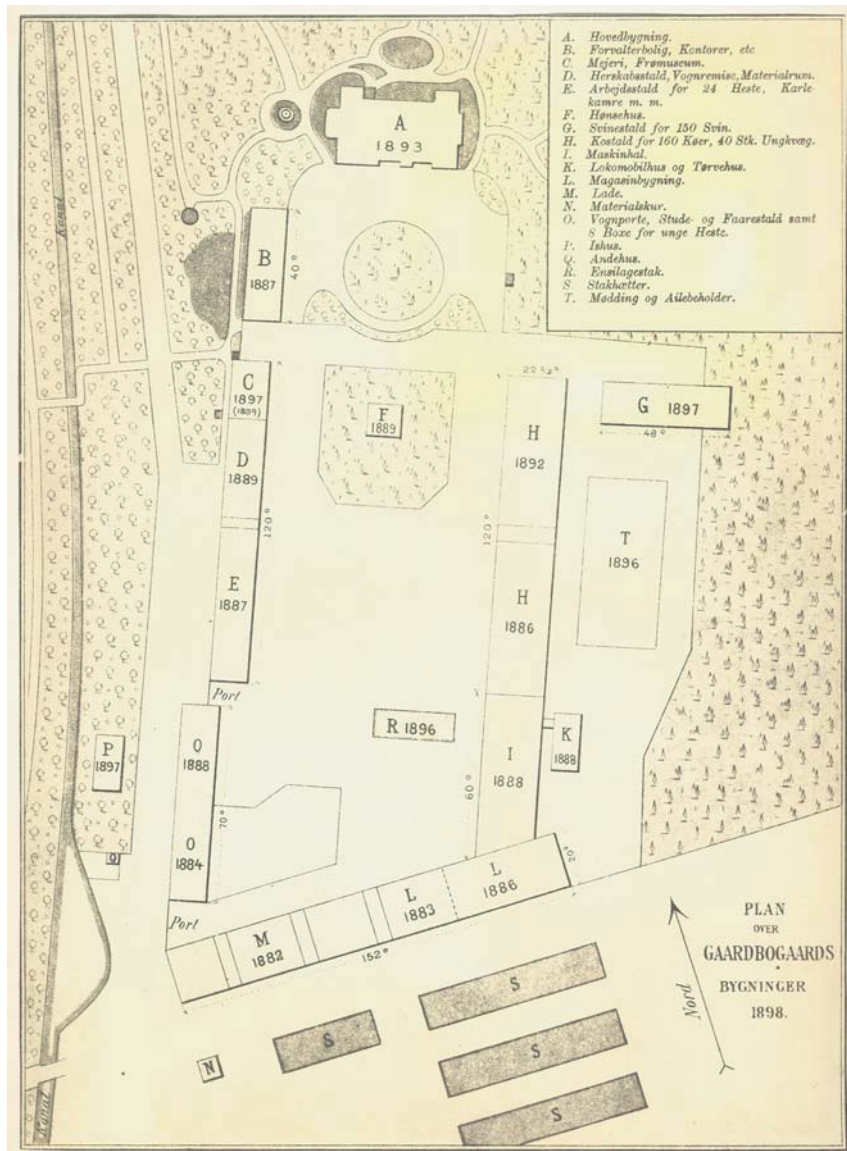
Gaardbogaard.

Da sandflugten i sidste halvdel af 1500-årene begyndte at hænge rundt om i Vendsyssel, blev også Gårdbogård hårdt ramt, og i 1660 var gårdens jorder så ødelagte af sandflugt, at jorden blev delt mellem 4 gårde, og Gårdbogård blev nedlagt.

Hovedbygningen til Gårdbogård.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Plan over Gårdbogård 1898. Fra
"Gårdbogård og Gårdbø Sø".
Søren Svendsen, 1969.

Omkring 1880 blev Gårdbogård igen bragt til live. Den store Gårdbø Sø blev på dette tidspunkt tørlagt, og de to gårde Nørre og Sønder Gårdbø blev opkøbt. Sønder Gårdbø blev helt nedlagt, mens

Nørre Gårdbo blev flyttet ca. 600 meter mod nord. Arealerne fra de to gårde og den udtørrede sø blev herefter drevet som landbrug. Hertil blev der i løbet af 1880'erne opført en avlsgård, og i 1893 en hovedbygning til en ny herregårdslignende proprietærgård. Den nye Gårdbogård. Hovedbygningen er opført i hollandsk renæssancestil efter tegninger af Kgl. Bygningsinspektør og arkitekt Martin Borch, der i perioden 1886-1916 var De Danske Spritfabrikkers faste arkitekt.

Gårdbogårds opståen på grundlag af udtørringen af Gårdbo Sø er som sagt enestående, men er på den anden side tæt forbundet med de mange større og mindre landindvindinger, der i slutningen af 1800-tallet blev foretaget rundt om i landet ved dræning og afvanding af søer.

Jørgen Wendelbo Larsen gav på mange måder Gårdbogård en central placering både i landsdelen og i hele Danmark. Lokalt var han en aktiv og driftig mand med tillidsposter som formand for Hjørring Amts Landboforening, sognerådsformand i Råbjerg Kommune, formand for Eskjær-Slynges Mergelbane, formand for Frederikshavns Eksportslagteri, medinitiativtager og senere formand for aktieselskabet Tolne Skov, medlem af Hjørring Amtsråd og mange andre bestyrelses- og formandsposter. På landsplan blev han dog mest kendt for at være en af foregangsmændene for indførelsen af jerseykvæg i Danmark fra slutningen af 1890'erne. Gårdbogård blev, efter oprettelsen af Kvægavls- og Opdrætterforeningen "Jersey" i 1902 med Jørgen Wedel Larsen som formand, et af de store avls- og indkøbscentre.

*Kostalden opført i perioden 1886-92 set fra nord.
Vendsyssel historiske Museum 2006.*

1883-1916 blev Gårdbogård Plantage anlagt, ved at omkring 250 tdr. land hede og klit blev beplantet, fortrinsvis med nåle- og løvtræer. 1897 blev det private herregårdsmejeri, Gårdbo Mejeri, oprettet. Mejeriet havde til huse på selve gården.

Gårdbo Sø

Den store Gårdbo Sø er en udtørret sø, og arealet er nu ager og eng med fed dyndjord. Søen antages i middelalderen at have været på 775 ha og med en omkreds på ca. 15 km. Den havde oprindeligt afløb i en å, Kravskov Å, som dog på et tidspunkt svandt ind på grund af sandflugt.

I 1854 sænkede lodsejerne fra omegnen søens vandstand ved uddybning af Knasborg Å. I 1880 var der tørlagt ca. 140 ha. Samme år afgav lodsejerne retten til søens udtørring til en entreprenør Hansen som kort efter solgte rettigheden videre til entreprenør Jørgen Wendelboe Larsen. Herefter begyndte et egentligt udtøringsarbejde med anlæggelse af en ca. 8,8 km lang og 4 meter bred kanal samt en yderligere uddybning af Knasborg Å. 1882 blev der anlagt en hovedkanal gennem den nu udtørrede søbund. Efter udtørringen udgjorde arealet ca. 482 ha.

Knasborg å, hvor den krydser Gårdbovej.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Projektet med tørlægningen af Gårdbø Sø adskiller sig på et væsentligt punkt fra mange tilsvarende projekter, idet entreprenør Jørgen Wendelboe Larsen, som forestod arbejdet ikke gik konkurs, som det var tilfældet for mange andre i lignende situationer. Han havde tidligere, i årene 1869 til 1873, forestået udtørringen af Tastum Sø ved Skive for sin fader, og han havde derfor en vis erfaring i et sådan specielt entreprenørarbejde. Dette betød, at han kunne fortsætte sit arbejde på Gårdbogård som pioner inden for landbruget.

Arealet blev gennemgribende istandsat i 1950'erne, hvor afvandingsnetværket blev forsimplet, en pumpestation blev opført, og enge blev til frugtbart agerland.

Et minus ved afvandingen var, at det omliggende agerland, pga. den sænkede grundvandsstand, blev tørlagt, og høstudbyttet på disse arealer derfor blev mindre og i tørre somre meget mindre.

Ålbæk Plantage

I 1891 påbegyndte staten anlæggelsen af Ålbæk Klitplantage. Den nu 736 ha store plantage var i lighed med andre og tidligere plantninger et tiltag i kampen mod flyvesandet i det nordlige Vendsyssel. Beplantningen er afvekslende mellem nåle- og løvtræ. Skovfyr, bjergfyr og sitkagran er de dominerende nåletræer, mens birk og eg udgør størstedelen af løvtræbevoksningen.

Bevaringstilstand

Gårdbogård

Kulturmiljøets struktur er velbevaret. Gårdens hovedbygning blev fredet i 1990 og er meget velbevaret. Af de oprindelige avlsbygninger er kun forvalterbolig med godskontor samt kostalden tilbage. Disse bygninger udgør kun en lille del af det oprindelige gårdsanlæg, men er med deres placering og størrelse med til at bevare ind-

trykket af den store avlsgård fra slutningen af 1800-årene.

*Forvalterbolig og godskontor opført i 1887.
Vendsyssel historiske Museum 2006.*

Mejeriet blev nedlagt i 1940 og er sammen med hestestalden nedrevet og erstattet af en nyere avlsbygning på den tidligere tomt.

Syd for den nuværende Gårdbogård skal der i 1842 være fundet spor af en bygning, formentlig den oprindelige Gårdbogård, under flyvesandet. Dette er dog tilsyneladende aldrig undersøgt nærmere.

Hvad de to gårde Nørre og Sønder Gårdbo angår, er kulturmiljøets struktur i dag overlejet. De oprindelige gårdtomter kan således ikke ses i dag. Den flyttede Nørre Gårdbo kan dog stadig ses med velafgrænsede marker nordøst for Gårdbogård.

*Staklade i træ. Måske en ombygning af en af de oprindelige stakhætter fra 1890'erne.
Vendsyssel historiske Museum 2006.*

Gårdbo Sø

Kulturmiljøets struktur er velbevaret. Hovedstrukturen i afvandingsanlægget er velbevaret, selvom en del grøfter er sløjftet. Der er bevaret flest i den sydlige del.

Ålbæk Klitplantage.

Plantageanlægget er yderst velbevaret. Nordjyllands Statsskovdistrikt står for plantagens drift.

Sårbarhed

Gårdbogård

Hovedbygningen er fredet og må derfor, med de begrænsninger en fredning indebærer, betragtes som sikret mod bygningsmæssige og arkitektoniske forringelser. Af avlsbygningerne er som tidligere nævnt kun forvalterbolig og kostald tilbage. Begge bygninger kan blive udsat for nedrivning eller ombygning, som det er sket for de øvrige oprindelige avlsbygninger.

Gårdbogård Sø

Den udtørrede sø og de åbne kanaler er til stadighed udsat for driftsmæssige forandringer ved dræning, rørlægning af kanaler og ændret drift (beplantning). Et andet aspekt, som kan ændre den nuværende struktur, er en tilbageføring af søen eller dele heraf. Planer for en genskabelse af søen har flere gange været på tale og en afvejning mellem dette og en fortsat bevaring af den udtørrede sø må i givet fald tages op til vurdering.

Den udtørrede Gårdbø Sø set fra syd ved Norså.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Ålbæk Klitplantage

Plantagen er, så længe den er i statens eje, sikret i sin nuværende form. Et salg af hele eller dele af plantagen til private vil kunne være en risiko for dens fremtidige udnyttelse og tilgængelighed for offentligheden. En udstykning med tilladelser til bebyggelse af de enkelte parceller kan ses som en risiko i fremtiden.

Bonitering

Gårdbogård og Gårdbø Sø udgør et helt særligt miljø, som ikke i traditionel forstand kan opfattes som et herregårdsmiljø. Gårdens opståen på grundlag af den udtørrede sø er sammen med selve udtørningsprojektet enestående i Danmark. At Gårdbogård også, som centrum for indførelsen af Jerseykvæg til Danmark i 1898, har haft en central betydning for dansk kvægavl, gør ikke gårdens betydning mindre.

Ålbæk Klitplantage er som klitplantage karakteristisk for landsdelen. Den blandede trævækst er typisk for sådanne plantager, og Ålbæk Klitplantage er derfor et godt eksempel til bevarelse af et sådan miljø.

Kontekst/sammenhænge

Gårdbogårds opståen på grundlag af udtørringen af Gårdbo Sø er som sagt enestående, men er som nævnt på den anden side tæt forbundet med de mange større og mindre landindvindinger, der i slutningen af 1800-tallet blev foretaget rundt om i landet ved dræning og afvanding af søer.

Ålbæk Klitplantage udgør sammen med bl.a. Tversted Klitplantage, Bunken Klitplantage og Tornby Klitplantage nogle af de statslige klitplantager, som gennem de seneste 150 år har været en del af sandflugtsbekæmpelsen i landsdelen. Den egentlige traditionelle skovdrift er i de senere år blevet afløst af en mere rekreationsorienteret anvendelse, og Ålbæk Klitplantage er i så henseende et godt repræsentativt eksempel.

Anvendt kildemateriale

Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i Danmark (Syddansk Universitet). *Danske Slotte og Herregårde*, bd. 10. Kbh. 1966.

Optegnelser til Ordenskapitlet på Amalienborg i København 1903 og 1923.

Svensen, Søren: *Gårdbogård og Gårdbo Sø, Historieopgave fra Hjørring Seminarium, 1969.*

Vandrefolder nr. 98 Ålbæk Klitplantage, Skov- og Naturstyrelsen, København.

Beskrivelsen er udarbejdet af Vendsyssel historiske Museum

Kragsskovhede

Kulturmiljø nr. 14a-b

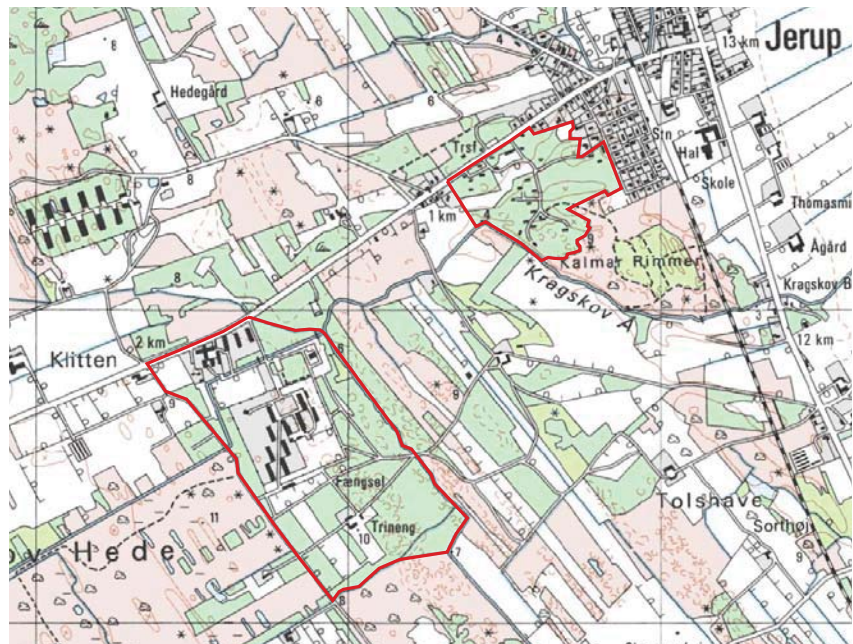
Tema

Institutionsbyggeri

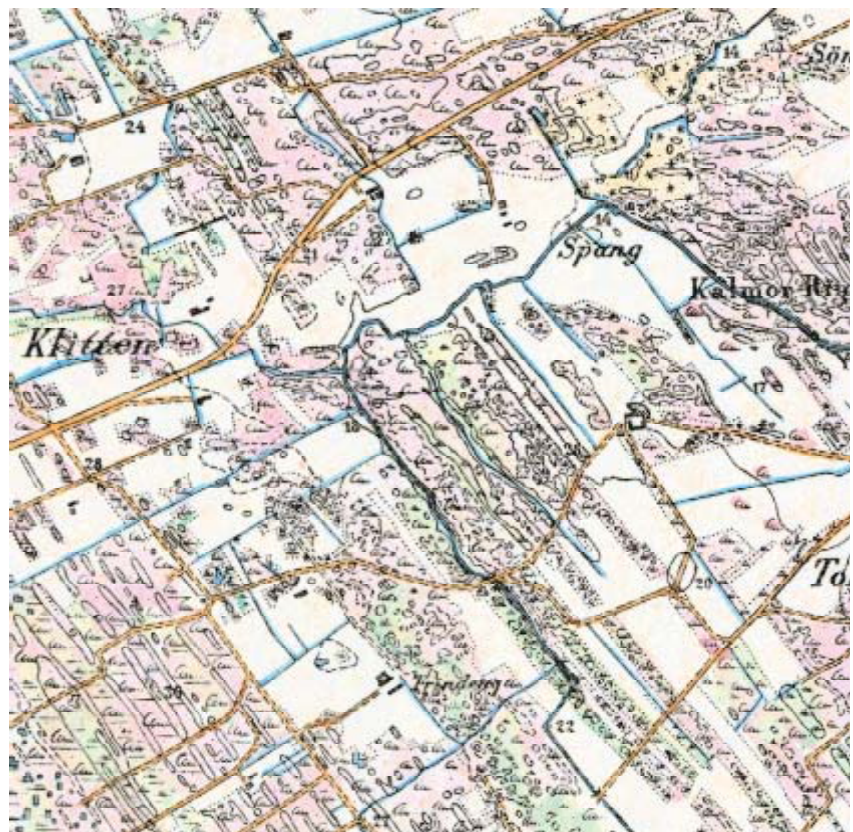
Emne(-r)

Statsfængslet Kragsskovhede, institution og funktionærboliger

Sted/Topografi

Området er begrænset til Kragsskovhede Statsfængsel på Sindalvej i Jerup og Statsfængslets funktionærboliger omkring Løvvej i Jerup for ikke at inddrage alle de 3000 td. land, som statsfængslet sammen med de øvrige fængselsafdelinger i Mosbjerg og Raabjerg overtog i 1945. En stor del af området blev i øvrigt fredet i 1981.

Tid

1937 til i dag

Karakteristik

I udkanten af stationsbyen Jerup, langs landevejen over de store moseområder og ind mod den gamle kystlinie ved Vogn, ligger der et kulturhistorisk spændende område.

*Istidskystlinien ses ude i det fjerne.
Erik Christensen 2006.*

De store mose- og hedestrækninger, som statsfængslet Kragsskovhede ligger i, er dannet efterhånden, som havet efter istiden har trukket sig tilbage foran den imponerende gamle kystskrænt, der går fra Flade Bakker ved Frederikshavn over Troldhætten i Tolne bakker til Hellehøj ved Hirtshals. Sandfygningen har forårsaget tilblivelsen af klitterne. De såkaldte rimmer (langsgående volde) i nord-sydgående retning er resultat af den fremherskende vestenvind. I læ af rimmerne er moserne, de såkaldte dobber, dannet som resultat af de dårlige afløbsforhold.

Rimme- og dobbelandskabet har, siden Skagens Odde begyndte at dukke op af havet efter sidste istid, ligget som et stort uigennemtrængeligt område med egekrat, høje klitter, moser og heder. Helt ind til midt i 1930'erne måtte al den kørende trafik mod købstaden Skagen ned på stranden ved Napstjært, som netop betyder dårligt vejstykke, og fortsætte kørslen mod Skagen. En køretur som digteren H.C. Andersen giver en fin beskrivelse af i sin dagbog fra hans store Jyllandsrejse.

*Rimme ved Tolshave Mose. Dopperne er efterhånden blevet til skov.
Erik Christensen 2006.*

Områdets bønder måtte drive et alsidigt landbrug for overhovedet at kunne eksistere på de magre jorder, hvor der lidt vittigt blev talt om, at man høstede med barberblade, og at spurven måtte knæ for at nippe af aksene. Derfor ligger gårdene også karakteristisk som perler på en snor langs den gamle kystlinie. Flere af gårdene har stadig det karakteristiske vendsysselske bygningsudtryk. Det såkaldte højrems- eller raalingshus. Oprindeligt et rad langt lavloftet hus med stald i vest og beboelse i øst. Et hus som kunne udvides eller indskrænkes efter behov med udskud og tasker. Der er i øvrigt kun to oprindelige raalingshuse tilbage. Det er Simons Raaling i Aalbæk og Sognefogedgården i Frederikshavn. (Ifølge bogen Huse i Frederikshavn er Rolling afledt af raaling = ra(d)lang = rad + lang og rad er en forkortelse af det oldnordiske isterrad, som betyder beboelses-, bolig- eller ophold. Rolling (raaling) betyder altså beboelseslænge.)

*Sognefogedgården.
Erik Christensen 2006.*

Gårdene er placeret i kanten af det dyrkningsbare område, som kaldes indmarken. Den oprindelige dyrkningsform afspejler sig i matrikuleringen, hvor det ses, at gårdene ligger på lange matrikler, der går fra stranden til heden og mosen i baglandet. Stranden udnyttedes til fiskeri med landdragningsvod eller fra småbåde. Der var heller ikke langt til østersbankerne, der strakte sig nord for Hirsholmene og langt op i Ålbæk bugten. Østersfiskeriet var et kongeligt privilegium.

Matrikelkort over Elling sogn 1844.
Kort- og Matrikelstyrelsen.

Oprindeligt blev overdrevsområderne inde i land brugt til græsning for får, heste og øksne. Flere kilder taler om opdræt af krigshestene i området op mod Skagen. En anden udnyttelse var tørvegravning, og hedeboenderne omkring udflytterbyen Jerup sendte tørv til opvarmning og madlavning over Fladstrand til København. Efterhånden udløstes ønsket om mere dyrkningsegnet jord, og bønderne forsøgte at inddrage rimme- og dobbelandskabet.

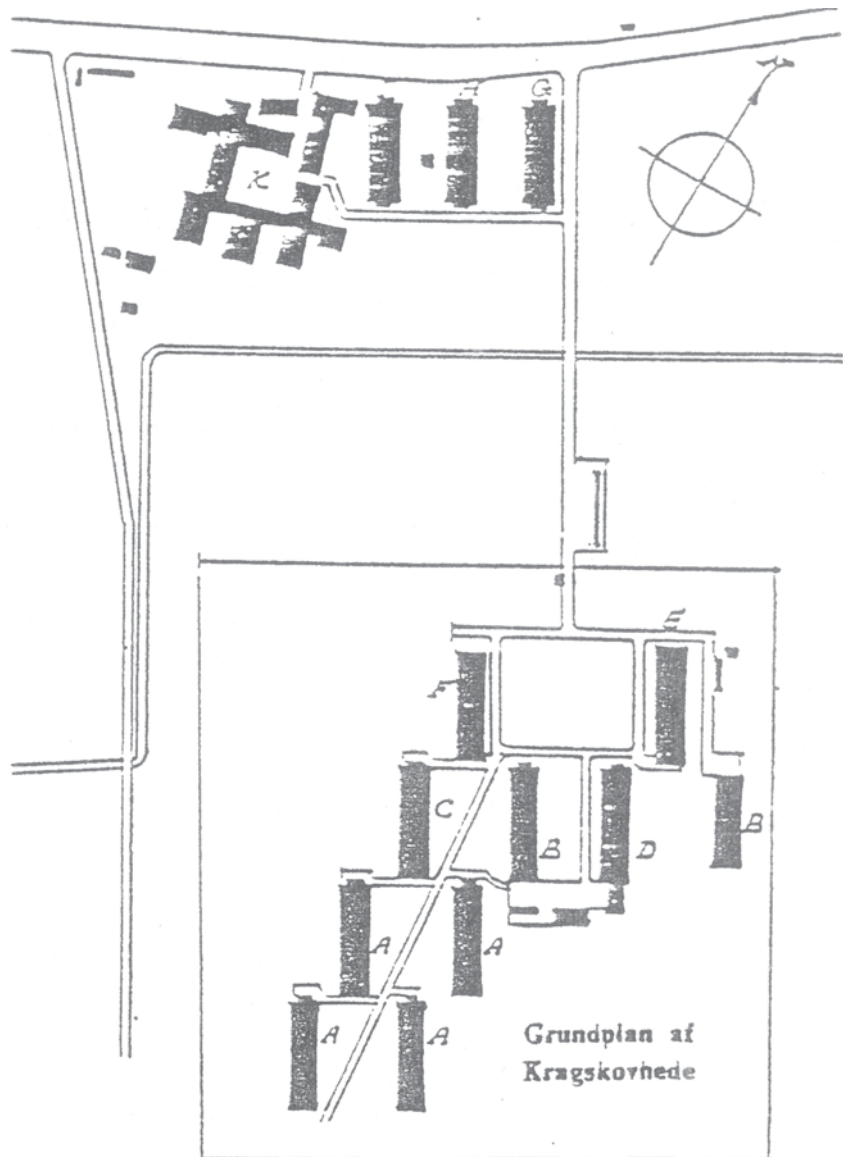
Det var et kæmpe arbejde, der kun kunne udføres med de bare næver. De eneste redskaber var hakke, skovl, spade og trillebør. Først skulle der graves kanaler, så man kunne afvande moseområderne, før man overhovedet kunne begynde på opdyrkningen. Det var et langt sejt træk, hvor mosen skulle undergraves. Det vil sige, at man blandede mosejorden fra dobberne med sandjorden fra rimmerne. På denne måde opnåede man at lave agerjord, samtidig med at området blev jævnet. Rent praktisk foregik det ved at fjerne mosejorden i 3-4 meters dybde, hvorefter sandet fra rimmerne fyldtes i hullerne, hvorefter mosejorden blev fordelt på området. Til sidst mergledes området og fik påkørt kunstgødning.

Efter århundredeskiftet begyndte Hedeselskabet at arbejde med

planer for en udnyttelse af landskabet i stor stil. I 1937 blev et 3000 tønder land stort område købt af Jysk Landvinding A/S med tilbagekøbspligt for bønderne. Desuden skulle der indrettes statshusmandsbrug på nogle af de nykultiverede områder.

Gennembruddet for opdyrkningen kom med den store arbejdsløshed i 1930'erne. Specielt var ungdomsarbejdsløsheden et kæmpe problem. Da de unge ikke havde forsørgerpligt, kunne de ikke opnå arbejdsløshedsunderstøttelse som de, der var gift og havde børn. I begyndelsen var arbejdslejrene en frivillig foranstaltning, hvor unge mennesker kunne komme og arbejde i et halvt år. Der indrettedes 3 ungdomsarbejdslejre. Én i Råbjerg, én i Mosbjerg og den sidste ved Jerup på Kragskov Hede.

Grundplan over Kragskovhede lejren. Efter Støtt 1999.

A: Almindelige afdelinger.	F: Administrationsbygning.
B: Værksteder.	G: Modtagelsesafdeling.
C: Sygeafdeling.	H: Besøgs- og afgangsafdeling.
D: Fyringsanlæg.	I: Personaloktarter.
E: Køkken og Spisesal.	K: Skole.

Arbejdet skred dog kun langsomt frem. I 1939 overtog Arbejds- og Socialministeriet opgaven. Hertil blev unge mænd fra hele Danmark deporteret for at opdyrke arealet, og hvis de nægtede, kunne de ik-

ke få udbetalt understøttelse. Det kunne de nu ikke få alligevel. Kun forsørgere kunne få understøttelse, så eneste mulighed var skopudsning, rapseri, forældre eller arbejdslejr.

I 1943 blev lejrene inddraget af den tyske besættelsesmagt til husning af troppetransporter, materiel og krigsfanger. Kort efter besættelsen, den 27. august 1945, blev lejrene overtaget af fængselsvæsenet under navnet Straffelejren på Kragsskovhede, der på denne måde kunne løse det store problem med anbringelse af landsvigerne. Ved overtagelsen pålagde Arbejds- og Socialministeriet fængselsvæsenet at ændre navnet, så der ikke kunne opstå misforståelser for de unge mennesker, der havde været i arbejdslejren før besættelsen.

Kort efter fængselsvæsenets overtagelse af lejren udarbejdedes der et forslag til en helt ny belægningsafdeling ved Jerup. Her skulle der bygges 14 belægningsafsnit med plads til 2500 fanger. Tegningerne var en kopi af Fårhus-lejrens tegninger, der er udarbejdet efter halvcirkelprincippet. Men på grund af retsopgørets overraskende hurtige afvikling reduceredes planerne til en femtedel, og planerne forandredes, så bygningerne nu skulle opføres i stjerneform, hvoraf dog kun den ene vinge blev opført.

*Funktionærboliger.
Erik Christensen 2006.*

Det oprindelige byggeri var røde træbaracker, og nybyggeriet blev projekteret med samme materialer, men på grund af efterkrigstidens materiale-mangel blev byggeriet i stedet opført i gasbetonsten. Samtidig med nybyggeriet i lejren blev der opført en række funktionærbygninger - også i gasbeton - i plantagen øst for lejren.

*Rødmalede trægarager.
Erik Christensen 2006.*

I forbindelse med udvidelsen blev der bygget en 600 mm tipvognsbane, først fra Jerup station til Jerupafdelingen. Derefter til de øvrige afdelinger. I alt blev der nedlagt 6,5 km skinner, hvorpå der kørte bl.a. en skinnebus, der blev kaldt Baskervilles hund. Banen blev nedlagt i 1963. Tipvognsbanen blev hentet fra Læsø, hvor tyskerne mod slutningen af krigen forsøgte at bygge et kæmpe batteri. (En såkaldt Tirpizlignende fæstning med 30,5 cm kanoner, der kunne dække farvandet mellem Læsø og Sverige). Banen blev i første omgang anvendt til at fragte byggematerialer fra Jerup Station til lejren. Der blev bygget en remise på den nordlige side af Sindalvej, hvorfra toget udgik til de andre afdelinger. Ud over godsvogne byggedes der også vogne til transport af passagerer mellem afdelingerne og ud til arbejdspladserne i terrænet.

*Resterne af et banespor.
Erik Christensen 2006.*

I 1947 forlod de sidste landssvigere lejren, og den blev indrettet til kriminelle recidivister. Anstaltens leder gennem de første 21 år var fængselsinspektør cand. jur. Carsten Rafael. Han var en af de store reformatorer af det Danske fængselsvæsen. Således var det ham, der kaldte fangerne for indsatte, oprettede talsmandsordninger, forsøgte sig med gruppeterapi og organiserede fritidslivet for de indsatte. Han havde på en studietur i USA set, hvordan man her behandlede fangerne mere humanitært end i Danmark, og han overførte de amerikanske teorier på det danske fængselsvæsen.

*Kragsskovhede i dag.
Erik Christensen 2006.*

Bevaringstilstand

Lejren må siges at være velbevaret og bliver stadig brugt til det oprindelige formål, eller noget, der ligner, alt efter temperament.

Sårbarhed

Indtil nu har der ikke været store problemer omkring sårbarheden. Der er ganske vist kommet nye bygninger til gennem tiderne, men ikke noget, der er gået ud over det oprindelige byggeri. Med de nye tiltag, hvor der skal flere strafafsonere på heden, kan man frygte, at det nye byggeri kommer til at skæmme de oprindelige bygninger ved deres materialevalg og placering på grunden.

*Funktionær bolig.
Erik Christensen 2006.*

Størst frygt vil der snarere være for funktionærboligerne, der kan/ skal/bliver udstykket og solgt enkeltvis. Det kan betyde, at hele det karakteristiske byggeri mister sin værdi gennem uheldige om- og tilbygninger.

For at sikre miljøet med både fængslet og de tilknyttede funktionærboliger vil det være en god idé med en bevarende lokalplan. Også for at sikre, at nybyggeriet harmonerer med det oprindelige byggeri.

Kirken ved Kragsskovhede. Erik Christensen 2006.

Bonitering

Statsfængslet er både eksemplarisk og repræsentativt som fængsel og arbejdslejr. Der er også en autentisk pædagogisk værdi i lejren, som skal ses i sammenhæng med naturgrundlaget og kultivering af området.

Kontekst/Sammenhænge

Ud over de allerede nævnte sammenhænge fra bondesamfundet til i dag, så er der også sammenhænge til socialpolitikken i 1930'erne, landssvigerne efter besættelsen og moderne fængselshistorie. Desuden skal det også nævnes, at fængselsfunktionærerne altid har været meget aktive i lokalsamfundet. Det var på deres initiativ, at der blev bygget en ordentlig skole i Jerup, og at Jerup borgerforening begyndte sit virke i 1948. Borgerforeningen er stadig ualmindelig livskraftig i området.

Anvendt kildemateriale

Christensen, Erik S.: *Sognefogedgården. I: Vendsyssel årbog 1994.*

Pedersen, P. Chr.: *Diverse artikler om hedeopdyrkning fra Vendsyssels Tidende 1935-1945.*

Pedersen, Lars Schreiber: *Fladstrand 1675-1750. I: Vendsyssel Årbog 2004.*

Skov- og Naturstyrelsen: *Frederikshavn kommuneatlas. København 1999.*

Støtt, Inger: *Statsfængslets historie. Upubliceret opgave for statsfængslet 1999.*

Beskrivelsen er udarbejdet af Bangsbo Museum og Arkiv.

Kvissel

Kulturmiljø nr. 15

Tema

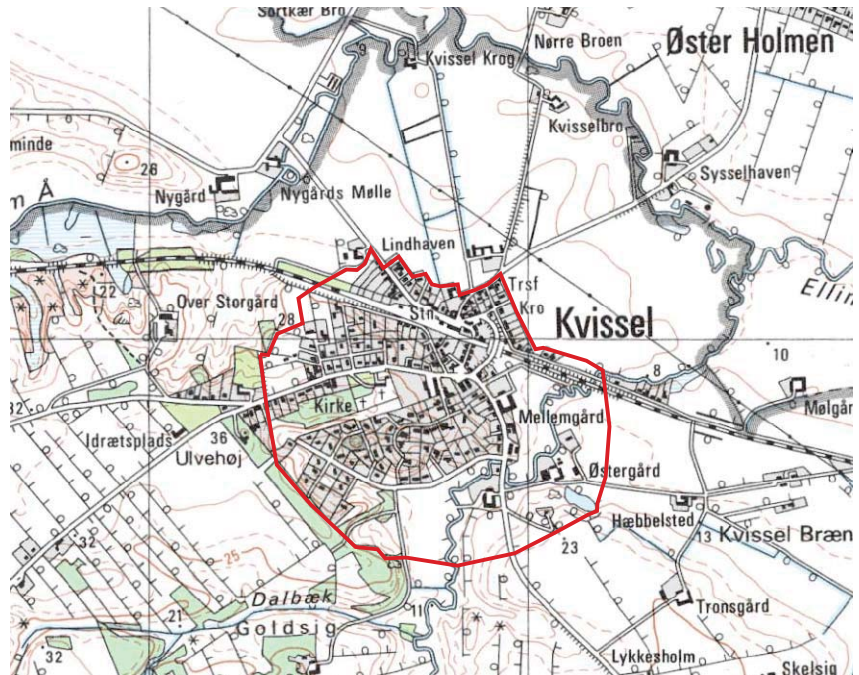
Bosætning på landet

Emne(r)

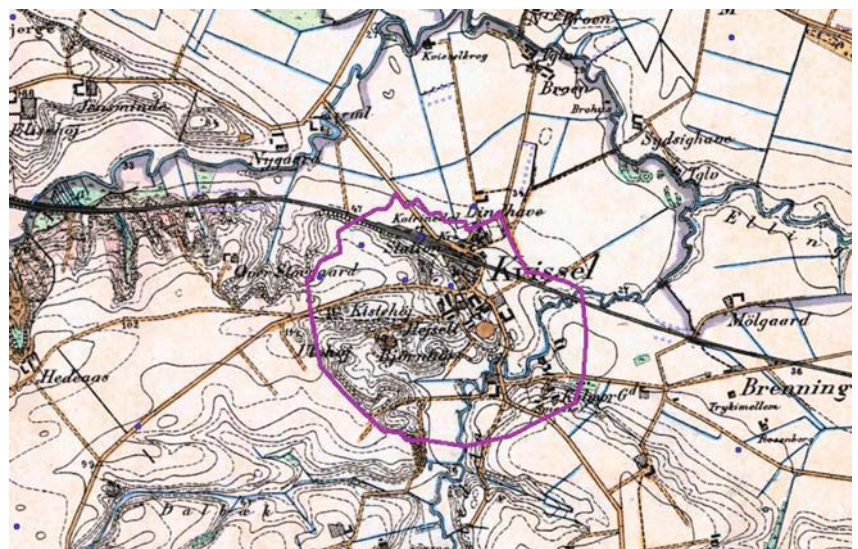
Landsby, stationsby, mejeriby og folkehøjskole

Sted/topografi

Kvissel ligger i den nordlige del af Åsted sogn, ca. 10 km vest for Frederikshavn, på kanten af det gamle stenalderhav, der engang udgjorde Vendsyssels nordgrænse. Nord for byen begynder det flade landskab, der strækker sig helt op til Skagen, mens landskabet sydpå er varieret med bakker og dale.

Det gamle stedsnavn "Kvissel", der betyder "forgrening", hentyder til sammenløbet af Skærums Å og Åsted Å. (Der findes kun tre Kvissel i Danmark - alle i Jylland. De to ligger ved Frederikshavn, én længere sydpå, mens det er et almindeligt navn i Norge.)

Kulturmiljøet omfatter byen Kvissel med de gamle gårde syd for byen.

Tid

Ca. 1850 til i dag.

Karakteristik

Den gamle landsby, som har eksisteret i hvert fald siden middelalderen, kan genfindes i de gamle gårde. Flere af disse ligger stadig væk i eller op til den gamle landsby.

På grund af de gamle kystskrænters store indhold af ler blev området, der mestendels var præget af landbrug, inddraget i den industrielle udvikling i 1800-tallet. I udkanten af den gamle landsby, som på daværende tidspunkt blot bestod af nogle bøndergårde og landarbejderhuse, opstod der således en række teglværker, som dog ikke længere eksisterer.

Landsbyens jord blev udskiftet i 1801, således at bønderne fra at have en andel i landsbyens marker, som kunne flyttes, fik faste bestemte steder at dyrke. En konsekvens var udflytning af gårde fra landsbykernen, men nogle af bønderne valgte at lade gårdene forblive i landsbyen. Blandt disse var Mellemgård, Søndergård, Vestergård, Over Storgård og Neder Storgård.

Stationsby

Jernbanen fra Nørresundby til Frederikshavn blev i 1871 ført gennem Kvissel, hvorefter byen fik status som holdsted. I 1877 blev den nuværende stationsbygning opført, og der kom betjening på stationen. De nye, hurtigere og billigere transportmuligheder gjorde det nemmere at etablere sig i landsbyen for handlende og håndværkere. Det var nu muligt hurtigt at tilvejebringe forsyninger udefra, samtidig med at det blev lettere for egnens bønder at få afsat deres produkter som korn, svin og kreaturer. Fra Frederikshavns havn ankom foderstoffer og gødningsstoffer, og der var en kraftig stigning i forbruget af disse varer.

Kvissel station som kun ved en feberredning fra byens borgere blev reddet fra nedrivning. I dag er den kulturhus.

Bent Jacobsen og Bangsbo museum & arkiv.

Stationsbygningen er tegnet af H.P.C. Holsøe, der også står bag stationerne i Hjørring og Sindal. Holsøe var Statsbanernes bygningsarkitekt i slutningen af 1800-tallet. Bygningen, der kan siges at være typisk for en mindre stationsby, består af et langhus i én etage. Der er tale om en simpel bygning med sans for detaljerne. De store vin-

duer og dørene er indrammet af lisener, og gavlenes øverste mursten er placeret på skrå.

Stationen blev nedlagt i 1982, men regionaltogene standser stadig i Kvissel, der nu er nedgraderet til trinbræt. Stationsbygningen er nu kulturhus og anvendes af en ungdomsklub, mens loftet huser en modeljernbaneklub. Stationens gamle centralapparat forefindes stadig i karnappen ud mod perronen. Herfra kunne sporskifterne skiftes og signalerne stilles. Sporene fjernstyres i dag fra DSB's fjernstyringscentral i Aalborg.

Stationen i dag.
Bangsbo museum & arkiv 2006.

Andelsmejeri m.v.

Andelsmejeriet blev oprettet i 1888, og snart efter fulgte smedeværksteder, forretninger mv. Over for stationen opførtes købmandsgård og kro, og efterhånden forvandlede landsbyen til stationsby med byhuse. Købmandsgården blev i 1907 overtaget af købmand Sigtenborg. Forretningen, der blev dygtigt drevet, blev anset som en af Vendsyssels største og bedste landforretninger. Den var desuden eftertragtet som læreplads for handelselever.

Folkehøjskole

I 1875 oprettedes Kvissel Folkehøjskole. Skolen lå i en idyllisk have og bestod af en skolestue, en gymnastiksal samt en forstanderbolig. Skolestuen opvarmedes af en kakkellovn, mens belysningen blev klaret af nogle petroleumslamper. Der blev undervist i fag som dansk, regning, håndarbejde, skrivning, sang, gymnastik, fysik, geografi, kunstforståelse, historie, bibelhistorie m.m. I de første år var der tilstrækkeligt med elever til både sommer- og vinterhold, men efterhånden begyndte det at gå ned af bakke, og i 1919 måtte skolen lukke. Det hang sandsynligvis sammen med konkurrencen fra et stigende antal højskoler, hvor højskolen i Kvissel havde det handicap, at den lå i et yderområde.

Kirken

Kirken (filial af Åsted Kirke) ligger syd for jernbanen i den vestlige del af byen på en bakke. Den er bygget i 1918-1919 efter arkitekten Charles Jensens tegninger i stil med gamle danske landsbykirker med tårn, skib, kor og våbenhus, helt hvidkalket og med kamtakkede gavle, af store munkesten på granitsokkel. Det overhvælve-

de indre rummer en altertavle med maleri fra 1923 af Rud Petersen, mens der af ældre inventar findes en romansk døbefont af granit, angiveligt fra Essenbæk Kloster, samt en prædikestol stammende fra Fladstrand Kirke. Kvissel Kirke, der blev opført på gården Storegårds jorder, kan minde om 1200-tallets gotiske kirker, der var på mode på opførelsestidspunktet.

Kvissel Kirke 2006.

Før opførelsen af Kvissel Kirke havde befolkningen i byen måttet vandre hele vejen til Åsted Kirke for at komme til gudstjeneste. Bag arbejdet for at få bygget en kirke i Kvissel, der startede i begyndelsen af 1900-tallet, stod forstanderparret på Kvissel Folkehøjskole sammen med en kreds af ligesindede. Der dannedes en komité bestående af byens borgere og bønder med sognerådsformand Jørgen Jacobsen som formand og førstelærer J.J.J. Præstholm som kasserer.

Bevaringstilstand

I nyere tid er Kvissel blevet oplandsby for Frederikshavn, og de fleste forretninger og virksomheder er forsvundet. Det er tilfældet for mejeri, kro, afholdshotel, alderdomshjem og skole, der nu er flyttet til nabobyen Ravnhøj.

Den nye Kvissel Kro på Kvissels skarpe hjørne. I dag er den kursusejendom. Kvissel har været hårdt ramt af funktionstømning de sidste 20 år. Bent Jacobsen og Bangsbo museum & arkiv.

I den del af Kvissel, der ligger nord jernbanen, er præget af stationsby særlig markant. Stationsbygningen ligger her endnu. Et glimt af stemningen fra tiden som stationsby kan stadig opleves fra broen over jernbanen med den smalle vejbane. Sigtenborgs gamle købmandsgård og den gamle kro er revet ned.

Gadegennembruget Brovej kommer ind fra venstre, mens den oprindelige vej går mod højre. Bangsbo museum & arkiv 2006.

Sårbarhed og virkemidler

Selvom Sigtenborgs gamle købmandsgård med den oprindelige krostue, der lå i sidebygningen med gavlen ud til Tolnevej havde høj bevaringsværdi i Kommuneatlas, blev den revet ned for få år siden. Den nye Kvissel kro og den gamle stationsbygning har begge den højeste bevaringsværdi i Kommuneatlas. Bygningerne og stationspladsen trænger til vedligeholdelse. En bevarende lokalplan er påtrængende.

Den bevaringsværdige nye Kvissel Kro. Uheldigvis er der isat vinduer, der ikke er originale. Bangsbo museum & arkiv 2006.

Bonitering

I kulturmiljøet Kvissel kan man i lille format iagttage vidnesbyrd fra en revolutionerende periode i landets historie, hvor man gik fra selvforsynende landbrugssamfund til et moderne samfund oriente-

ret mod byerne. Industrialiseringen havde en gennemgribende effekt, der også slog igennem i Kvissels landbosamfund. Med indvielsen af jernbanen i 1871 skabtes således muligheder for, at der kunne opstå håndværksvirksomheder og forretninger. Ligeledes opstod teglværker, højskole, kro og købmand.

Kontekst/sammenhænge

Af andre stationsbyer kan nævnes Tolne og Sindal på DSBstrækningen, mens der sydpå er Hørby på FFJ banen og Jerup på Skagensbanen. Der er også en række andre mejeribyer i området. Men det er usædvanligt sjældent at finde en så sammensat en by som Kvissel.

Anvendt kildemateriale

Andersen, Poul: "Kvissel – stationsby gennem 125 år". *Lokal-avisen* 11.09.96. (www.fmjk.dk/artikel_2.htm).

Christensen, Erik Sigmund: "Kvissel som kulturmiljø". *Skrå-en*, Nr. 49, juni 2004, s. 4-5.

(www.xn--skr-en-kua.dk/49-2004.pdf).

Det Kongelige Bibliotek (<http://www.kb.dk/kb/dept/nbo/kob/dan-markskort/udskiftning.htm>).

Nielsen, Flemming: *Kvissel kirke*. Frederikshavn 1988.

Nielsen, Flemming: *Liv på Østkysten. Stationsbyen*. Aalborg 1995.

Trap, J.P.: *Danmark*. Femte udgave, 1960. Hjørring Amt, bind VI, 1, s. 162-3.

Beskrivelsen er udarbejdet af Nordjyllands Amt og Bangsbo Museum og Arkiv.

Skagensbanen

Kulturmiljø nr. 16

Tema

Infrastruktur

Emne(r)

Skawbøllen, den smalsporede jernbane mellem Frederikshavn og Skagen

Sted/topografi

Skagensbanen var oprindeligt Danmarks første privatejede smalsporede jernbane. Jernbanen gik fra Frederikshavn til Skagen over Elling. I 1924 ændredes banen til normalspor og forlagdes over Strandby, der i 1896 havde fået sin første havn. Havnen blev udvidet flere gange inden 1928, og den var blevet en aktiv fiskerihavn med stor eksport, industri og et stort befolkningsunderlag.

Havneudvidelserne betød en forskydning af befolkningstygdepunktet fra Elling mod Strandby, og samtidig skete en opblomstring af fiskeriet. Dermed blev der betydeligt mere brug for en omlægning af banen fra Elling til Strandby. Resultatet blev, at den smalsporede strækning kom til at ligge som et spor i sandet.

Skagensbanen går fortsat gennem nogle af Danmarks mest tyndt-befolkede egne og over en af verdens største oddedannelser.

Afgrænsningen medtager kun en lille del af denne meget interessante banes historie. Nemlig kun sporene fra Lerbæk over Elling å til den gamle stationsbygning i Elling, hvor traceet efter banen stadig ses tydeligt i landskabet.

Tid

Ca. 1890 over 1924 til i dag

Karakteristik

Skagensbanen og dens oprindelse er helt unik i Danmarkshistorien. Forud for banens oprettelse blev der foretaget mange politiske

debatter og økonomiske beregninger både i Folketinget og i lokalbefolkningen. I modsætning til alle andre baner går Skagensbanen gennem et meget tyndt befolket område og er derfor ikke med til at binde land og by sammen, men udelukkende to byer. Denne måde at tænke jernbane på var meget anderledes, og Venstres politiske ordfører troede ikke på ideen, da han ikke mente, at der ville opstå en synergieffekt mellem land og by. Alligevel ville Venstre stemme for, fordi de havde ondt af Skagen.

Lokalt skulle der også være opbakning til den nye bane både økonomisk og politisk. Selvom Staten skød 2/3 af kapitalen ind i banen, skulle der lokale midler til. Ejeren af Gårdbogård skød som største private interessent mange penge i banen, mens det kneb for Frederikshavn byråd at støtte banen, da byrådet ikke mente, at Frederikshavn ville få glæde af den nye bane. Rygter var også lige ved at forhindre banens tilblivelse, da landspolitikerne mente, at den lokale opbakning i Skagen gik mod en havn frem for en jernbane. Et hastigt indkaldt borgermøde med 300 deltagere viste dog, at kun én fra forsamlingen gik ind for havn før jernbane.

Et andet springende punkt var økonomien, hvor man besluttede at holde omkostningerne så lave som muligt. Derfor skulle banen også bygges som en smalsporet bane, hvilket kunne halvere omkostningerne. Banen var i øvrigt billig, da jorden, der skulle eksproprieres, ikke var meget værd. Ligesom der heller ikke var de store omkostninger forbundet med byggeriet. Kun ét sted skulle der graves ud til banen gennem én af de mange sandmiler, og så skulle der bygges broer over Elling og Knasborg åer, som de største. Byggeriet af banen måtte afvente klarmelding fra klitplantøren, der først skulle have styr på sandfygningen ved udplantning af marehalm.

Når man undtager Statsbanernes linieføringer, der begyndte som private banestrækninger, hørte Skagensbanen også til blandt de fem første private baner i Jylland. Og ud over Vendsysselbanen var Skagensbanen den første privatejede bane i Vendsyssel, og den første smalsporede jernbane i hele landet.

Det var tiltrængt med en forbindelse mellem Skagen og Frederikshavn. Landevejen mellem Frederikshavn og Aalbæk var ualmindelig mudret, og fra Napstjært (hvor vejen var så dårlig, at stjærten nappede hestene) blev vejen så elendig, at kørslen foregik på stranden med det ene hjulpar i havet. Når vejret ikke var til kørsel på østkysten, kunne ruten forlægges over Tversted og langs vestkysten eller gennem det løse sand inde over milerne. Passagererne kunne sagtens. De kunne stå af og gå ved siden af dagvognen, som det under normale omstændigheder tog 6-7 timer at køre turen. Priserne på varer, der skulle sælges i Skagen, lå 15 til 20 % over priserne i Frederikshavn, og den vigtigste eksportartikel – fisk – kunne sælges til det dobbelte i Frederikshavn af, hvad fiskerne kunne få i Skagen.

Den smalsporede bane fik en flyvende start, hvor både godsmængde og passagertallet steg hastigt. Det sidste drevet frem af den stigende interesse som både de berømte Skagensmalere og den kongelige interesse for området havde stor betydning for. Fra 1914 opførtes Klitgaarden, og kongeparret var derfor ofte i Skagen. Med Skagen havns indvielse i 1907 steg godsmængden på ruten, og om-læsningen mellem den smalsporede Skagensbane og den normal-sporede Vendsysselbane i Frederikshavn blev en flaskehals for Skagenfiskernes eksportmuligheder. Så godt gik det jernbanen, at den

kun det værste krigsår - året 1916/17 - havde underskud.

Banen blev en stadig større livsnerve for Skagen med indvielsen af Skagen havn og effektiviseringen af fiskeriflåden, der fra at være åbne små sejlførende både til kystfiskeri, ændredes til dæksbåde med dam og indvendig fremdriftsmotor, samt ændringer i fiskerimetoderne med bl.a. snurrevodsfiskeriet. Landingerne til Skagen steg, og også udenlandske fiskere landede i Skagen, der lå nærmest de store fiskeriområder i Nordsøen og Kattegat. Også den direkte forbindelse med tog til hele Europa betød, at fiskerne kom nærmere deres afsætningsmarked. Togforbindelser og telegraf blev vigtige redskaber for fiskeeksportørerne, der blev mæglere og transportører mellem kunderne og fiskerne. Hertil kom den store turistmæssige interesse for Skagen.

*Pakhuset ved Jerup.
Erik Christensen 2006.*

Bortset fra en forlægning inde i Skagen by, fulgte den normalsporede bane den oprindelige linieføring frem til Jerup Station. En stor del af de oprindelige skinner var efterhånden blevet så slidte, at de var blevet skiftet ud til skinner i så tungt gods, at de kunne bære en normalsporet bane. Samtidigt blev svellerne, der ikke havde været imprægnerede, skiftet ud til imprægnerede i normalsporsbrede, så alt var forberedt til den udvidelse, som siden 1910 blev stadig mere aktuel. Fra Jerup station udgik i øvrigt også hedebanen til Statsfængslet Kragsskovhede. Få hundrede meter syd for Jerup ses tydeligt sporet efter den smalsporede bane og resterne af broen over Kragsskov Å.

*Ændringen fra gamle til nye spor
foregik mellem 1922 og 1924.
Bangsbo Museum og Arkiv.*

Syd for Kragsskov Å løber de to baner parallelt med hinanden og landevejen frem til den nuværende Rimmen Station, hvor den normalsporede bane krydser landvejen og fortsætter til Strandby. I dag ligger den oprindelige Rimmen station inde i den samling af huse, der opstod omkring Nielstrup gård og Nielstrup mejeri samt den gamle stationsbygning, der i dag er beboelse. Rimmen (Nielstrup) blev indrettet med drejeskive og kulgård af hensyn til det sidespor, der udgik til Strandby. Her blev de mange tons sten til Skagen havn hentet og fragtet med banen. Desuden krydsedes sporene her også af en ler- og mergelbane.

*Plesners stationsbygning i Jerup.
Erik Christensen 2006.*

I Elling bliver resterne af den smalsporede bane igen tydelige. Her ligger den tidligere banemesterbolig i dag som privat beboelse. Oprindeligt var der i Elling kun et venteskur. Men i 1907 blev der opført en mindre bygning inden Plesner i 1918 tegnede den lille banemesterbolig med kontor. I øvrigt var Ulrik Plesner fra ca. 1914 til sin død tilknyttet banen som arkitekt, og hans hånd anes bag næsten ethvert byggeri på banestrækningen. Lige fra de bygninger han selv har tegnet, til de ældre bygninger han har udvidet. Banen passerede over Elling Å på en bro opført af jerndragere. Brolandingerne på begge sider af åen ses stadig tydeligt, mens resten af broen er optaget og indgår som bærende konstruktion i vejbroen over Elling Å ved Mariendals Mølle. Begge steder har der i øvrigt været overgang over åen siden middelalderen.

På jorden, som støder op til den nedlagte jernbanebro, lå oprindeligt Lerbæks vandmølle "Østerbroen". I modsætning til den vestre bro ved Ellinggård og Mariendal. Banen fortsatte tæt forbi Lerbæk hovedgård. Så tæt forbi Lerbæk kørte toget, at det i en snestorm i 1904 kørte af sporet og endte i diget omkring Lerbæks store have. Baneføringen ses i øvrigt tydeligt i de levende hegn, der plantedes langs banen. Syd for Jerup krydsedes landevejen og Vendsysselbanen og Skagensbanen førtes parallelt ind mod Frederikshavn Jernbanestation, hvor der var indrettet fælles faciliteter til omlæsning mellem den normalsporede og den smalsporede bane. Desuden var der nedlagt en ekstra skinne forbi perronen og ned til Frederikshavn havn.

Den flyttede Østerbro.
Erik Christensen 2006.

Bevaringstilstand

I dag er den smalsporede bane fra Jerup til Frederikshavn funktionstømt og anes kun glimtvis i landskabet. Tydeligst er de gamle stationsbygninger, som i dag er ombygget til ren beboelse, men også traceet ses flere steder på grund af vegetationens manglende evne til at restituere sig selv på de magre sandjorder. Brolandinger og bropiller ses desuden omkring åer og bække.

*Resterne af tracéet ved Lerbæk.
Erik Christensen 2006.*

Sårbarhed og virkemidler

Den største trussel mod den gamle bane er vel nok, at strækningen ikke er formidlet. Flere steder bl.a. syd for Jerup og ved Elling kunne banestrækningen indgå i et stisystem. Den største fare for området er landevejen og den normalsporede bane, der i dag virker som en forhindring mod den naturlige formidling af hele området, der går øst/vest. Desuden kan ejeres brug af huse og jord udviske miljøet endnu mere.

*Resterne af brofæster sydøst for Elling by. En rydning af bevoksningen på stedet er tiltrængt.
Erik Christensen 2006.*

Bonitering

Hele banestrækningen er en fantastisk spændende repræsentant for jernbanedriften i Danmark. Der er vel ingen grund til at betvivle banens sammenhæng med naturgrundlaget. Oplevelsesværdien lader lidt tilbage at ønske. Men de tilbageværende kulturspor omkring brolandingerne i Elling og stækningen syd for Jerup kunne måske danne grundlag for en oplevelsestur i de to spændende landskaber.

*Resterne af tracéet med Lerbæk i baggrunden.
Erik Christensen 2006.*

Hele det karakteristiske rimme- og doppelandskab, der danner Skagens odde, bør formidles som det landskab, det er. Landskabet er vel ét af de steder i Danmark, hvor der findes mest af den oprindelige natur tilbage. Landskabet og naturen er meget sårbar. Se bare på de spor i landskabet der findes efter den smalsporede jernbane, der blev nedlagt for 80 år siden. Her har naturen endnu ikke kunnet genoprette sig selv. Skagen Odde er også geologisk interessant, idet det vel er det senest tilkomne landskab i Danmark. Et landskab der til stadighed forandres på grund af sandflugt og sandvandring, og som tydeligst ses i milerne og på Skagens gren.

Selve oddedannelsen begynder foran den stejle kystskrænt, som går fra Frederikshavn over Tolne til Hirtshals. Her vil yderligere skovrejsning og forsøg på kystsikring gribe afgørende ind i den naturlige proces, der foregår. Landskabsmæssigt vil høj beplantning ødelægge indblikket til bakkerne. Her er der siden 1950'erne sket betydelige forandringer, som er ødelæggende for det visuelle indtryk af en oddedannelse.

På trods af det er det stadig vigtigt at vise den kulturhistoriske tradition i området. Det er de oprindelige raalings- og parallelgårde – strandgårdene. Disse gårdes jorder går fra kysten ind til heder og moser i oddens centrum. Kragsskovhedelejren og Jeruplejrens kultiveringsforsøg er et andet vigtigt aspekt, som ud over lokalhistorie kan fortælle landshistorie. Jernbanens og dens huses specielle historie er også vigtig. Ligesom landevejen, der først blev gennemført til Skagen i slutningen af 1930'erne, også er en del af historien. Denne formidling af natur- og kulturhistorie går på tværs af odden, mens infrastrukturen går på langs. I den moderne effektivitets tid nedlægges trinbrætter og overgange på den nuværende jernbanelinie, og det bliver stadig vanskeligere at følge historie og natur på tværs.

Kontekst/sammenhænge

Banen er helt unik som beskrevet andet sted og har derfor en landshistorisk interesse ud over den lokale. Det er spændende, at en enkelt arkitekts hånd kan ses på denne banestrækning.

Desuden var flere af de oprindelige jernbanevogne fremstillet lokalt hos smedemester Mørch i Frederikshavn. Flere af de tipvognstog, der kørte på sidebanerne med ler og mergel, var også fremstillet lokalt. Brødrene Houmøllers Maskinfabrik (i dag MAN B&W Alpha Diesel.) i Frederikshavn fremstillede en række tipvognslokomotiver til baner bl.a. banen i Jerup.

Af andre interessante sammenhænge kan nævnes, at en del af det ældre kørende materiale stadig findes bevaret som kørende materiale på Danske Veteranbaner.

Anvendt kildemateriale

Albøge, G.: Den yderste Pynt af Jylland: et navnehistorisk rids. I: *Vendsyssel Årbog 1990*.

Albøge, G.: Stednavnene Hjørring og Vendsyssel. I: *Vendsyssel Årbog 1993*.

Bjørn C. red.: *Det danske landbrugs historie*, Odense 1988.

Boch, Lauge: *Frederikshavn Jernbanestation*, Frederikshavn 1979.

Christensen, E.: *Sognefogedgården*, Vendsyssel Årbog 1994.

Christensen, Erik S.: *Fra kirkesogn til kommune i: Bangsbo museum & arkivs årsskrift 1988*.

Christensen, Erik S.: *Lerbæks historie*, SLF årsskrift Frederikshavn 1999.

Hansen, Bent: *Frederikshavn i Stilstand og fremgang*, Frederikshavn 1968.

Hansen, Viggo: *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel*, København 1964.

Jespersen, Hardy: *Elling Holdeplads*, Frederikshavn 2001.

Jubilæumsskrifter for Skagensbanen:

1890-1915, Skagen 1915

1890-1930, Skagen 1930

1890-1940, Frederiksberg 1940

1890-1965, Skagen 1965

Jørgensen, L.B. m.fl.: *Landbrugets huse Danmarks arkitektur*. Gyldendal København 1980.

Klitgaard, C.: *Vendsysselske Veje: Fra Middelalderen til ca. 1860*, Hjørring 1936.

Nielsen, A.K.: *Bondehuse i Østvendysssel*. *Vendsyssel Årbog 1993*.

Nielsen, Flemming: *Kirker i Frederikshavn kommune*, Bangsbo 1990.

Nilsen, Flemming: *Bønder- landbrug gennem 200 år*, Frederikshavn 1988.

Pedersen, P. Chr.: Diverse artikler om hedeopdyrkning fra Vendsyssel Tidende 1935-1945.

Skov og Naturstyrelsen.: *Frederikshavn kommuneatlas*. København 1999.

Stoklund, Bjarne: *Bondegård og byggeskik før 1850*, Dansk Historisk Fællesforening 1969.

Trap J.P.: *Trap Danmark 5 udg. Hjørring Amt*, København 1960.

Wilcke, Birger og O. C. M. Plum: *Skagensbanen gennem 100 år*, Dansk Jernbaneklub 1990.

Zangenberg, H.: *Gammel byggeskik i Vendsyssel*, Hanherrederne og Thy Turistforeningens årbog 1932.

Beskrivelsen er udarbejdet af Bangsbo Museum og Arkiv.

Strandby

Kulturmiljø nr. 17

Tema

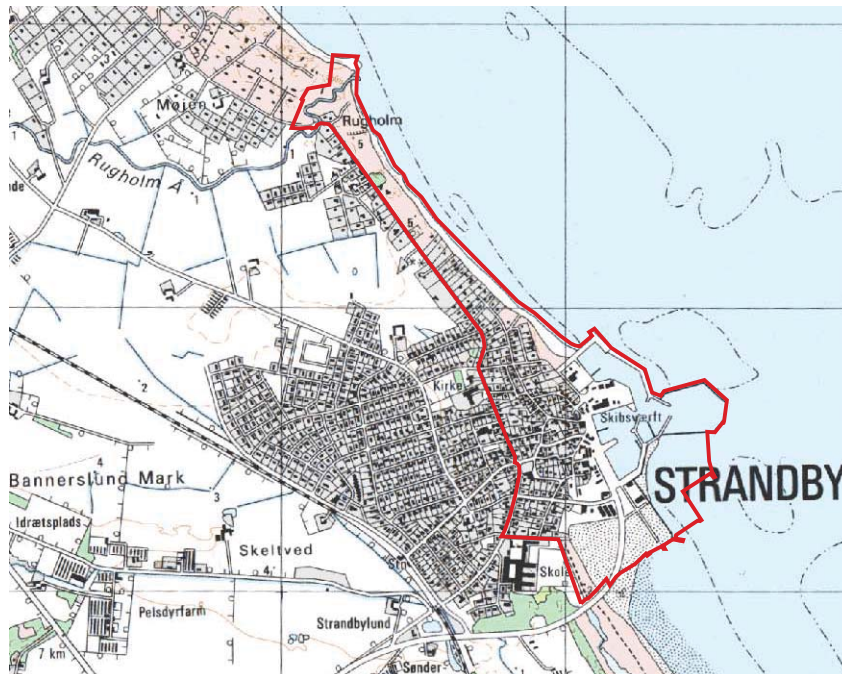
Kystkultur, bosætning, kystrelateret erhverv

Emne(-r)

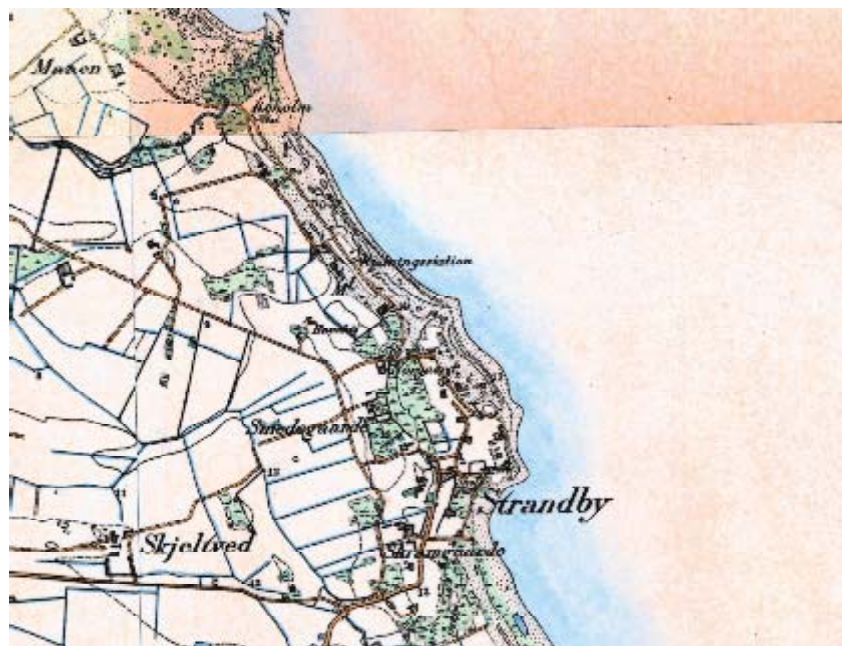
Fiskeri og skibsbyggeri

Sted/Topografi

Strandby ligger nord for Frederikshavn mellem Rugholm Å's udløb og Elling Å's udløb ud til Kattegat.

Kulturmiljøet omfatter området fra Skolevej i syd til Rugholm i nord – alt øst for Strandvej. Det sydlige område mellem Skolevej og Digetsvej er "det gamle Strandby", som ligger i tæt forbindelse med havnen, som er byens aktive omdrejningspunkt.

Nord for Digetsvej langs Strandvejen er præget af sommerhusbygelse – mindre fritidshuse af træ fra 1930-1940'erne, der i løbet af de seneste 20 år gradvist er blevet til helårsbeboelse med havudsigt – og stærkt udvidede og moderniserede.

Tid

1466 til i dag

Karakteristik

Strandby nævnes første gang i 1466 og har altid fungeret som fiskerleje. Før havnens anlæggelse blev der fisket med små joller fra kysten. Den første private bådhavn blev anlagt i 1893-1896. Havnen er blevet udvidet flere gange i 1922, 1938, 1954, 1963, 1971, 1989 og 2006. Havnen er privat og er den helt centrale livsnerve i byen.

*Del af redskabsskursmiljøet på Nordhavnen.
Bangsbo Museum 2006.*

Byens beliggenhed ved kysten øst for hovedvejen mellem Skagen og Frederikshavn betyder, at der ikke er trafik gennem Strandby i nord/sydlig retning. Byen er derfor ikke præget af de store moderniseringer i byrummet med eksempelvis gadegennemføringer. Strandby har derfor udviklet sig på de betingelser, den lokale erhvervsstruktur har givet mulighed for.

*Det gamle Strandby.
Bangsbo Museum 2006.*

Befolkningstallet har været stigende, fra ca. 650 fordelt på 149 husstande i 1930 til godt 1500 fordelt på 995 husstande i 1999. Siden 1950'erne er der udstykket en del parcelhusgrunde vest for linieføringen Strandvejen fra Rugholm i nord ned til Skolevej i syd. Øst for denne linie ses de ældste bebyggelser, som er opstået i takt med

havnens udvidelser. Omkring Nørrevej og Søndervej ses de ældste bebyggelser omkring kringlede småveje, hvor der altid har været en adgang til havnen. 6 veje og en enkelt strandsti forbinder den ældste bebyggelse med havnen og sammenbinder på denne måde by og havn. Dermed skabtes et autentisk miljø, som i tid strækker sig fra begyndelsen af 1900-tallet til i dag.

Inden for de senere år er der blevet nedrevet flere bevaringsværdige bygninger ved havnen for at give plads til et moderne boligbyggeri. Byggeriet strækker sig langs en stor del af havnen og har dermed været medvirkende til, at den gamle forbindelse mellem havnen og byen er udvisket.

De nye bebyggelser på havnen opført 2002.

Bangsbo Museum 2006.

Havnen er en af de travleste fiskerihavne på Jyllands østkyst med en fiskeflåde på 52 (2006) erhvervsfartøjer. Havnen fysiske rum indeholder alle typer af erhvervsaktiviteter, der er nødvendige for en mindre fiskerihavn, både hvad angår produktion og servicering såsom havnekontor og -administration, fiskeriauktion, fiskeforarbejdning, fiskeeksport, skælisværk, Strandby Værft og Bedding, motorværksteder, trawl- og vodbinderier samt skibselektronik.

Fiskeriet teknologiske udvikling kan endvidere iagttages på havnen, fra bierhvervets små joller til de store moderne ståltrawlere på over 100 tons.

En af strandstierne der forbinder by og havn.

Bangsbo Museum 2006.

Bevaringstilstand

Den ældste bebyggelse er renoveret løbende. I mange tilfælde er hustagene blevet belagt med eternit, ligesom lysåbningerne ikke er

originale. Dog er der en tendens til, at husrenoveringen tager højde for det originale udtryk. Sammenhængen mellem byen og havnen er i nogen grad forsvundet pga. det nye boligbyggeri.

Sårbarhed og virkemidler

Kulturmiljøet har inden for de senere år vist sig at være sårbart, da der er nedrevet 3 bevaringsværdige bygninger. Et andet stort problem er udviklingen i fiskeriet, der kan føre til en funktionstømning af havnemiljøet.

Aktuelt udvikles Fiskeriauktion til at kunne håndtere fangster, så de kan holde EU-standarder, så fangsten altid har den samme temperatur fra hav til konsument. Benævnt "den ubrudte kølekæde". Arbejdet påbegyndes 1. dec. 2006 – som en modernisering af den eksisterende auktionshal.

Bonitering

Byen er et forholdsvis fint eksempel på en velbevaret kystby, selvom sammenhængen mellem by og havn ikke mere er unik. Smågaderne bag nybyggerierne har stadig fine træk, men det er afgørende for sammenhængen, at der ikke bygges mere.

Forbindelsesvej fra det gamle Strandby til havnen.
Bangsbo Museum 2006.

Kontekst/sammenhænge

Kystkulturmiljøet fra Rugholm over Strandby skal ses i sammenhæng med Elling Å-området. Kulturhistorisk har naturhavnen ved Elling Å samme funktion som ved Rugholm Å. Strandby er vokset frem på højdedraget mellem disse to naturhavne.

Udsigt fra havnen mod nord til Rugholm, til venstre de tidligere sommerhusbebyggelser.
Bangsbo Museum 2006.

Anvendt kildemateriale

Steen A. Larsen: *Strandby Havn 1896-1996*, 1996. 44 sider, illustreret. Forlag: S.A.L.
Trap Danmark

Bangsbo Museum

Beskrivelsen er udarbejdet af Bangsbo Museum og Arkiv.

Hirsholmene

Kulturmiljø nr. 18

Tema

Kystkultur - bosætning

Emne(-r)

Fiskeri, lodseri, fyrvæsen, sten-
huggeri m.m.

Sted/Topografi

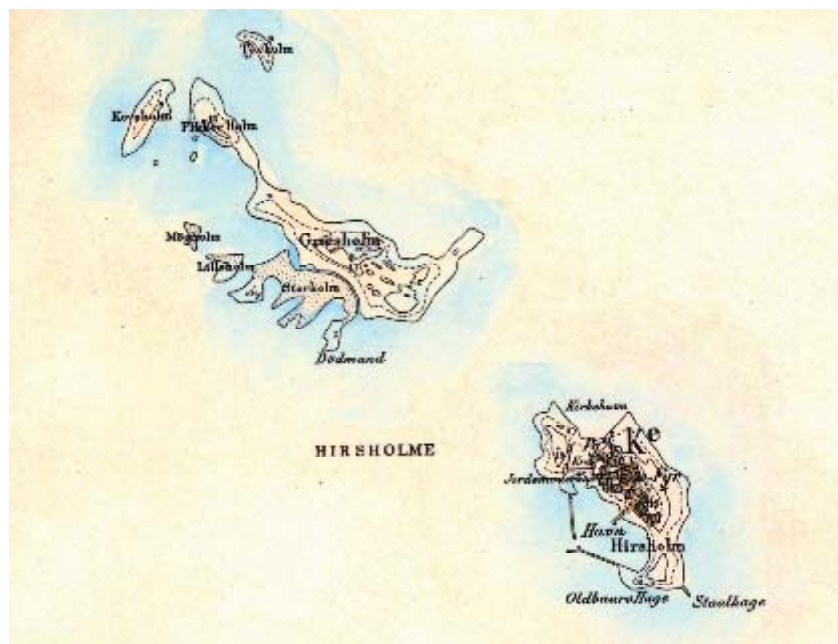
Hirsholmene i Kattegat 7 km nordøst for Frederikshavn.

Det udpegede område dækker alle øerne.

Tid

Nyere tid

Karakteristik

Hirsholmene ligger på østsiden af et flak, som går ud i havet fra Aalbæk og ender umiddelbart syd for Frederikshavn inden for 10 m. kurven. Øerne er lave - højeste punkt er ca. 6 m. De dækker et om-

råde på ca. 45 ha. Efter isens afsmeltning var øerne forbundet med Jylland. De består for det meste af mulddækkede (et tyndt lag, der består af forrådet tang) stenrev, der er blottede i kystlinjerne. Hovedøen Hirsholm på 15 ha er den eneste beboede. Der ud over består øerne af et antal holme: Græsholm, Storeholm, Lilleholm, Møgholm, Kovsholm, Pikkerholm og Tyvholm, Kjølpn og Deget. Der er kun adgang til hovedøen Hirsholm og til Deget, og øerne er EF-fuglebeskyttelses- og habitatområde samt Ramsar-område.

Det fredede havområde dækker 2400 ha. Hele området er fredet som reservat pga. sit specielle fugle- og planteliv samt sin særegne havbund.

Hirsholmene nævnes første gang i Kong Valdemars Jordebog fra ca. 1240. Her er øerne benævnt HÆLSHOLMÆ - øen med halsen. Der har formentlig været bosættelse siden forhistorisk tid, da der er fundet forarbejdet flint på Græsholmen.

*Indsejlingen til Hirsholm havn.
Bangsbo Museum 2006.*

Livsvilkårene har været vanskelige, og derfor har beboerne levet af det forhåndenværende, som havet kunne give. Fiskeri, tangforarbejdning til soda, i en kort periode lidt saltfremstilling, stenhuggeri, lodseri og fyrvæsen har været de væsentligste erhverv på øerne fra ca. 1500 til midten af 1900-tallet. Desuden gav de talrige strandinger gode indtægter til øens beboere. Havnen blev anlagt i 1860-61 og blev udvidet i 1870'erne. På det tidspunkt var befolkningstallet på sit højeste med ca. 230 beboere, mens det nu er nede på 6 fastboende (2004). Kun 4 af de 20 huse er registreret som helårsboliger (med 7 lejemål), mens resten anvendes til sommerboliger. På øen er endvidere en lille kirke og 2 kunstnerboliger.

Kulturmiljøet på Hirsholm er præget af tidligere tiders erhvervsaktiviteter. Det mest iøjnefaldende er fyrtårnene. Det ældste er fra 1838 og sammenbygget med fyrmesterboligen. Det nyeste er fra ca. 1886 og er bygget af stenhuggermester Karl Gustav Bovin. Med øernes fremskudte position i det for skibstrafikken farefyldte Kattegat har fyrvæsen og lodseri været helt centrale erhvervsgrene.

Stenhuggeriet ses også tydeligt i kulturmiljøet. Foruden Bovins fyrtårn, findes der endvidere en del granithuse. Husene har primært virket som beboelse for ansatte ved fyrvæsenet og lodseriet. Ud over granit til øens "egne" huse, har revene og holmene omkring øerne også leveret råmateriale til bygning af de fleste nordjyske havne i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Samt til bygningen af Nordre Rønner Fyr på Læsø.

Hirsholm fyr 1838.
Bangsbo Museum 2006.

Hirsholm fyr til venstre skimtes det gamle fyr.
Bangsbo Museum 2006.

Omkring husene er der bygget stengærder, som tydeligt er lavet af "stenafslag" fra stenhuggeriet. Gærderne består af flade granitstykker, der er meget fint placeret ovenpå hinanden, så de danner en

helhed - stengærde. Ved kirken er diget fra længe før stenhuggertiden og derfor lavet af hele natursten. Natursten er der også mange af i øens andre diger, og det er kun få, der er lavet udelukkende af "affald". Alle digerne er, som det fremgår af fredningsbekendtgørelsen, også fredede. (S. 19 i Byggesynsrapporten.)

Hovedgaden på Hirsholm. Bemærk stendigerne.
Bangsbo Museum 2006.

Bebyggelsen på Hirsholm synes i dag tilfældig. For der har, som det fremgår bl.a. af det gamle kort, været mange flere huse og et andet vejforløb. (S. 24 i Byggesynsrapporten.) Det eneste sted, hvor der ses en nogenlunde gadestruktur er ved den sydlige adgang til kirken, hvor der på højre side ses granithuse fra slutningen af 1800-tallet. På venstre side af dette gaderum ses en lavere bebyggelse af gulmalede og gulkalkede huse, som er betydeligt ældre. I husene boede lodser og fiskere.

Forsvarsministeriets overtagelse af øerne i 1880 hang sammen med visionen om byggeri af en dæmning til Græsholm fra fastlandet med jernbane og anlæggelse af en storhavn på Hirsholmene. 3 marineofficerer købte øerne efter krigen i 1864, og da jernbanen var nået til Frederikshavn, dannede de et konsortium, og dette blev begyndelsen til stenhuggertiden. Imidlertid snød udviklingen dem, da Frederikshavn blev storhavn i stedet. Øerne blev købt af Marineministeriet, der måske så de potentielle muligheder, som tyskerne så under anden verdenskrig. Frederikshavn Kommune har i øvrigt så sent som i 1980'erne syslet med tanker om petrokemisk industri på Græsholm.

Bevaringstilstand

I 1990'erne har Forsvarsministeriet, der var ejer af øerne fra ca. 1880 til 2003, iværksat en renovering af flere af øens bygninger. Gennem indsamling af ældre fotos har man kunnet iagttage de fleste bygningers originale udtryk. Der er tale om en løbende renovering af bygninger eks. med gendannelse af skorstenspiber m.m. En tilstræbt tilbageføring til den oprindelige stil.

Fra 2003 overtog Miljøministeriet Hirsholmene. Grundet de manglende ressourcer kan de resterende renoveringsarbejder for nærværende ikke forventes gennemført.

Sårbarhed og virkemidler

Hirsholmene er fredet og er ikke umiddelbart sårbar. En trussel er dog den tiltagende turisme, og folks manglende vilje til at blive begrænset i deres udfoldelser. I kølvandet på turismen kan man frygte etablering af en øget servicering i form af kiosk, marina etc. Det er her afgørende, at øerne administreres restriktivt.

De gamle kåse (primitive havneanlæg) findes i inderhavnen på Hirsholm - samt andre steder på øens østside, bl.a. ved den såkaldte præstebugt. Den kan formentlig være middelalderlige. Jens Sørensen beskriver dem også i hans søkort i 1694. De har formentlig været flittigt brugt frem til havnens anlæggelse. Bangsbo Museum 2006.

Bonitering

Hirsholmene må betegnes som unikke. Øerne er stort set uberørte og fremstår særdeles autentiske. De har dermed umiddelbart en høj fortællerværdi, der er let at formidle.

Kontekst/sammenhænge

Et sammenligneligt eksempel er Christiansø, der dog har en helt anden historie som fæstningsø, og dermed har øen haft en helt anden strategisk betydning.

Anvendt kildemateriale

Bangsbo Museum

Korsgaard, Laurids og Knud Nielsen: *"På de yderste sten"*, Hirsholmene. Dafolo Forlag, 2000.

Pedersen, Lene: *Hirsholmene - året rundt*. Frederikshavn, 2002

Pedersen, P. Chr.: *Blade af Hirsholmenes historie*.

Beskrivelsen er udarbejdet af Bangsbo Museum og Arkiv og Lene Pedersen.

Udpegede kulturmiljøer omkring Frederikshavn

Indledning til kulturmiljø nr. 19 & 20

Overordnet set er Frederikshavn et langtstrakt kulturmiljø langs kysten. Det er tydeligt, at byen indtil for 30-40 år siden vendte sit ansigt mod havnen og det hav, der altid har været alfa og omega for Frederikshavn. Siden er der imidlertid sket adskillige katastrofer i byen, der først og fremmest er blevet afskåret fra sin livsnerve - havnen. Det er ikke nogen dårlig idé at udbygge byen bag ud i landskabet, dog kunne det være ønskeligt, at der havde været fastholdt et bælte mellem den gamle kystvendte by og den nye by, der lukker sig om sig selv. I midtbyens gamle kvarterer er der sket en række forandringer, hvor kommunen har tilladt nedrivning af gamle bygninger og opførsel af nye uden respekt for byens orientering og byggeskik.

Frederikshavn Kommune har ladet udarbejde et kommuneatlas, hvori ovennævnte betragtninger også indgår, og som i sine anbefalinger gør meget ud af at få gjort Frederikshavn kystnær igen. Derfor må det skønnes, at hvis kommunen følger de råd, der findes i dette atlas, vil byen som helhed ikke være truet.

Byens historie set i forhold til de udpegede kulturmiljøer

Længst mod nord ses den gamle naturhavn ved Elling Å's udmunding.⁽¹⁾ Her er der fundet to middelalderskibe. Ét ved indsejlingen til havnen, det såkaldte Nordstrandsskib, og ét midt i bassinet det såkaldte Ellingåskib. Med naturhavnens tilsanding i form af erosionsaflejringer og landhævningen i Vendsyssel skabtes et område, der var perfekt til kreaturgræsning, som den bagvedliggende herregård Lerbæk (1466) specialiserede sig i.

På kysten, lige syd for Elling Å's udmunding, opstod bebyggelsen Lille Alpha i kølvandet på gaseventyret i perioden 1935-1955. De karakteristisk små sommerhuse af træ ligger på lejet grund.⁽²⁾ På Ap holmen, som området hedder, havde bl.a. Alpha Gas borerettigheder, og grundene blev lejet ud til medarbejderne på Houmøller, som B&W Alpha Diesel kaldtes i det daglige.

Syd for dette område har Frederikshavn kommune anlagt en "skudehavn" – Rønnerhavnen - til afløsning for fritidsfiskernes gamle ankerpladser langs kysten.⁽³⁾

Langs Nordre Strandvej ligger et befæstningsanlæg bygget under anden verdenskrig. Her findes stadig synlige anlæg i terræn. ⁽⁴⁾

Den lille havn ved Nordre Skanse.
Erik Christensen 2006.

Lidt sydligere ligger Frydenstrandspytten med den fredede Nordre Skanse opført under kejserkrigen 1627-29. Herefter blev den overtaget af det Danske Landeværn og istandsat og ombygget som Moltkes Skanse op til Englandskrigen.(5) Ud for skansen ligger endnu en lille skudehavn opstået efter lukningen af Loen ud for Fiskerklyngen.

Rundt om pynten, hvor der nu er foretaget omfattende opfyldninger, lå Fladstrands gamle red med Fiskerklyngens lo med grundt vand inderst. Det er sandsynligt, at området har navn efter det flade vand netop ud for Fladstrand. Fiskerklyngen (6) er den sidste rest af det oprindelige fiskerleje. Fiskerlejet bestod af to klynger af huse. Ét omkring Søgade kaldet søndre fiskerklynge, og et nordligt kaldet nordre fiskerklynge. Her imellem lå borgerskabets boliger i Skippergade og Storegade, hvor også byens to torve - Nytorv og Gammel Torv - ligger.

*"Krudttårnet" før den seneste renovering.
Kirsten Monrad Hansen 2003.*

Syd for det oprindelige fiskerleje lå Søndre Skanse, eller som det senere kom til at hedde, Citadellet Fladstrand, med sit hornværk og det karakteristiske kanontårn "Krudttårnet", der stadig er byens var-tegn. Krudttårnet er fredet, selvom det ikke står på sin oprindelige plads.

Trekanten mellem Nordre Skanse, Citadellet og øen Deget var Fladstrands Red. Den blev beskyttet af kanonerne i skanserne på de tre punkter. Herfra udskibedes der soldater og fødevarer til tvillingeriget Norge under de mange krige mod Sverige.

*Trafikhavnen hvor Læsøfærgen er på vej ud.
Erik Christensen 2006.*

Den oprindelige havn, som opførtes i forbindelse med englandskrigen omkring 1805-1810, ligger i dag under parkeringspladsen ved Paradiskajen. Hvor imod trafikhavnen øvrige del stadig er næsten identisk med den gamle havns udvidelse i 1834. Der findes langs havnefronten flere karakteristiske bygninger fra havnens første store udvidelse i 1880'erne. Længst mod syd ligger Vandbygningsvæsenets gamle materialegård (nu rejsebureau) og den gamle toldbygning fra 1859 (i dag BST). Desuden Statshavneadministrationens gamle bygning fra 1888 (i dag advokatkontor) efter statens salg af havnen til kommunen) og den fredede Toldbygning fra 1915, der er bygget af Hack Kampmann. På Værftsområdet (7) findes kun en enkelt bygning fra 1916, mens resten er bygninger fra perioden 1921-1985. Bygningen har gennem tiden været anvendt som maskinværksted, riggerværksted, sejlmagerværksted og afslagsloft samt lager. Nord og syd for den oprindelige havn ligger de to nye havne fra 1950'erne. Det er mod nord Fiskerihavnen og mod syd Flådestation Frederikshavn. I Fiskerihavnen lå byens eneste tilbageværende træskibsværft. I dag overtaget af Maritim historisk forening. En forening bestående af Bangsbo Museum & Arkiv, Frederikshavn Sportsdykkerklub (med den bevaringsværdige fiskekutter fra 1934 Anna Bang), W. Klitgaards bådelaug (med det første skib med skruen gennem klædningen fra 1892), FDF søkreds (med Fie fra 1920'erne) og Værft historisk Forening (med lodskutteren Gnisten fra 1924.) Alle skibe er bygget i Frederikshavn og Strandby. Både træ- og smedeværksted er bevaret og bruges stadig af foreningernes medlemmer (se www.vaerftshistorisk-selskab.dk).

Havnegade er den oprindelige gade, der førte til den nye havn. For enden af Havnegade lå Fisketorvet ved gården Severinelyst, nu Svanapoteket. Mellem denne nye bydel og det gamle Fladstrand opstod Danmarksgade, som blev den lille købstads hovedstrøg. Et hovedstrøg, der viser købstadshåndværkernes faglige- og borgerskabets økonomiske formåen i perioden mellem 1890 og 1920.

“Lille Frederikshavn”.
Erik Christensen 2006.

Bugten mellem Boens Hage og Saltebakken var oprindelig strandeng. Her lå det lille fiskerleje Baader eller Nyholmstrand lige syd for købstadens gamle grænse. Dette område mellem Baader Bæk og havnen fyldtes med huse i perioden 1880-1920 og kaldes stadig for Lille Frederikshavn.

Syd for Baader Bæk lå, ud over Baader, Bangsbostrand, Rønne og Neppen, der alle var små klynger af huse, som i alt fald fra matrik-

len i 1663 har haft fiskeri som erhverv. Ud for disse små fiskerlejer ligger stadig kaase, mest tydeligt ud for Strandgårdsvej i Brovig.(8) Kaasene er små havneanlæg bestående af to rækker sten vinkelret på kysten, hvorimellem der er grundt vand. Neppens Havn er endnu et vigtigt kulturmiljø. Havnen er bygget på en del af kaasesystemet.(9) Der har været kaase hele vejen langs kysten ud for Frederikshavn, og Holmboerne (fra Hirsholmene) benyttede eksempelvis de kaase, der lå ud for det tidligere Turisthotel, nu MARTEC, der rummer Statens Søfartsskole, maskinmesterskole og skipperskole i den nordlige ende af byen, når de havde ærinde i Fladstrand. Disse kaase kan imidlertid i dag kun erkendes fra luften.

I den sydlige ende af Frederikshavn ligger Fladstrands Knude med *Pikkerbakken*, der både under Englandskrigen, under anden verdenskrig og under den kolde krig er blevet brugt som observationspost og befæstningsanlæg. I dag har Kattegats Marinedistrikt til huse i området, hvorfra der foretages farvandsovervågning af Skagerrak, Kattegat og Bælterne.(Se kulturmiljø nr. 21)

Hovedgården Lerbæk.
Erik Christensen 2006.

I baglandet ligger tre hovedgårde, der alle havde kystvendte aktiviteter. Ud over den allerede omtalte Lerbæk, er det Knivholt og Bangsbo. Bangsbo er den ældste af de tre og har fra 1400-tallet, hvor den tilhørte Børglum Kloster, hævdet sine strandrettigheder. Det samme har den noget nyere hovedgård Knivholt fra 1419. Langs stranden var der mulighed for græsning, udvinding af salt og soda samt fiskeri med ålegårde.

Ud over de tre hovedgårde skal kirkerne i Elling og Flade nævnes som sømærker. Begge kirker er nævnt i de gamle lodsboøger og på nederlandske landtoninger og kort.

Fiskerlejet Fladstrand

Søfart har altid været af afgørende betydning for Frederikshavn. Den gunstige position på østkysten til sejlads på Norge og Sverige, kystfiskeriet og naturhavnene havde stor betydning for, at vore forfædre slog sig ned i området. De første håndgribelige beviser på søfartens betydning er fundet af de to middelalderfartøjer Ellingåskibet dateret til 1163 og Nordstrandskibet fra 1346. Begge fund knytter sig til Elling Å's udløb og viser, at der har været særlige handelsaktiviteter i naturhavnen omkring å-udløbet.

Flade Kirke, der dendrokronologisk er dateret til 1267, er placeret på det højeste sted i sognet. Herfra var der indtil skovrejsningen for 100 år siden frit udsyn til alle sider. Kirkens placering længst mod vest i sognet, hvor der ikke er andet end enestegårde, kunne tyde på, at den netop blev brugt som sømærke. Flere kirker omkring Frederikshavn er placeret, så de har kunnet ses milevidt både fra sø- og landsiden. Dette kan tyde på, at de har været brugt som landkending af de søfarende.

Hovedgårdene Bangsbo og Knivholt er vigtige for den tidlige udvikling af den kyststrækning, Frederikshavn i dag befinder sig på. Til gårdene hørte strandjord, og herfra foregik fiskeri og handel. Der opstod efterhånden små fiskelejer (Bangsbostrand, Nyholmstrand, Baader og Fladstrand) med kaase, der gjorde det ud for primitive havneanlæg for fiskefartøjerne. Fra Bangsbostrand og Fladstrand foregik der også handel i et vist omfang, og i kilderne nævnes eksistensen af korn- og pakhuse. At der foregik handel fra fiskerlejerne i 1500-tallet bekræftes også af breve fra Centralforvaltningen, som indskærper, at handlen "retteligen" skal foregå over købstaden Sæby, så der kan opkræves told.

Men i slutningen af 1500-tallet var løbet kørt for Sæby som handelshavn. For søfarten var det naturligt at undgå den ofte tilsandede indsejling til købstaden, og ved Fladstrand var man vant til i hårdt vejr med kraftig vind fra øst og nordøst at søge ly bag Hirsholmene.

I rækken af fiskerlejer blev Fladstrand, hvis navn vi hører første gang i 1535, det sted, hvor handel og fiskeri efterhånden koncentrerede sig. De tidlige ejerforhold til den lille flække er temmelig uoverskuelige, indtil herregården Knivholt o. 1700 fremstår som ejer. På det tidspunkt, hvor Fladstrands særlige udvikling begynder at tegne sig, var der ikke tale om betydelige bygningsmæssige anlæg. I 1568 nævnes det i præsteindberetninger, at der i Fladstrand findes 16 huse mod 10 i Bangsbostrand. Men trods ydmyge faciliteter i land fortsatte udviklingen inden for handel og fiskeri, og i 1681 flyttede statsmagten toldstedet fra Sæby til Fladstrand.

Fladstrand som fæstningsby

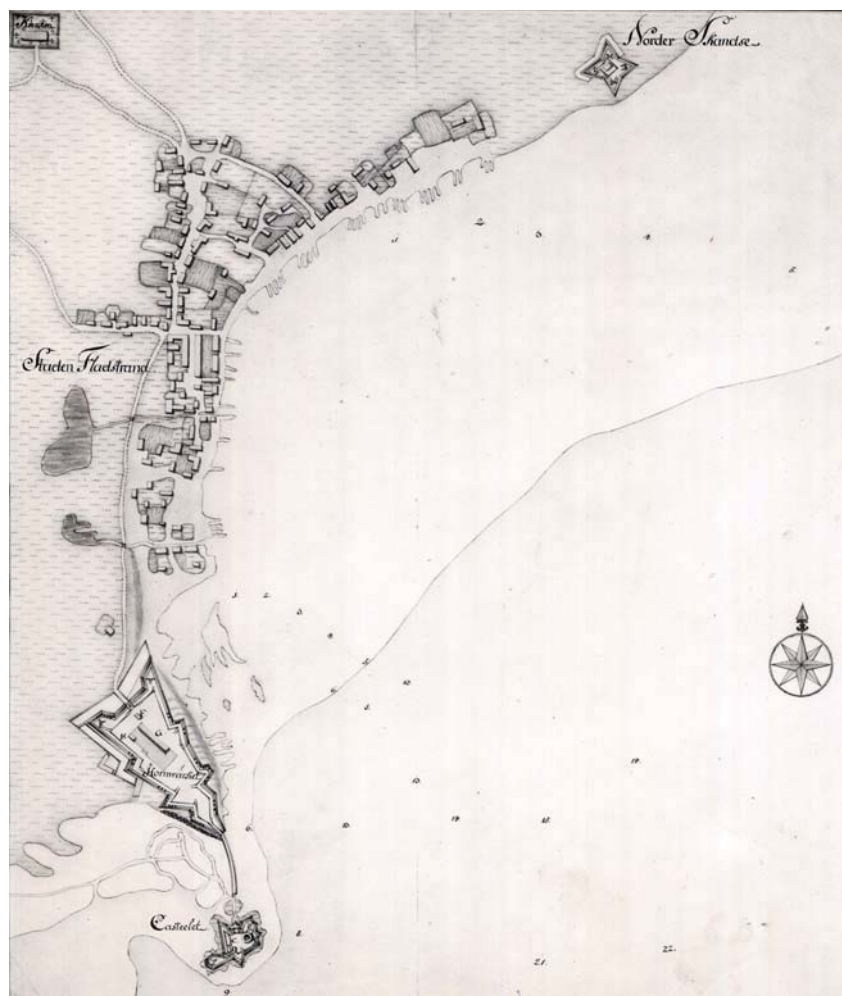
I 1600-tallet indtrådte en ny faktor i Fladstrands udvikling: fiskerlejet fik militær betydning. En forsmag på denne betydning ses under Chr. 4.'s uheldige deltagelse i 30-årskrigen, hvor tyske tropper uden modstand drog hærgende op gennem Jylland og nåede helt op til Vendsyssel, hvor blandt andet Fladstrand under besættelsen 1627–29 blev forsynet med en skanse til beskyttelse mod danske angreb fra søsiden. Skansen ligger der stadig under navnet Nordre Skanse.

Rigtig fæstningsby blev Fladstrand efter tabene af de danske besiddelser i Sverige i 1645 og 1658. Den for Norge, der stadig tilhørte riget, så vigtige kornforsyning havde tidligere foregået med sejladslangs langs den svenske kyst. Nu blev sejladsen rykket vestover, og fra slutningen af 1680'erne blev Fladstrand det støttepunkt, sejladsen benyttede sig af. Det manifesterede sig i bygningen af fæstningen Fladstrand, der bestod af citadellet ud mod havet med det svære stentårn, Krudttårnet, og det bagvedliggende hornværk, der skulle beskytte citadellet mod angreb fra land. Af det oprindelige fæstningsbyggeri findes kun Krudttårnet tilbage, om end det er blevet flyttet. Kommandantboligen i Fladstrandsgade 4-6 er ikke oprin-

delig - den er formentlig først bygget o. 1809, hvor den er omsat i grundmur på den oprindelige bindingsværksbygningens plads.

Kort fra ca. 1700, der viser skanserne i nord og syd og byen, der ligger ind imellem.

Bangsbo Museum og Arkiv.

Fæstningsbyggeriet gav anledning til fremstilling af et af de første detaljerede kort over Fladstrand dateret 1686. Det viser den tyske kejserlige skanse fra 1627 mod nord, flækken Fladstrand, hvor Gl. Torv er i dag, samt mod syd det projekterede fæstningsanlæg. Flækken havde på dette tidspunkt lidt under 200 voksne indbyggere. Op gennem tiden har fæstningen haft en stor indflydelse på dagliglivet i Fladstrand, men oftest har de militære installationer dog kørt på vågeblus og kun været fuldt bemandedt i kriseperioder, såsom under Store Nordiske Krig 1700-20 og under Englandskrigen 1807-14.

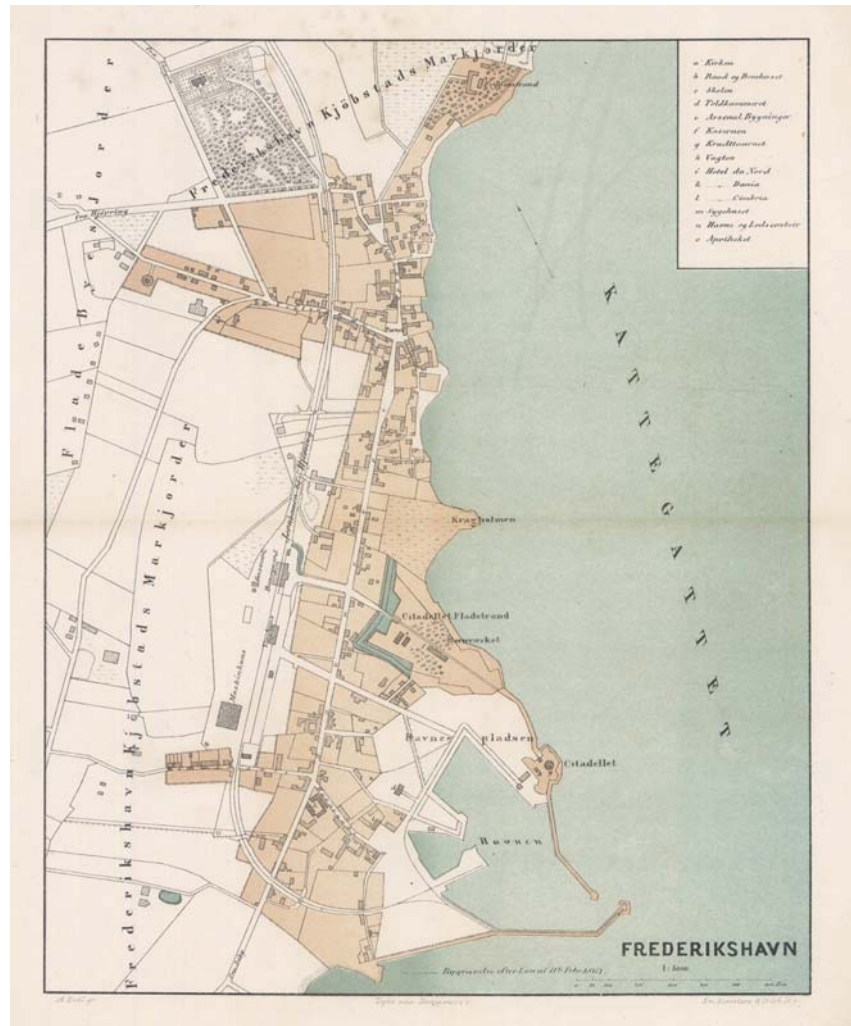
Bygningen af Fladstrand Kirke i 1690 vidner om, at der er befolkningstilvækst i det lille fiskerleje. Små 60 år senere, i 1749, sælger Knivholts ejer Mette Bille byen med dens 92 fæstehuse til købmanden Peder Hansen Høyer, og på et kort fra 1770 ses, at byen begyndte at strække sig mod både nord og syd mellem de to militære anlæg.

Frederikshavn blev under anden verdenskrig en del af tyskernes *Atlantvold*. Frederikshavn fik status af fæstning ligesom Aalborg og Esbjerg. Bl.a. byggedes et befæstningsanlæg langs Nordre Strandvej, ligesom Pikkerbakken indgik i forsvaret.

Fladstrand bliver købstad

En afgørende forudsætning for byens udvikling syd for fæstningsarealet er bygningen af den første egentlige havn i perioden 1806-10.

Frederikshavn 1863, hvor man kan se hvor meget byen har udviklet sig. Bangsbo Museum og Arkiv.

Havnen blev med dygtigt forarbejde af købmand og krigskommissær Frantz Übersax etableret som base for kanonbåde og kapere i krigen mod England 1807-14, men efter krigen opstod der hurtigt behov for en udvidelse. Købmandsborgerskabet vidste at udnytte havnens muligheder, og i 1830'erne blev havnen udvidet første gang.

Havnen blev placeret sydvest for citadellet, og denne nye facilitet medførte, at Fladstrand, som i 1818 skiftede navn til Frederikshavn, fik status af købstad. På to kort fra henholdsvis 1813 og 1815 ses fødslen af den bymæssige grundstruktur, som har præget byen helt op til i dag. På det ældste kort er vejen fra den gamle Fladstrand by, der i dag er området mellem Søgade og Frydenstrandsvej med de to torve, til fæstningen blevet forlænget ned til den nye havn for enden af Havnegade. Men ud over de bygninger, der hørte til selve havnen, fandtes kun et enkelt markant byggeri, nemlig P. Møllers købmandsgård - i dag Svaneapoteket. Længere sydpå, uden for 1813-kortet, blev der i 1809 opført en ny skanse til beskyttelse af fæstningen, Søndre Skanse, som har givet navn til den nuværende Skansegade. I tiden frem til kortet fra 1815 skød der en halv snes huse op omkring købmandsgården, og vejen fra den gamle Flad-

strand by blev forlænget forbi havnen og frem til landevejen mod Sæby.

Byens udvikling var nu for alvor bundet til kysten frem for at skyde ind mod land. Det er der intet mærkeligt i. Fæstning og havn blev de afgørende faktorer. I 1815 var området mellem Fladstrand i nord og byggeriet omkring Møllers købmandsgård med Fiskertorvet i syd så at sige ubebygget. Den bymæssige tyngde lå utvetydigt i det oprindelige Fladstrand med byens to torvepladser, Gl. Torv og Det Nye Torv, som centrum. Men Fladstrand Kirke lå stadig et godt stykke vej fra selve byen. En stor del af husene i nutidens Fiskerklyngen har uden tvivl bygningsrester fra denne tid.

Endnu i 1838 ses Frederikshavn på et kort som to bebyggelser - en stor omkring det gamle Fladstrand og en mindre omkring havnen. På dette tidspunkt har fæstningen udspillet sin militære rolle, selvom den først blev nedlagt i 1864, og de udefra kommende konjunkturer har endnu ikke sat den eksplosive udvikling af byen i gang. Men på kortet fra 1863 fornemmes det, at banen er kridtet op til en formidabel udvikling, og at en bevægelse af tyngdepunktet fra nord til syd er i gang. Langs Havnevejen, der senere omdøbes til Danmarksgade, lå der adskillige byhuse, men den helt store ændring ses på havneområdet. Havnebassinet er blevet udvidet med en forlængelse af den nordlige mole og bygningen af en lang sydlig mole mod vest fra den oprindelige havn. Syd for hornværket og vest for citadellet skete der en omfattende opfyldning, og der er nu masser af oplagsplads, ligesom der er plads til skibsbyggeri og andre aktiviteter. Der var efter 1852 kommet faste skibsforbindelser til København via Aalborg, Christiania (Oslo), Nyborg og Kiel. I gaderne ned mod havnen var der kommet markante byggerier, f.eks. konsul Cloos' handelshus i Havnegade (hvor nu (2006) Damsgaards Supermarked og Pitstop) ligger). At tendensen i byudviklingen går i sydlig retning ses f.eks. af skolens og råd- og tinghusets placering i den nuværende Danmarksgade frem til århundredets midte.

Frederikshavn bliver industriby

Industrialiseringen i Vesteuropa og den liberale danske grundlov medvirkede til et økonomisk opsving i regionen, og skibstrafikken i Kattegat blev stadig større. Efterhånden opstod der et behov for en nød- og handelshavn i det nordlige Jylland. Havnen skulle ligge så langt mod nord som muligt, så skibene kunne søge ly for vinden så tæt på sejlruten omkring Skagens Odde som muligt. Her blev Frederikshavn det naturlige valg. Også fordi den jyske længdebane i 1871 havde fået sin endestation i byen.

Der var ingen tegn på, at der i den lille købstad kunne være et vækstpotentiale ud over anlægsarbejdet på havnen. Men to indvandrere ville det anderledes. Det var skibsbygmester H. V. Buhl, der i 1870 startede et skibsbyggeri, som siden har haft afgørende betydning for byen. Den anden var jernstøbermester L. P. Houmøller, som åbnede et jernstøberi i byen i 1883. Kapitalen måtte de to selv medbringe. Men efterhånden fattede byens købmænd interesse for de to driftige forretningsfolk og begyndte at investere i deres virksomheder, samtidig med at de forandrede deres egne handelsvirksomheder efter industrialiseringens krav.

H. V. Buhls skibsbyggeri begyndte som reparationsværft, men forandrede hurtigt produktionen til avancerede havgående fiskekuttere - de såkaldte "Hajer". Buhl begyndte at bygge stålskibe i 1907, men

gik fallit under krisen i 1913. Værftet blev overtaget af DFDS, som videreførte det som Frederikshavn Værft og Flydedok indtil 1962, hvor det skiftede navn til Frederikshavn Værft og Tørdok. DFDS blev opkøbt af Lauritsen og dette rederis tre værfter Helsingør, Aalborg og Frederikshavn blev lagt sammen til Danyard med hovedsæde i Frederikshavn. Værftet blev lukket af Lauritsen i 1999. I dag ejer Lauritsen Frederikshavn Maritime Erhvervspark, der står for udlejningen af de gamle værftsarealer. Hertil flyttedes Ørskov-Christensens Stålskibsværft efter Danyards lukning. Dette værfts aktiviteter er i dag overtaget af Orskov Yard.

Brødrene Houmøllers Jernstøberi specialiserede sin virksomhed lige før 1900-tallets begyndelse. Jernstøberiet blev udvidet til også at omfatte en maskinfabrik, der fra slutningen af 1800-tallet byggede petroleumsmotoren Alpha, der sammen med Buhls fiskefartøjer blev en af de vigtigste drivkræfter i den danske fiskerflåde. I 1903 introducerede fabrikken en vendbar propeller, som fortsat er en af virksomhedens store salgsvare. Fabrikken gik fallit i 1930'erne, men blev rekonstrueret af lokale erhvervsfolk. I 1939 blev virksomheden overtaget af B&W. I dag ejes fabrikken af den tyske koncern MAN. Fabrikken lå oprindeligt i Søndergade, hvor Superbrugsen i dag har til huse i den gamle kontorbygning. Fra 1957 flyttede virksomheden på "marken", der dengang lå i byens vestligste udkant. Alpha Diesel overtog Carl Jacobsens træskibsværft i 1940 og bruger endnu værftet som monteringsværft.

Byens fire træskibsværfter Buhl, Nic. Olsen, Hjørnet & Jacobsen samt Mortensens Skibsbyggeri og Brødrene Houmøllers Alpha-motor betød et vældigt løft for fiskeriet. Kutterrederierne og fiskeeksportørerne havde kronede dage og solgte fisk via jernbanelinierne langt ned i Europa. Mortensens Skibsbyggeri er i dag overtaget af Maritim historisk forening.

Byens store handelsfirmaer Cloos, Kall og L. P. L. Møller slog sammen med grosserer Lauritzen ind på køb og salg af kul - en vare der var afgørende for de dampdrevne handelsfartøjer, som i stort omfang bunkrede kul i Frederikshavn, inden de sejlede nord om Skagen til England eller USA.

Med til beskrivelsen af industrien i tilknytning til havnen hører også historien om Ørskov. Da Arne Ørskov i 1959 lod sit første skib løbe af stabelen, var der ikke mange, som troede på ideen. Arne Ørskov var det, der i dag kaldes for en iværksætter. Han havde startet en mindre maskinfabrik i de gamle tyske flyveværksteder på Hjørringvej. Her var den rigtige pionerånd til stede. Det fortælles, at der ikke var toiletter til værkstedet, og at stort og småt måtte forrettes i skoven. En fiffig maskinarbejder havde svejset en toiletrulle fast til spadeskaftet, som blev brugt til ekspeditionerne ud i skoven.

Maskinfabrikken har gennem årene produceret mange forskellige ting til husholdningerne. I dag lever fabrikken stadig ude i Vangen, hvor den producerer RAIS brændeovnene.

Men det blev på skibsbygningsområdet Ørskov fik sin storhedstid. Her byggede man alle de ordrer, der var for små til de store etablerede værfter og for store til de mindre skibsbyggerier. Det var fortrinsvis mindre coastere og store trawlere til eksport. Det sidste var en lukrativ forretning, som dog endte med at trække kapitalen ud af den gamle virksomhed. Næste generation af familien viste, at værft-

tet kunne bygge endog meget avancerede skibe som miljøskibene Seidenfaden og Thorsson.

I dag overlever virksomheden som reparationsværft i Danyards gamle dokker, og det er tredje generation af familien Ørskov, der har overtaget værftets aktiviteter. Værftet hedder i dag Orskov Yard.

Området ved Frederikshavn er delt i to udpegede kulturmiljøer nr. 19 og nr. 20. Indenfor nr. 19 er der mere detaljerede beskrivelser af:

- (1): Elling å
- (2): Lille Alpha
- (3): Rønnerhavnen
- (4): Bunkermuseet
- (5): Nordre Skanse
- (6): Fiskerklyngen

Indenfor nr. 20 er der mere detaljerede beskrivelser af:

- (7): Danyard/Værftsområdet
- (8): Kaase ved Brovig
- (9): Neppens Havn

Frederikshavn Nord

Kulturmiljø nr. 19.

Tema

Kystkultur, anlæg på kysten

Emne(r)

Naturhavn, å-havn, fritidshuse, fritidshavn, befæstningsanlæg, fiskerlejet Fladstrand

Kulturmiljø nr. 19 består af den generelle beskrivelse af Frederikshavn, Elling Å, Lille Alpha, Rønnerhavnen, Befæstningsanlæg ved Nordre Strandvej, Nordre Skanse samt Fiskerklyngen.

Sted/topografi

Kulturmiljøet dækker arealet langs kysten sydøst for Strandby mellem banelinien og stranden til og med Apholmen, Rønnerhavnen og kysten ned til Nordre Skanse samt området omkring Fiskerklyngen.

Tid

Vikingetid, middelalder, nyere tid, nutid

Karakteristik

Elling Å (1)

Åhavnen blev benyttet i vikingetid og middelalder.

I åhavnen blev der i 1968 udgravet et klinkbygget handelsskib fra tidlig middelalder (dendrokronologisk dateret til 1163). Desuden blev der ved indsejlingen i 1991 udgravet endnu et middelalderskib (dendrokronologisk dateret til 1246) Derudover er der i området langs datidens kystlinie fundet forskellige ting fra vikingetiden.

Udsigt over Elling Å området.
Erik Christensen 2006.

Naturhavnen har sandsynligvis været den første havn omkring Frederikshavn, og samtidig har den været Danmarks nordligste havn, hvor skibe på vej mod Norge, Færøerne, Island, Grønland eller Vinland har kunnet vente på bedre vejr. Når vejret er dårligt, sejler selv store skibe i dag ikke nord om Skagens Gren. De venter hellere, til det bliver bedre vejr.

Inderst i naturhavnen ved Ellings Å's udløb i denne ligger byen Elling med dens kirke.

Lille Alpha (2)

Området ligger på matrikel 1cb Frederikshavn markjorder, lige nord for Frederikshavn og umiddelbart syd for Ellingå-området ud til Kattegat. De ældste af husene er fra midt i 1900-tallet.

Området Lille Alpha er et selvgroet område med fritidshuse i træ. Området har fået sit navn, fordi lejerne tidligere var ansatte på Motorfabrikken MAN B&W Alpha Diesel.

Brødrene Houmøllers Jernstøberi er i dag byens ældste virksomhed. Den startede i 1883 med at producere kakkellovne, komfurer, hestegange og andet støbejern til landbruget. I slutningen af 1880'erne prøvede virksomheden sig frem med kedelproduktion til de nye andelsmejerier. Størst succes blev dog den lille petroleumsmotor Alpha, som sattes i produktion fra 1898 og var med til at trække fiskeriet ind i de nye tider. I slutningen af 1930'erne og op gennem 1940'erne begyndte virksomheden at satse på naturgassen, der var

fundet i mængder, der var til kommerciel udnyttelse mellem Frederikshavn og Strandby. Her købte virksomheden retten til at udnytte flere borer i området omkring Apholmen og Kæret. Herfra sendtes gas til en gastankstation på Rosevej i Frederikshavn, hvor der tappedes gas til generatorbusser, lastbiler og fiskekuttere. Desuden forsynede borerne elværket i Frederikshavn med gas besættelsen igennem. Det viste sig nemlig, at B&W Alpha diesel, som virksomheden kom til at hedde i 30'erne, havde udviklet en dieselmotor, der med største lethed kunne ombygges til gas.

*Et af de gamle sommerhuse i Lille Alpha.
Erik Christensen 2006.*

Hvorvidt området ved lille Alpha er en rest, som medarbejderne har overtaget, er det ikke lykkedes at finde oplysninger om. Men medarbejderne på fabrikken havde området i fællesskab, og virksomheden har muligvis mere eller mindre medvidende været med til at finansiere noget af byggeriet.

Rønnerhavnen (3)

Skude/fritids/lystbådehavnen blev anlagt omkring 1980 på oppumpet sandstrand på det område, der kaldes Rønnerne i den nordlige del af Frederikshavn.

*Rønnerhavnen.
Erik Christensen 2006.*

Fritidshavnen er opført som erstatning til de fritidsfiskere, der tidligere fiskede fra Frederikshavns Havn, Fiskerklyngen og kaasene

langs nordstranden. Rønnerhavnen er velplanlagt og udført omhyggeligt af solide materialer. Det, der skal give stemning, er to rækker små redskabsskure. Husene har rødmalede facader, hvide døre og vindskeder samt sort metaltag. Mellem husene, der står taktfast på linie, er der mange steder hvide stakitter, som danner et lille gårdrum med plads til fiskegrej.

Befæstningsanlæg ved Nordre Strandvej tidl. Bunkersmuseum (4)

Befæstningsanlægget, der er fra 1940-45, findes i et klitområde langs Nordre Strandvej nord for Frederikshavn by.

Flak- und Sperrbatterie Frederikshavn Nord med sine stillinger til 4 stk. 105 mm tunge luftværnskanoner og en enkelt 75 mm let luftværnskanon. I alt bestod området af 24 svære og lettere betonanlæg, som tyskerne under besættelsen fik opført til forsvar af byen fra nord. Området er en del af Verteidigungsbereich Frederikshavn og havde det tekniske navn Stützpunkt Nord. Ud over dette støttepunkt lå der et vestligt i forbindelse med Flugplatz Frederikshavn, og Stützpunktgruppe Süd. Desuden beskyttedes havnen af Wiederstandsnest Hafen, og hele byen var igen omgivet af en Sperrriegel med tankgrav, pigtråd, minefelter og maskingeværstillinger.

Ud over kanonstillingerne bestod anlægget af en ildlederbunker, som sammen med én 105 mm luftværnskanon stadig er fuldt synlig i området, 2 ammunitionsbunkre, en elværksbunker, en lyskasterstilling og fire mandskabsbunkre med ti mindre maskingeværskure. Området var omkranset af både pigtråd, løbegrave til nærkampsforsvar og minefelter.

Ildlederbunkeren var af typen regelbau FL 244 og blev sammen med resten af støttepunktet opført i 1943. Ildlederbunkeren var udstyret med et optisk afstandsmåleranlæg installeret under den bevarrede panserkuppel. Ildlederbunkeren har sandsynligvis haft en bemanning på 35.

Nordre Skanse (5)

Nordre Skanse er beliggende ved Frydenstrandspytten, hvor skanseanlæggenes kanoner kunne dække ind- og udsejling af skibe på Fladstrands red. Tiden er 1627-1864.

Historie

I året 1627 trak der truende skyer op fra syd. Christian den 4. var i 1626 som de nordtyske lutheraneres forkæmper rykket ind i Tyskland med sin hær. Opgaven lykkedes ikke for ham. Hans nærmest sygelige misundelse mod det i magt stadigt voksende Sverige, hindrede ham vel i en nøgtern bedømmelse af dens omfang og værdien af den hjælp, der var tilbudt ham. Styrtet fra hesten fra Ham-lens Vold, der nær havde kostet kongen livet, og Tillys sejr ved Lutter om Barenberg er kendte historiske begivenheder. Nu trak den slagne hær sig mod nord. Op gennem Jylland. Alene dette var for vor landsdels vedkommende en alvorlig historie. Lejetropper var nu engang lejetropper, hvad enten de var forbundsfæller eller fjender. Deres moral var røverens, og en invasion af dem betød for befolkningen en usigelig lidelse, der kendetegnedes ved vold, røveri, mordbrand, voldtægt og en hensynsløs ødelæggelse af landets værdier. Bagefter kom nu Wallenstein med sin del af de 70.000 mand, hvormed de kejserlige generaler overskred Elben.

Inden udgangen af 1627 var hele Jylland besat. Her norden for Limfjor-

den lå 3 regimenter under anførsel af hertug Franz Albrecht af Sachsen-Lauenburg, men administrationen blev ledet af dennes næstkommanderende, oberstlieutenant Melchior von Hatzfeld. Som leder af en fjendtlig besættelsehær og administrator af en undertvungen landsdel må denne officer vistnok siges at have hørt til de bedste. Han søgte, selvfølgelig; først og fremmest i hans egen interesse at holde det normale næringsliv i gang så godt som muligt samt holde orden og mandstugt.

Efter ordre fra overkommandoen var det for øvrigt forlangt, at soldaterne skulle aflægge deres slette sædvaner, de måtte ikke plyndre kirker, adelsgårde og landsbyer eller skænde piger eller koner. Enhver forbrydelse af denne art skulle straffes på livet, og de pågældende befalingsmænd eventuelt drages til ansvar. Vendelboerne var i forvejen kendt som et stridbart folkefærd, der ikke yderligere måtte optirres ved soldaterekscesser. Men det var naturligvis ikke muligt for selv den bedste vilje at skabe Wallensteins soldater om til engle. I Thy var det rent galt. Det derliggende franske regiment måtte fjernes på grund af soldaternes udskejelser. Og eftersom Vendsyssel blev mere og mere udpint, så det var umuligt at præstere kontributioner (krigsskat), forværredes forholdene også her, og under den sidste del af besættelsestiden, foråret 1629, var vendelboerne i virkeligheden på grænsen til åbent oprør mod de kejserlige tropper.

En levnedsskildring af ovennævnte kejserlige officerer er tilgængelig, idet en på sådan grundlag af det Hatzfeldtske familiearkiv er udgivet i Breslau 1910 af Dr. Julius Krebs under titlen:

Aus dem leben des kaiserlichen feldmarchalls Grafen Melchior von Hatzfeld. (Villads Christensen: De kejserlige i Vendsyssel 1627-29. Jydske samlinger.)

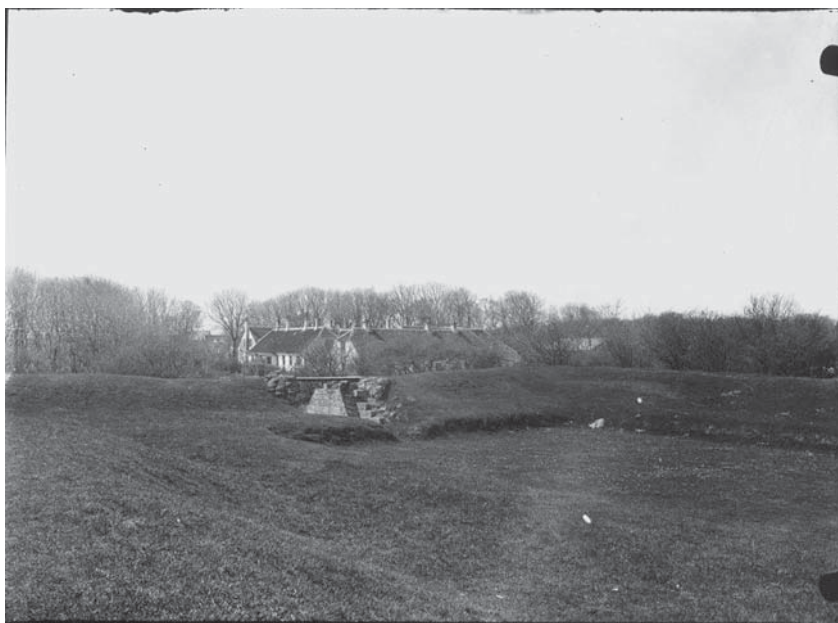
Christian den 4. havde imidlertid ikke tabt modet endnu, han lod ikke den kejserlige hær i ro. I virkeligheden var dennes strategiske stilling ved sin fordeling over hele den jyske halvø ret svag. Øerne lykkedes det ikke Wallenstein at nå. Den eneste undtagelse var Hirsholmene, hvor han tog en del flygtninge til fange. Et forsøg på at nå Læsø over isen måtte opgives.

En landgang med større styrker i Nordjylland i kontakt med oprørske bønder var ikke ufarlig. Landgange befrygtedes i alt fald. Kontakten med bønderne var også til stede, og det fandtes derfor nødvendigt ved skanseanlæg at sikre de steder på kysten, hvor en landgang mest kunne ventes. Derfor blev der af Melchior von Hatzfeldt anlagt skanser ved Elling (Strandby), Fladstrand, Sæby, Voerså, Hals og Sundby. En landgang af danske tropper kom imidlertid ikke. Christian den 4. har vel ikke stølet nok på sig selv til at kunne gennemføre det, og et tilbud af den svenske konge Gustav Adolf om at tage opgaven op i fællesskab blev afvist.

Fysiske anlæg

I forsommeren 1629 drog Wallensteins tropper bort fra Danmark. Men ved denne lejlighed havde Fladstrand fået sit første skanseanlæg, og da det under krigen havde vist muligt trods besættelsen at vedligeholde forbindelsen mellem Vendsyssel og Norge bl.a. over Fladstrand, blev den af fjenderne anlagte skanse overtaget af landeværnet og vedligeholdt af dette. Skansen var beliggende på en pynt lige nord for Fladstrand, og den kom derfor til at bære navnet Nordre Skanse ved Fladstrand, og med anlægget af denne begynder Fladstrands fæstningsværkers historie.

Nordre Skanse i 1917. Gården i baggrunden er den gamle Byfogedgård, Frydenstrand, der for længst er revet ned.
Hugo Mathiessen Nationalmuseet.

Efter kejserkrigen forfaldt skanserne. Et par syn på Hals Skanse fortæller, at den var i en ynkelig forfatning, plyndret for materialer, og muligvis har de kejserlige tropper ødelagt skansen, inden de drog bort.

Herefter er der tavshed om skansen ved Fladstrand til efter 1660. Her havde de nye magtforhold i Kattegat gjort en skanse ved Hals overflødig, og enevoldsregeringen begyndte at se sig om efter et nyt støttepunkt til sikring af forbindelseslinierne til Norge. Her faldt valget på Fladstrand. Af Pontoppidans atlas fra 1769 hævdes det, at skansen ved Fladstrand var opført af Frederik III. Denne forkerte oplysning kunne tyde på, at skansen blev sat i stand efter 1660 på grund af de nye magtpolitiske forhold.

3. august 1675 blev der givet ordre til, at 200 nyudskrevne nordjyske soldater skulle gå i gang med et skansebyggeri ved Fladstrand. Det blev til en istandsættelse af Nordre Skanse samt byggeri af en Søndre Skanse. Det vil sige, at der blev opført en skanse på begge sider af havnen. Et "meget nødvendigt og nyttigt værk, thi det er den bedste Havn paa den ganske jyske Kyst indtil Middelfartsund og god Ankerplads", skrev én af bygmestrene generalkvartermester Selgen Petersen.

Nordre Skanse.
Kirsten Monrad Hansen 2003.

Nordre Skanse blev genoplivet ved 150 års købstadsjubilæet i 1968, hvor der blev opstillet to store kanoner på lavetter. Kanonerne kunne skyde, og de er først for nylig sunket i grus på grund af råd og svamp. (Lavetterne er blevet renoveret af Frederikshavn Produktionskole.) Kommunen har inden for de senere år fældet tjørnene på voldstedet, så det igen ligner et voldsted. Træerne har dog allerede lavet skader på det fredede voldsted.

I 1894 byggedes Frydenstrand Badehotel af dr. Carl Ottosen – også kaldet persilledoktoren, som gjorde stedet berømt for sine helseture. Det var Syvende Dags Adventisterne, der stod bag, og stedet fungerede indtil 1952. Badehotellet lå klods op ad den gamle skanse og kom til at indgå i den store park, og derfor fik skansen formodentlig lov til at stå, til den blev fredet. Badehotellet blev revet ned i 1985.

Fiskerklyngen (6)

Det oprindelige fiskerleje lå indenfor linierne Søgade i syd til Frydenstrandsvej i nord, den oprindelige kystlinie mod øst, og det der i 1871 blev jernbanens linieføring i vest. I dag findes den eneste oprindelige struktur i Fiskergade og Strandgade. Der findes dog enkelte korte forløb og huse i såvel Danmarksgade, Skippergade som i Vestergade.

Parti fra Fiskerklyngen.
Erik Christensen 2006.

Den oprindelige bystruktur er meget gammel og findes afbilledet på kort fra 1600-tallet og 1700-tallet, hvoraf den nuværende struktur tydeligt fremgår. Mange af husene er opført i bindingsværk før matriklen i 1813, hvilket giver en skævhed i forhold til BBR, som kun opererer med dette år som opførelstidspunkt.

Der har til alle tider været dyrket fiskeri langs kommunens kyster. Enkelte steder blev fiskeriet organiseret i bådelaug, og der blev bygget kaase. Det fornemste eksempel er Fladstrand, men også Strandby blev et fiskerleje sammen med Nyholmstrand eller Båder, som området mellem Bangsbostrand og Fladstrand kaldtes.

Fiskerklyngen.
Erik Christensen 2006.

I rækken af fiskerlejer i Frederikshavn Kommunes område, blev Fladstrand, hvis navn vi hører første gang i 1535, det sted, hvor handel og fiskeri efterhånden koncentrerede sig. De tidlige ejerforhold til den lille flække er temmelig uoverskuelige, indtil herregården Knivholt o. 1700 fremstår som ejer. På det tidspunkt hvor Fladstrands særlige udvikling begynder at tegne sig, var der ikke tale om betydelige bygningsmæssige anlæg. I 1568 nævnes det i præsteindberetninger, at der i Fladstrand findes 16 huse mod 10 i Bangsbostrand. Men trods ydmyge faciliteter i land fortsatte udviklingen inden for handel og fiskeri, og i 1681 flytter statsmagten toldstedet fra Sæby til Fladstrand.

Den oprindelige bebyggelse bestod af to klynger af fiskerhuse en søndre omkring Søgade og en nordre omkring Gammel Torv. Fra dette torv udgik Storegade, frem til byens akseltorv Ny Torv, hvorfra Havnegaden (Danmarksgade), Bomgaden (Vestergade) og Skippergade udgik.

Bevaringstilstand

Elling Å

Elling Å i dag.
Erik Christensen 2006.

Havnen kan i dag kun anes i landskabet. Den store "dækmole" (klitten) mod øst lukker godt af for havet og er det mest synlige element af den gamle naturhavn. Den nordligste del af naturhavnen er inddæmmet og dyrkes under hovedgården Bannerslund. Resten af naturhavnen er i dag dels hævet gennem den almindelige landskabs-hævning i det nordlige Vendsyssel, og dels opfyldt af eroderet materiale fra Elling Å, Åsted Å og Skærum Å.

Området må karakteriseres som strandeng, og det har tidligere været anvendt som græsningsområde for øksne og stude til eksport. Hovedgården Lerbæk blev oprettet 1466 og fungerede som græsningsgård.

I dag anvendes området som græsning for heste, der opstaldes på Lerbæk. Området er endvidere et vigtigt fourageringsområde for trækfugle.

Lille Alpha

Området er underlagt lokalplan 18.03.01. Desuden er det underlagt selskabet Kærstrands vedtægter. Der findes dog ingen bevarende lokalplan. Frederikshavn Kommune har netop (2006) godkendt lokalplan for en fortætning af området, så man kan frygte, at det karakteristiske ved dette miljø går tabt.

2 sommerhuse i Lille Alpha.
Kirsten Monrad Hansen 2003.

Rønnerhavnen

Området er underlagt restriktive krav til materialer, højder og farver.

Befæstningsanlæg ved Nordre Strandvej tidl. Bunkersmuseum
Indtil for nylig var to bunkers i Batteri Nord indrettet som museum, mens de øvrige 18 stillinger er sanddækket. De to er ildlederbunkeren og en Flakstilling med mandskabsrum.

Nordre Skanse

Området fremstår i dag som bevaret, men der kunne gøres meget mere for at tilbageføre skanseanlægget til Moltkes tid. Heldigvis er det meste af en skæmmende og ødelæggende bevoksning fjernet. Man kunne ønske, at græsset blev rømmet af, så den gamle pikstensbelægning på voldkransen, og fundamentet til huset blev synlige. Endnu er der også en fantastisk udsigt over det område, som skansen skulle beskytte, selvom det i dag er en uskøn blanding af moderne industribygninger.

Kanonerne på Nordre Skanse kunne bestryge farvandet omkring Frederikshavn.
Kirsten Monrad Hansen 2003.

Fiskerklyngen

Fiskerklyngen ligger på en svagt skrånende flade med fald mod øst og syd. Fra Strandgade er der udsigt til DSB's vaskehal. Gammel Torv er med sit nuværende byinventar og sin usentimentale udformning mod Skippergades stærke trafik stedmoderligt behandlet. Gammel Torvs nye randbebyggelse mod vest er ikke i stand til at danne rum af tilstrækkelig styrke og kvalitet. Efter overgangen mellem nyt og gammelt er det en nydelse at vandre ad Fiskergade fra syd mod nord. Et tragtformet rum med naturstensbelægninger byder velkommen. Samspillet mellem bygningerne og gaden er en æstetisk nydelse. Mange af husene er meget fint istandsat inden for de senere år. Fra friarealer langs banearealet er der kig til Fiskergades bagsider. Her opleves terrænets fald mod øst, her opleves tegltagene, de mange baghuse og skure. Strandgade er interessant for sit gamle bindingsværkshus fra 1627 samt trappestenene i granit og pikstensbelægningen mellem gaden og husene. Set mod Fiskergade er Strandgades forskydninger eksemplariske.

Samlet vurderet er Fiskerklyngen med sine materialer, farver og enkle, smukke huskroppe af høj arkitektonisk værdi. Den nye bebyggelse langs den tidligere Storegade har fine kvaliteter og er forbilledlig for sin åbenlyse respekt for Fiskerklyngens skala, materialer og arkitektur.

I den øvrige del af det gamle fiskerleje findes kun enkelte oprindelige vejforløb og enkeltstående bygninger.

Parti fra Fiskerklyngen.
Erik Christensen 2006.

Sårbarhed

Elling Å

Området er sårbart. Der er ingen fredning eller plejeplan for området. Det kan derfor frygtes, at kommercielle interesser rykker stadig nærmere mod kysten.

Lille Alpha

En del af husene trænger til modernisering, og man kan frygte, at i takt med ombygninger/nybygninger forsvinder præg af "selvgroethed", der er så karakteristisk for de små træhuse.

Rønnerhavnen

Havnen er som sådan ikke sårbar.

Befæstningsanlæg ved Nordre Strandvej tidl. Bunkersmuseum

Selve anlægget er sårbart, idet det kan begraves under sand, så det ikke længere erkendes. Men de 24 betonanlæg er ikke umiddelbart lette at destruere.

Nordre Skanse

Selve skansen og dens omgivelser er fredet, men et nyere byggeri på Frederikshavn nedrevne byfogedgård (Store Frydenstrand) respekterer ikke fredningen. Der er endvidere givet endnu en tilladelse til byggeri inden for fredningsgrænsen ind til 48 meter fra voldstedet i op til 2½ etage, hvilket skæmmer indblikket til skansen og helhedsindtrykket af skansen.

Fiskerklyngen

Der er udarbejdet en bevarende lokalplan for området. Evt. nyt byggeri i og omkring området bør underordnes Fiskerklyngen, så det nye ikke kommer til at fremstå skæmmende og overdimensioneret i forhold til Fiskerklyngen og husene omkring.

Bonitering

Elling Å

Området er spændende som landskab. Herfra kan man iagttage de gamle kystlier mellem Fladstrands Knude og Hellehøj. De to oprindelige åer, Skærum og Åsted, løb mod nord i Stenalderhavet. Men ved landhævning og dannelsen af rimme og doppe-landskabet på Skagens Odde løb de to åer sammen i ét løb, der blev til Elling Å. I denne ås delta opstod senere en naturhavn.

Lille Alpha

Lille Alpha er et fint eksempel på et område med selvbyggede små træsommerhuse, hvor man brugte de forhåndenværende materialer.

Rønnerhavnen

Havnen er nyanlagt og har ikke den charme, som f.eks. Neppens havn, der er selvgroet, har.

Befæstningsanlæg ved Nordre Strandvej tidl. Bunkersmuseum

Området er en del af et sammenhængende fæstningsområde til forsvaret af den vigtige troppetransporthavn Frederikshavn, hvor flere støttepunkter er bevaret og andre kan erkendes i landskabet.

Nordre Skanse

Nordre Skanse er et fint eksempel på en mindre kystbefæstning fra før sidste århundrede.

På trods af det voldsomme og skæmmende byggeri, der er opstået omkring skansen, bruges den ofte til formidling af historien. Både over for skolebørn og turister, der cykler ud for at få historien om Persilledoktoren som Carl Ottesen kaldtes, og hans samarbejde med John Kellogs om de mange kampe mellem kanonbåde og mindre engelske krigsskibe, der sloges i farvandet under englandskrigen. Eller om Tordenskiold, der lod sine korntransporter til Norge udgå fra det beskyttede område mellem Deget, Hornværket og Moltkes skanser, som de blev opkaldt efter, efter at den danske general havde reorganiseret søbefæstningen i Nordjylland op til englandskrigens udbrud. Eller om musketeren, der fik til opgave at bo i fæstningen og lade sine får og køer afgnave skudfelterne. Han har stadig familie i byen.

Fiskerklyngen

Fiskerklyngen udgør et meget fint lille kompleks af gamle huse, der vidner om den gamle by, Fladstrand.

Kontekst/Sammenhænge

Elling Å

Området skal ses i sammenhæng med Strandby, Elling og ikke mindst Fladstrand/Frederikshavn, hvortil skibstrafikken flyttes efterhånden som åhavnen bund hævedes, og skibene fik større dybdegang.

Lille Alpha

Lille Alpha ligger på et strandengsområde, der er typisk for sommerhusbebyggelser. Desuden ligger det i kort afstand fra Frederikshavn.

Rønnerhavnen

Området skal ses i sammenhæng med Frederikshavns historie. Byen er i dag adskilt fra sit oprindelige havmiljø, og en sidste rest af den gamle fritidsfiskerkultur forsøger at overleve her.

Befæstningsanlæg ved Nordre Strandvej tidl. Bunkersmuseum
De tyske befæstningsanlæg blev ikke bygget på én gang i løbet af 1940-1945, men skal opdeles i mindst 3 byggefaser. Den første fra 1940-1943, den anden fra 1943 til sent 1944 og den tredje fra sent 1944 til maj 1945.

Befæstningen af Frederikshavn bestod i den første periode af to luftværns/sømålsbatterier og et sømålsbatteri, alt i feltmæssig opstilling. Allerede i foråret 1940 opstilledes et 15 cm sømålsbatteri, formodentlig lige syd for Pikkerbakken, og to 105 mm luftværns/sømålsbatterier, henholdsvis på Apholmen og syd for Pikkerbakken. Fra denne periode stammer formodentlig også tårne af træ på havnen og i og omkring Knivholt skov, bevæbnede med lettere luftværnsskyts, samt feltmæssige lyskasterbatterier og lytteposter.

Anlæggene, ud over flyvepladsen ved Knivholt, er dog ikke særlig godt dokumenteret.

I anden byggeperiode blev Frederikshavn en del af den såkaldte Atlantvold. Her blev byen kraftigt befæstet. Organisatorisk udgjorde byen med den betydningsfulde havn det første led af den danske del af Atlantvolden. Batterierne omkring byen blev opstillet i kraftige betonanlæg, og sammen med flyvepladsen og til dels også havnen udbygget til forsvarsmæssige støttepunkter inden for forsvarsområde Frederikshavn. Hvert enkelt støttepunkt blev omgivet af mortar- og maskingeværstillinger, pigtrådsspærringer og minefelter. Uden om hele byen anlagdes en spærring af pansergrave, minefelter og pigtrådsspærringer, understøttet af spredte grupper af mortar- og maskingeværstillinger og mandskabsbunkere.

I slutningen af 1943 omarmeredes de to luftværns/sømålsbatterier fra 105 mm til 75 mm, og der opstilledes endnu et 75 mm luftværns/sømålsbatteri på Deget.

Det store batteriområde ved Pikkerbakken blev også udbygget i 1943-44. Sømålsbatteriet blev i 1944 omarmeret med fire 15 cm kanoner fra artilleriskibet Niels Juel, der blev opgivet efter kamp mod tyskerne den 29. august 1943. Men der kom også andre installationer, som kom til at spille en central rolle som kommandostation for hele kystforsvaret af Nordjylland.

Havneområdet blev ligeledes i 1944 bestykket med et 7,5 cm batteri af tidligere danske kanoner i feltmæssige opstilling, men med enkelte meget svære betonanlæg med op til 3 m tykke mure. Tilkørslen til havnen blev spærret med betonmure og indsejlingen sikret med udspændte net og kabelminer.

Vest for byen lå flyvevåbenets område omkring Knivholt. Oprindeligt benyttedes Hjørringvejen som startbane for lettere jagerfly, senere blev markerne mod syd jævnet og omdannet til to landingsbaner på kryds. Hangarer og rullebaner samt flyverskjul havde mod krigens slutning så god en standard, at man fra allieret side planlagde bombing af anlæggene. Baner for tunge fly blev anlagt nord for Knivholt skov.

Sidste del af byggefasen består af en yderligere forstærkning af Forsvarsområde Frederikshavn, med udgravning af pansergrave der delte Vendsyssel. Forsøg på opførelse af et stort forsvarsanlæg for Kattegat på Læsø og meget andet.

Nordre Skanse

Skansen er den første i en lang række befæstningsanlæg omkring Frederikshavn. Desuden indgår befæstningen også i sammenhænge med andre skanser i forbindelse med enkeltbegivenheder i Danmarks historie begyndende med Kejserkrigen over krigen mod Sverige i 1600-tallet, hvor områdets betydning for tvillingeriget Danmark/Norge, med tabet af Skåne, Halland og Blekinge samt senere Bohuslen, blev stadig større. Fladstrand var vigtig for overførslen af tropper og forsyninger under store nordiske krig. Havnen var beskyttet af Sikringsstyrkerne under første verdenskrig og befæstet af tyskerne under anden verdenskrig. Den Danske flåde overtog de tyske installationer i og omkring Frederikshavn efter besættelsen og byen kom dermed til at tage del i den nye kolde krig mellem øst og vest. I 1960 indviedes Flådestationen bygget for NATO's infrastrukturmidler, og i dag har Kattegats Marinedistrikt ansvaret for overvågningen af farvandet mellem Norge og Danmark samt farvandet ned til syd for Storebælt.

Fiskerklyngen

Fiskerklyngen skal ses i sammenhæng med den øvrige byudvikling.

Anvendt kildemateriale

Elling Å

Trap, J.P.: *Danmark*. 1970.

Upubliceret materiale omkring Elling å skibet.

Lille Alpha

Dam-Hansen, B. og L. Røvs Hansen: *Alpha Diesel 100 år i fremdrift*. Frederikshavn 1983.

Rønnerhavnen

Kirkegaard, Jens: *Frederikshavn kommuneatlas - bevaringsværdier i byer og bygninger*. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1999.

Befæstningsanlæg ved Nordre Strandvej tidl. Bunkersmuseum Kristensen, Kenneth: *Frederikshavn som tysk fæstning 1940-45*. Bind 1 og 2. Bangsbo museum & arkiv 2001.

Nordre Skanse

Glamann, Stener: *Enere i Frederikshavn*. Frederikshavn 2002.

Hansen, Bent: *Frederikshavn i Stilstand og Fremgang*. Frederikshavn 1968.

Hansen, H.C.: *Frydenstrand fra storhed til forfald*. Frederikshavn 1989.

Pedersen, P. Chr.: *Fladstrand Frederikshavn*. Frederikshavn 1942.

Fiskerklyngen

Lange, Bente: *Huse i Frederikshavn*. Frederikshavn Fonden, Skov- og Naturstyrelsen 1986.

Madsen, Chr.: *Af tjæret stand. Fra Fiskerklyngen i Frederikshavn*. Frederikshavn 1979.

Beskrivelsen er udarbejdet af Bangsbo Museum og Arkiv.

Karakteristik

Værftsområdet (7)

Frederikshavns værft (1870-1907 Buhls træskibsværft, 1907-13 Buhls stålskibsværft, 1913-1962 Frederikshavn Værft og Flydedok, 1962-1985 Frederikshavn Værft & Tørdok, 1987-1999 Danyard) er oprindeligt anlagt på Fladstrands gamle fæstningsterræn, der blev nedlagt efter nederlaget efter den anden Slesvigske krig i 1864.

Værftsarealet er en del af Frederikshavn havn. Den sydlige side med hornværket og Reinsnæs med Martello tårnet, det gamle kanontårn, der i dag kaldes Krudttårnet, blev en del af havnen i 1834, hvor Reinsnæs kom til at danne det nordre molehoved. Syd for værftsarealet ligger stadig trafikhavnen, der har haft fast rutebådssejlads til Norge, Sverige, Newcastle, København og Læsø siden 1850. I dag sejles der til Norge, Sverige og Læsø. Den nordlige del blev inddraget ved den store havneudvidelse i 1890'erne, hvor byens kulkaj med provinsens største kulbunkers-anlæg anlagdes her.

Omkring 1670 anlagdes den første Søndre Skanse på holmen inden for stenrevet Reinsnæs. Skansen udvidedes i slutningen af 1680'erne med et egentligt Hornværk, hvoraf man stadig kan se rester i terrænfaldet omkring Frederikshavn kirke, i Kirkegade og i Voldgade. Kommandantboligen, der oprindeligt var i bindingsværk, er også fra fæstningens tid. Bygningen er sandsynligvis blevet grundmuret i begyndelsen af 1800-tallet. Krudttårnet stod oprindeligt på værftsområdet, omtrent midt i dok IV, indtil tårnet blev flyttet 275 meter til dets nuværende placering i 1975.

Det store fæstningsområde blev nedlagt i 1864, og i 1870 lejede skibsbygmester Harald Valdemar Buhl sig ind på området for oprette et reparationsværft. Frederikshavn var det perfekte sted at anlægge et værft. Se blot på de mange strandinger omkring Skagen og Læsø, som med redningsvæsenets udbygning skaffede ham mange kunder. I 1848 havde det engelske forsikringselskab Lloyds forsøgt at oprette en nødhavn ved Hirsholmene, og den danske stat investerede voldsomt i Frederikshavn havn efter 1883. Siden middelalderen har der været stærk trafik forbi Skagen, og Frederikshavn havde ikke mindre end tre lodserier med privilegier fra 1743. Ét på Hirsholmene, ét i Frederikshavn og ét i Bangsbostrand.

I 1880'erne udvidedes produktionen til nybygninger. Der blev både

bygget mindre fragtskibe og større fiskefartøjer ofte forsynet med dam til opbevaring af levende fisk. Værftets "haj-kuttere", dæksbåde til rødspættefiskeri på åbent hav, kom til at danne skole for såvel den danske som den tyske fiskerflåde og fik stor betydning for Frederikshavn som Danmarks største fiskerihavn, indtil oliekrisen fik fiskeskipperne til at udflage. Flere af disse gamle fartøjer fra Buhls tid sejler i øvrigt stadig. I 1907 udvidedes værftets areal, og der blev anskaffet en flydedok af træ. Buhl begyndte at bygge stålskibe. Det var dog en økonomisk stor mundfuld, og Buhl måtte skaffe ny kapital ved at danne et aktieselskab. På trods af kapitalindsprøjtningen fra Howaldt Werke i Kiel måtte han opgive sit livsværk i 1913. Det var stålprisernes himmelflugt frem til første verdenskrig, der var årsagen.

Arealer, bygninger og ordrer blev overtaget af Det Forenede Dampskibs Selskab, der ligesom Buhl så mulighederne for et værft ved indsejlingen til Østersøen. DFDS havde i forvejen næsten eneret på de handelsruter, der udgik fra Frederikshavn. Værftet blev videreført under navnet Frederikshavn Værft og Flydedok.

Med DFDS ejerskab begyndte der under og lige efter første verdenskrig en udvikling af værftsområdet, og den ældste bygning i området er fra 1917. Indtil 1920 investeredes der i en ny flydedok og to tørdokker, som stadig findes på værftsområdet. De to tørdokker er i dag opfyldt med sand. Desuden findes det gamle centraltoilet fra samme periode stadig. Efter anden verdenskrig investeredes der igen i værftet og et nyt marketenderi opførtes i 1950'erne. Der kom en ny tørdok til i 1963 og nye værksteder. DFDS blev opkøbt af Lauritsen, og dette rederis tre værfter Helsingør, Aalborg og Frederikshavn blev lagt sammen til Danyard med hovedsæde i Frederikshavn.

I 1960'erne investeredes der voldsomt på værftet. En ny dok med Panamamål blev indviet, så værftet var godt rustet som reparationsværft. I slutningen af 1960'erne begyndte et nyt eventyr for værftet. Det var de såkaldte trusserederier (opkaldt efter dameundertøjsfabrikken Asani), der begyndte at spekulere i anpartsskibe. En udvikling som Per Henriksen udviklede næsten til perfektion med Mercandia. Et rederi, som værftet byggede rigtig mange skibe til. Skibene havde størrelser fra 199 BRT til 18.000 BRT, og et enkelt år løb 13 skibe af stabelen. Værftet havde i sin storhedstid 2500 medarbejdere, hvortil kom medarbejdere hos underleverandører.

Værftet blev lukket af Lauritsen i 1999. I dag ejer Lauritsen Frederikshavn Maritime Erhvervspark, der står for udlejningen af de gamle værftsarealer. Hertil flyttedes Ørskov-Christensens Stålskibsværft efter Danyards lukning. Dette værfts aktiviteter er i dag overtaget af Ørskov Yard. Helt frem til 1999, hvor Danyard lukkede, er der investeret i nye bygninger, som afspejler kulturmiljøets udvikling på godt og ondt.

Værftets udvikling kan følges fra i hvert fald første verdenskrig til i dag. Værftets område er stadig begrænset til det oprindelige fæstningsområde med flere opdæmninger.

Efter Danyards lukning er der stadig værftsaktivitet på området, idet Ørskov har overtaget dokfaciliteter og enkelte værksteder.

Kaase ved Brovig (8)

Kaasene ligger ved kysten ved Brovig. Tydeligst ud for Strandgårdsvej. De er blevet benyttet fra middelalder til i dag.

*Kåsene ved Bangsbo Strand.
Erik Christensen 2006.*

Kaasene består af to rækker sten, hvorimellem der er grundt vand, som skibene kan sejle ind mellem for at laste eller losse. I følge ordbogen over det danske sprog er ordet kaas en fællesnordisk betegnelse for grundt vand mellem to banker. I Vendsyssel Ordbog betegnes en Kaas som noget specielt for området omkring Bangsbo.

“Kås koo’s –en, Bangsbo, Kå’s Frh, fortøjningsplads for en el. to små-både mellem to rækker store sten, der går nogle få favne vinkelret ud fra stranden, med et par pæle til at fortøje ved. Disse stenrækker, der kaldes kåsbroer, har den funktion, at de tager af for bølgeslaget ved visse vindforhold, men nok mest den, at de gør det muligt at komme tørskoet ud til fartøjet.” (VO bd. II s. 232)

Kaasene nord for den fredede Nordre Skanse benyttedes af Holmboerne (fra Hirsholmene) og andre nordfra kommende fiskere, der havde ærinde i byen. Kaasene er anlagt på stranden foran Frederikshavn fællid, altså byens fællesjord. Det må skyldes, at de øvrige kaase langs kysten var private og lå på jord tilhørende en gård, hvor gårdens fæstere og husmændene må have haft privilegier.

Der er desværre ikke forsket særlig meget i kaasene og deres historie. Men det ses, at kaasene havde navne. Ikke blot Holmboernes kaase nord for byen. Men også kaasene i Bangsbostrand, hvoraf flere i øvrigt stadig er velbevarede og bruges af fritidsfiskere, har navne: Det er slægtsnavne som Sur, Neppen og Rønnest, der går igen i kaasenes navne.

Neppens Havn (9)

Havnen ligger ved Bangsbo Å's udløb.

Neppens Havn der er en udbygning af de gamle kasesystemer.
Kirsten Monrad Hansen 2003.

Neppens Havn er ligesom Skansehavnen en selvgroet havn for fritidsfiskere. Ikke særlig køn, men den viser noget om det oprindelige kulturmiljø langs kysten. Havnen må siges at være en direkte fortsættelse af de kaase og mindre anløbsbroer, der er forsvundet ved Frederikshavns bys udvikling mod syd. Havnen er opbygget og organiseres af havnens brugere.

Bevaringstilstand

Værftsområdet

Området afspejler stadig et værftsområde med kraner, dokker, pannelinier og værkstedsbygninger fra perioden 1916-1999. Flere af bygningerne er imidlertid tømt for den oprindelige funktion, men det rustikke præg, der er i området, er stadig intakt. Dog ses der uheldige ombygninger og tilbygninger.

Kaase ved Brovig

Anlæggene er stadig tydelige.

Neppens Havn

Havnen bliver vedligeholdt af brugerne.

Sårbarhed og virkemidler

Værftsområdet

Værftets areal er ejet af Frederikshavn havn, som indtil for få år siden var en statshavn. I dag ejer kommunen havnen, og den påtænker et salg af grundene. Bygningerne ejes og drives af Frederikshavn Maritime Erhvervspark. Denne virksomhed ejes af J. Lauritsen Holding, der stod som ejere af Danyard frem til afviklingen i 1999.

En bevarende lokalplan for området vil være ønskeligt, hvor dels sikres bevaringsværdige bygninger, samt sikrer en åbning mellem byen og havnen, så de to dele igen kan komme til at hænge sammen.

Kaase ved Brovig

Der skal ikke meget til at ødelægge de fine anlæg.

*Kåse ved Bangsbo Strand.
Erik Christensen 2006.*

Neppens Havn

Så længe der er brugere til havnen, og de samtidig vedligeholder den, er der ikke den store fare for, at den forsvinder.

Bonitering

Værftsområdet

Værftsområdet er en fin repræsentant for den danske værftsindustri, som er under afvikling.

Kaase ved Brovig

Kaasene er en helt speciel form for gammelt "havne"anlæg.

Neppens Havn

Havnen er, sammen med kaasene i området, den sidste rest af fiskerlejet Bangsbostrand med dets stolte fiskertraditioner. Bangsbostrand havde tidligere selvstændige lodser og egen fiskeriforening.

Det var i øvrigt fiskeriforeningen med formanden P. Suhr i spidsen der stod for sammenlægningen og udvidelsen af et par af de gamle kaase. Tanken fra foreningen var, at Bangsbostrand skulle have en selvstændig havn.

Neppens Havn.
Erik Christensen 2006.

I dag er der dog kun enkelte minder tilbage fra det gamle kystfiskeri i Bangsbostrand. Her står stadig resterne af de gamle kaase synlige flere steder, ligesom Neppens Havn er en del af det gamle kaasesystem omkring Bangsbo Å's udmunding.

Kontekst/sammenhænge

Værftsområdet

Værftsområdet er en naturlig del af Frederikshavn havn og kan ikke beskrives uden en sammenhæng til denne. Desuden er værftet som arbejdsplads og identitetsskaber en stor del af byens og omegnens historie. Næsten alle i Frederikshavn har haft en eller anden form for tilknytning til værftet. Enten fordi de selv har været ansat, en fra deres familie har været ansat, eller en fra deres vennekreds. Desuden har der været tradition for ansættelser gennem flere generationer.

Værftets historie er samtidig en del af Danmarks historie, hvor værftet havde sin plads blandt de store basisvirksomheder. Danmarks økonomiske og skattemæssige politik kan følges gennem værfterne og de konjunkturforløb, der fulgte fragtmarkederne. Værftets historie skal også ses i sammenhæng med den vigtige trafik mellem Østersøen og Nordsøen og internt som bindeled mellem Europa og den skandinaviske halvø.

Kaase ved Brovig

Kaase findes flere steder langs kysterne, men her er de meget tydelige.

Neppens Havn

Havnen er en af en lang række mindre havne, der har ligget langs kysten.

Anvendt kildemateriale

Værftsområdet

Værftshistorisk Selskabs hjemmeside - www.vaerftshistorisk-selskab.dk

Christensen, Erik S.: *Smede gennem 100 år: metal i Frederikshavn 1896-1996*. Metal Frederikshavn 1995.

Kaase ved Brovig

Espesgård, Arne: *Vendsyssel Ordbog*. Hjørring 1972.

Pedersen, P. Chr.: *Blade af Hirtsholmenes historie*. København 1942.

Michelsen, Albert: *Strandby havn 1896-1971*. Strandby 1971.

Neppens Havn

Bangsbo Strand Fiskeriforening. Jubilæumsbog 1935.

Beskrivelsen er udarbejdet af Bangsbo Museum og Arkiv

Pikkerbakken

Kulturmiljø nr. 21

Tema

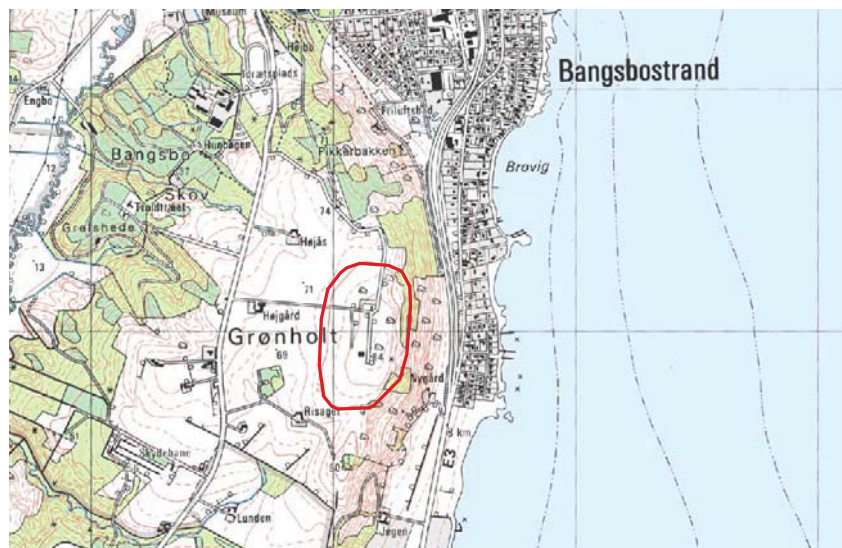
Anlæg ved kysten

Emne(r)

Befæstningsanlæg

Sted/topografi

Området syd for Pikkerbakken

Tid

Arilds tid, 1807-1814, 1940-1945 og frem til i dag

Karakteristik

Det smukke og stærkt kuperede landskab blev fredet lige før besættelsen i 1940. Indtil da havde det ligget som overdrevsområde i hvert fald siden middelalderen. Morænelandskabet er (vistnok) presset op og sammen af ismasserne. Det har givet de høje bakker bag Fladstrands Knude ved gårdene Nørre og Sønder Knuden ved Haldbjerg, som ligger foran den 95 m høje Øksnebjerg. Bakkekammen strækker sig fra det 85 m høje Gedebjerg i syd til Pikkerbakken i nord med en højde på 71 m.

Bag disse bakker ligger Vrangbækdalen, hvor i dag Bangsbo Å løber. Bag denne dal ligger igen Flade Bakker med det 122 m høje

Kig ud. Denne bakkekam kan følges over det 54 m høje Troldhættten ved Vogn til den 88 m høje Hellehøj ved Asdal. Disse bakkesystemer danner den gamle istidskystskrænt kun afbrudt af de store åers udløb mod nord.

Bangsbo bakker er overdrevsområde og har været en givtig indtægtskilde i form af opdræt af stude. De mange navne med Øksne vidner om denne aktivitet, der i 1400-1600-årene var en af adelens vigtigste indtægtskilder.

Under skrænten løb den østlige vej gennem Vendsyssel. I dag er noget af vejen synlig i Bakkevejs forløb. Ellers fulgte den gamle landevej Sæbybanens trace.

Fladstrands knude er kendt gennem lodsboerne og søkortene fra 1600-tallet. Her var Flade kirke et vigtigt sømærke.

Luffoto over Pikkerbakken 1954.
Bangsbo Museum og Arkiv.

Området ved Pikkerbakken blev brugt som observationspost under Englandskrigen. Muligvis har bakken fået navnet efter pikstensbelægningen op til toppen af bakken. Ud over observationsposten, der blev anlagt i 1809 efter et engelsk angreb på Fladstrand, lå der også en optisk telegrafstation på bakken. Denne stod mod nord i forbindelse med endnu en ved Flade kirke, én på Fladstrands fæstning og endnu en på Hirsholmene. Disse stod igen i forbindelse med stationer nordpå over Spirbakke til Skagen. Mod syd var den nærmeste station på Gedebjerg. Ellers fortsatte rækken af optiske telegrafstationer hele vejen til Århus, hvor andre stationer kunne sende oplysninger videre.

Under anden verdenskrig brugtes området af den tyske besættelsesmagt. Allerede få dage efter besættelsen dukkede de første tyske tropper op på bakken. De opsatte det første Flak und Sperrbatterie Frederikshavn Süd. Disse flakbatterier skulle naturligvis anvendes i forbindelse med beskyttelsen af den vigtige troppeudskibningshavn Frederikshavn. Stillingerne forandredes, efterhånden som krigens gang satte nye betingelser. I 1943 var krigslykken vendt for tyskerne, som derfor begyndte at forberede sig på en forsvarskrig. I den forbindelse udvidedes fæstningen i og omkring Frederikshavn stærkt. I området omkring Pikkerbakken opførtes i alt 70 af de 350

betonanlæg omkring Frederikshavn. Området var det vigtigste med et flakbatteri til beskydning af luftmål, et kystbatteri med Artilleriskibet Niels Juels kanoner, som beskyttede havneindsejlingen, et radaranlæg og den nordjyske kommandants kommandobunker, hvorfra et forsvar mod en allieret landgang skulle koordineres. I dag er denne bunker museumsbunker, og en del af de øvrige anlæg er frilagte og åbne for publikum.

*En af Niels Juels kanoner.
Erik Christensen 2006.*

Efter besættelsen indtog det Danske Søværn området, og det fungerede som en del af beredskabet under den kolde krig fra 1950 til 1960, hvor flådestation Frederikshavn efterhånden overtog opgaven med at beskytte farvandet mellem Norge og Danmark. I dag findes der radiokommunikationsanlæg til store dele af verden i området og Kattegats Marinedistrikt (KGM) har til huse på bakkens. Herfra styrer de farvandsovervågningen fra syd for Storebælt til nord for Skagen.

*Udsigten ud over Kattegat fra toppen af Pikkerbakken.
Erik Christensen 2006.*

Se endvidere den generelle beskrivelse af Frederikshavn.

Bevaringstilstand

Anlæggene er velbevarede.

Sårbarhed

Anlæggene er ikke umiddelbart sårbare. I 2005 blev en del af skrænten ryddet for beplantning.

Bonitering

Pikkerbakken er høj, og man har en vid udsigt over Kattegat - et ideelt sted at anlægge en observationspost. I foråret 2004 er der åbnet en vandresti på Pikkerbakken, der går ud til Niels Juels Kanoner. Der er aktuelt planer om at forlænge vandrestien mod syd.

Kontekst/Sammenhænge

Anlæggene skal ses i sammenhæng med andre militære anlæg langs kysten.

Anvendt kildemateriale

Hansen, Bent: *Frederikshavn i Stilstand og Fremgang*. Frederikshavn 1968.

Kristensen, Kenneth: *Frederikshavn som tysk fæstning 1940-45*. Bangsbo Museums Forlag, 2001.

Nørrejyske roflotilles arkiv. Rigsarkivet (i kopi på Bangsbo museum & arkiv).

Trap, J.P.: *Danmark*. 1960.

Beskrivelsen er udarbejdet af Bangsbo Museum.

Flade – Donbæk – Bangsbo – Vrangbæk

Kulturmiljø nr. 22

Tema

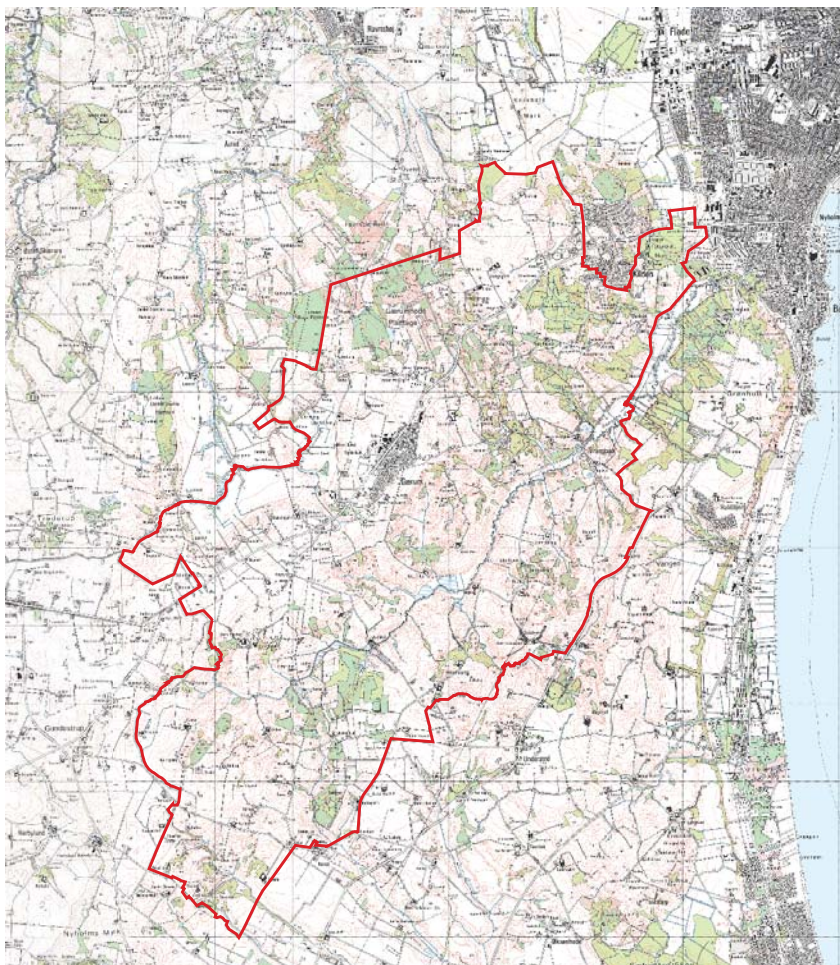
Bosætning på landet

Emne(r)

Højkoncentrationer, enkelt-gårdsbebyggelse, landsbyer

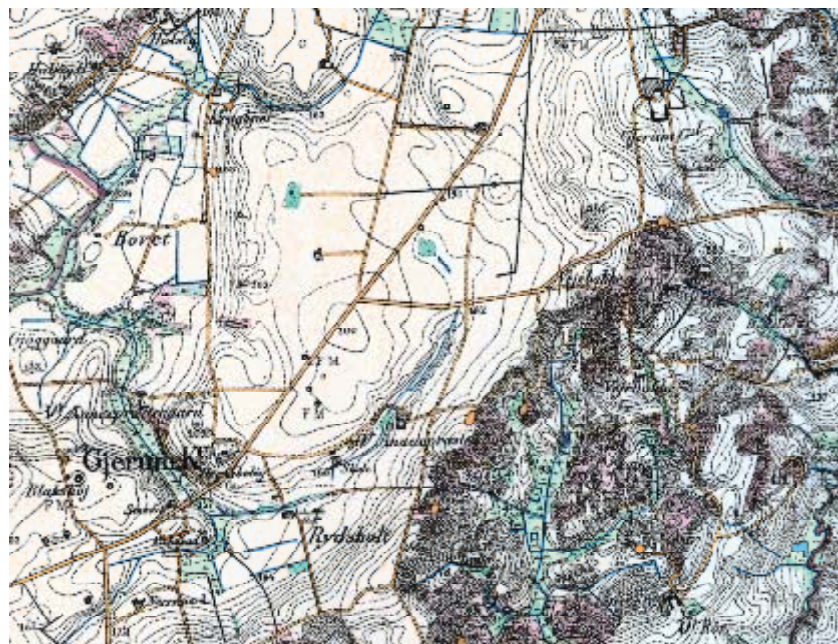
Sted/topografi

Bangsbo ådal er oprindeligt en fjordarm, der sandsynligvis var sejlbare op til Vrangbæk frem til jernalderens afslutning. Ved Vrangbæk har det været muligt at krydse ådalen, og flere ældre vejforløb mødes ved den lille landsby Vrangbæk Sønden-Aaen. På modsatte side af ådalen ligger den store enestegård Vrangbæk Nørren-Aaen. Herfra findes et ældre vejforløb op gennem Guddalen, hvorfra der går veje både mod nord, øst og vest gennem Gærums sogn. Bangsbo Å har sit udspring, hvor de fire sogne Hørby, Gærums, Karups og Understed mødes. Bangsbo Å danner også herredsskel mellem Horns og Dronninglund herreder og indtil 1682 mellem Vennebjerg og Børglum herreder.

Langs åen lå oprindeligt tre store møller, hvoraf der stadig er to møllebygninger og tre stuehuse tilbage. Desuden var der flere mindre møller ved Gudbækken, Selbækken og Vrangbækken, hvor der dog ikke findes bygningsrester. Ved Selbækken lå der allerede i 1274 en lille skvatmølle, der hørte til enestegården Hestvang i Understed sogn. Desuden lå Frederikshavns første vandværk på Donbækken, hvorfra overfladevandet udnyttedes og sendtes gennem udborede træstammer til Frederikshavn fra 1883. Åen har altid været meget vandrig, og lige vest for herregården Bangsbo findes resterne af et større engvandingsanlæg bestående af to store kunstigt skabte søer.

Opkørslen til Gærum sogn, hvis højeste punkt er det 121 meter høje Kig Ud går gennem Guddalen. Her ligger hovedgården Gærumgaard og landsbyen Gærum med sine fire gårde. I resten af sognet, der også er ét ejerlav, er der kun enestegårde. Enestegårdene er enkeltliggende gårde, hvis marker udgør et samlet stykke omkring gården. Denne form er meget karakteristisk for denne del af Vendsyssel og i sognene Gærum og Flade er denne type nærmest enerådende.

Længst mod vest ligger Gærum kirke på kanten af morænebakken. Gærum kirke er fra 1200-tallet og tilhører den vendsysselske teglstensgruppes kirker. Kirken kan ses vidt om og har formentlig været landkending for overgangsstedet over Åsted Å, når folk kom til fods ude fra den store Thornshede. Sammen med kirken ligger i øvrigt Stenstuen og Jættestuen på Blakshøj, der begge er fra den tidligste bondestenalder. Mod nord ligger Åsted -, Fauersholt - og Gærum heder med deres fælles tingsted. Mod øst ligger ejerlavet Donbæk og Vangsgårde, der i 1954 overførtes til Flade sogn som kompensation for tabet af bl.a. Bangsbostrand.

Der findes en del kirker i Vendsyssel tilhørende denne specielle gruppe af kirker. Fælles for dem er, at de er romanske, og naturligvis at de alle er bygget i tegl, men vigtigere at de alle har rundbuefriser og lisener, der hviler på konsoller formet som menneske og dyrehoveder. Mackeprangs undersøgelser viser, at kun 3 procent af de jyske romanske kirker var teglstenskirker. Ud over Sønderjylland var teglstenskirkerne koncentreret i et bælte omkring Frederikshavn/Sæby til Hjørring.

I 1939 overførtes 1440 ha og 3600 indbyggere fra landsognekommunen Flade Gærum til købstadskommunen Frederikshavn. Årsagen var, at Flade Gærum sognekommune på det nærmeste var gået fallit i 1920'ernes og 1930'ernes økonomiske kriser. Landbruget kunne ikke afsætte sin produktion på det europæiske marked. Et marked der efterhånden kun kunne fungere ved varebytte, idet ingen længere stoled på pengesystemet som byttefaktor. Samtidig lå sognekommunens store bebyggede områder tæt ind til købstaden, og en stor del af skibsværfternes og maskinfabrikernes arbejdere

boede i sognekommunen. Den økonomiske krise havde også ramt eksportindustrien meget voldsomt, så der var en stor arbejdsløshed i Flade Gærums kommune. Kommunen var efter Kanslergadeforliget i 1933 forpligtiget til at finde arbejde og udbetale understøttelse til de arbejdere, som havde forsørgerpligt. En så tung byrde, at kommunen kom under amtets administration, og den folkerigeste del blev af indenrigsministeriet overflyttet til købstadskommunen.

Tid

Fra bondestenalder til i dag

Karakteristik

Gærums sogn

Fra forhistorisk tid er der ualmindeligt mange spændende fortidsminder. Disse er dog i den grad koncentreret omkring den højeste del af kommunen, nemlig hele Gærums sogn. Her findes en af Danmarks største storstensgrave fra den tidligste bondestenalder lige øst for Gærums kirke, og vest for kirken findes Vendsyssels eneste og en af Danmarks smukkeste "Jættestuer". På selve kirkegården findes der tydelige spor efter højryggede agre, og i Guddalen, hvis navn i sig selv tyder på en forhistorisk aktivitet, er der fundet inddigede jernaldermarker.

Matrikelkortet over Gærums sogn fra 1844.

Kort- og Matrikelstyrelsen.

Den oprindeligt romanske kirke, hvis hele udtryk i dag er ødelagt ved en hårdhændet restaurering i 1957, ligger sammen med adskillige oldtidshøje lige ved overgangen over Åsted Å. Et meget gammelt overgangssted, hvilket gårdnavne som Kirkevadet og Broen vidner om. I øvrigt findes der en samling tidlige romanske gravsten fra tidlig middelalder i kirken, der ellers tilhører den Vendsysselske teglstensgruppes kirker, som tilskrives middelalderen efter 1250.

Den store Tornshede var fælles for bønder- og hovedgårde i alle de sogne, der stødte op til heden (Skærum, Gærum, Aasted, Hørby og Karup). I dag ligger Tvedens huse på den nu opdyrkede hede i Gærum sogn. Tveden er en gammel enestegård i Karup sogn.

I den anden ende af Gærum sogn ligger sognets eneste landsby Gærum. Den består fortsat af de oprindelige fire gårde, der alle hørte til den lille herregård Gærumgård. På heden bag Gærum ligger stadig det gamle tingsted, hvor man skulle regulere anvendelsen af heden, der var delt mellem herregårdene Bangsbo og Knivholt, samt bønderne i Gærum, Aasted og Flade. Indgangen til heden er stadig markeret af huse, hvor ordet "led" indgår.

I sognet findes der mange enestegårde med navne som Kragkær (Kragkiær), Hulsig (Huoel Sig), Bovet, (Bofued), Blakshøjgård (Giøe Gaard), Vester Præstegård (Gierum Annex Præste Gaard), Store Rævdal (Sønder Refs Dal) Nørre Rævdal (Wester Ref Dahl), Vejrbacken (Weyere Bachen), Over Guddal (Nørre Gud Dal), Øster Rør (Øster Røer), Skoven (Skouen), Vester Rør (Wester Røer), Sveje (Sueie), Rysholt (Ryts Holt), Koustrup (Koustrup), Hedegård (Hee Gaard), Bol (Boellet), Bol mølle (Boell Mølle), Fuglesang (Fulle Sang), Bygstade (Bug Stade), Nørre Vrangbæk (Vrangbech norden åen), Donbæk (Donbech), Vangsgård (Wangsgaard), Flade Rævdal (Ref Dall), Kier. Med husmandsstederne Krogen, Katsig, Myrslot, Sønder Gudahl, Bachen, Lille Hosuite, Deigne Boellet, Lobbis Høy og Middag.

Gærum er også mejeriby, og mejeribygningen findes i dag ligesom den gamle brugsbygning og forsamlingshuset.

Bangsbo ådal

Ådalen set fra Øksnebjerg.
Erik Christensen 2006.

Nogle få hundrede meter fra, hvor dødisklumpen dannede "Samsøen" (stednavnet Samsig) og blev til Aasted Å, udspringer kilderne til Bangsbo Å. Åen var som nævnt oprindeligt en sejlbare fjordarm og er også en administrativ skillelinie mellem to herreder. Langs den gamle kystlinie ligger enestegårdene tæt. Gårdene i Gærum sogn er allerede nævnt. I Karup sogn er det Stisborg, Odden (Rævdalsodde), Tveden, Rølborg og Abildgård. I Understed sogn er det navne som Hestvang, Stensig, Qvesel samt landsbyerne Skibtved og Vrangbæk Sønden Aaen.

Boel Mølle, ca. 1913.
Bangsbo Museum og Arkiv.

I Flade sogn er det gården Aaen og møllerne samt ikke mindst Bangsbo hovedgård, der vender direkte mod ådalen. Bangsbo er nævnt første gang i 1364 og var langt den største herregård frem til 1700-tallets begyndelse, hvor Otte Arenfeldt til Knivholt, Lerbæk og Bangsbo lavede en nyfordeling mellem de tre gårde i forbindelse med et generationsskifte. Til Bangsbo hørte alle tre store møller på Bangsbo Å. Inderst var det Bo(e)l mølle, dernæst Bangsbo mølle og til sidst Sauquærn mølle, som i dag ligger på den sydlige åbred og hedder Bangsbostrand (Davids)mølle. Til Bangsbo var der to herregårdsskove Grønholt (Bangsbo dyrepark) og Ryet (Fylleled skov). I Fylleledet skov ligger på Rumlebækken en møllesø, som trak en lille mølle, der blev kaldt Klosmølle. Desuden var der en mindre mølle ved Vrangbæk og som nævnt en liden skvatmølle på Selbækken ved Hestvang engang i 1200-tallet.

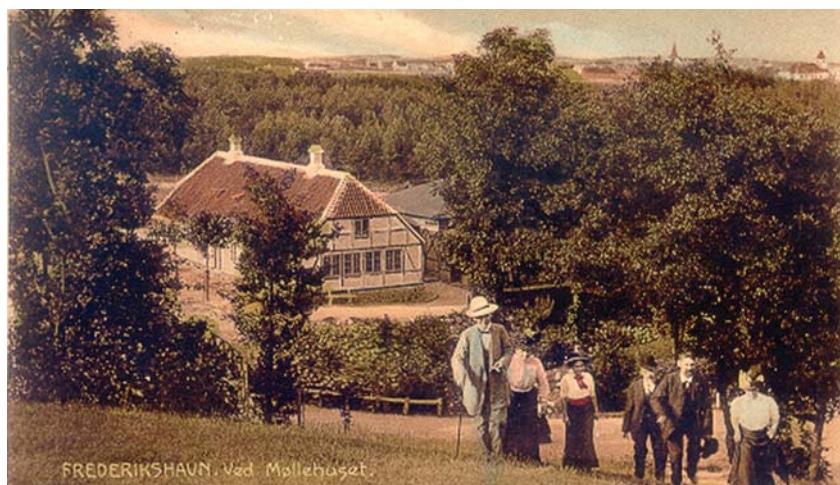
Bangsbo Å's udløb ved Bangsbostrand i dag.
Erik Christensen 2006.

Yderst i ådalen ligger fiskerlejet Bangsbostrand med sine kaase (mindre stenmoler). Fiskerlejet omtales i 1400-tallet som værende vigtig på grund af sine fiskegårde og saltkedler. Her er der blevet bygget joller, hvoraf ét af de gamle jollebyggerier stadig er tilbage. Desuden var der tidligere en omfattende gartnerivirksomhed i området, hvoraf kun et enkelt står tilbage. På dette sted krydsede også sporet fra Frederikshavn-Fjerritslev jernbanen og de gamle landeveje åen.

Fra Bangsbostrand kan man også i dag finde den gamle kirkesti til Flade kirke. En sti som fortsat bruges til gudstjeneste én gang om året. Flade Kirke er stadig Bangsbostrandernes foretrukne begravelseskirke. Flade kirke hører også til den vendsysselske teglstensgruppes kirker. Den er udvidet flere gange, da den indtil 1690 var eneste kirke i sognet, som også omfattede Fladstrand. Kirken har altid været et sømærke og er beskrevet i de gamle lodsøger. Desuden var der på Købmandshøj ved kirken en optisk telegraf under Englandskrigen.

Møllehuset, 1915.
Bangsbo Museum og Arkiv.

Siden slutningen af 1800-tallet har der været samlingssted omkring Bangsbo Møllehus (Møllehus Allé 45). Den gamle mølle, hvoraf kun stuehuset er tilbage, blev foræret til Frederikshavn købstad og indrettet som restaurant med teatersal og krostue. Ved Møllehuset blev der holdt politiske møder i slutningen af 1800-tallet. Der spilles stadig revy og holdes sommerkoncerter.

Mellem Møllehuset og Bangsbo ligger herregårdens store smukke park. Vest for herregården findes der stadig et engvandingsanlæg i forbindelse med Donbækken. Donbækken er i sig selv spændende, idet denne bæk dannede baggrund for Frederikshavns første vandværk. I dag findes den opstemmede sø, vaskepladsen og vandværksbestyrerens bolig stadig i skoven. Bestyrerboligen var indtil for få år siden traktørsted, og her tog mange af byens borgere på gåtur især til pinse. På vejen kom man forbi den gamle åbne dansestrada i Fylleledet skov. Skoven er i dag privatejet, men har indtil for få år siden tilhørt Flåden, som efter besættelsen overtog et stort tysk depot i skoven.

Ved de to Donbækgårde ligger over 60 grave repræsenterende hele jernalderen fra 500 år før vor tidsregning til 500 år efter. Desuden er de uforklarlige "jernalderkældre" fundet her, såvel som på den anden side af Fylleledet skov på Løgten mark. Området omkring disse kældre er udpeget som kulturarvsareal (DKC 100303-160).

Kig ned over Vrangbæk Sønden
Åen.
Erik Christensen 2006.

Længere oppe ad åen ligger Vrangbæk Nørren Aaen, der er en enestegård, og som var den største fæstegård under Bangsbo, og den første som købte sig fri efter landboreformerne. Vrangbæk Sønden Aaen er en lille intens landsby, der er klistret op ad og ind i den stejle moræneskrænt. Den består af fire gårde, der er stjerneudskiftet, men landsbyen har aldrig haft dyrkningsfælleskab. Langs hele ådalen går en vej, der oprindeligt var tænkt som jernbanelinie til en bane mod Østervrå. Den svinger dog fra åen ved gården Sveje og i fem skarpe sving forsvinder den op gennem Guddalen mod Gærum.

Bevaringstilstand

Forholdsvis mange ejendomme i området har fået betegnelsen høj og middel bevaringsværdi i Frederikshavn Kommuneatlas. Desværre er der efterfølgende sket skæmmende nedrivninger af udbygninger i Vrangbæk og skæmmende ombygninger/tilbygninger til landbrugsejendomme i området. Denne udvikling kan forudses forværret i de kommende år, med mindre offentlige initiativer kan virke bremsende på udviklingen.

Landbruget er inde i en voldsom forandringsproces. Stadigt flere ejendomme lægges sammen, og gårdene sælges fra til beboelse. Dermed bliver mange af økonomibygningerne overflødige, og de bliver en økonomisk belastning for de nye ejere. Det kan få den betydning, at mange vælger at nedrive de gamle bygninger og der-

med gøre landsbyer og landskabet fattigere. På Ravnsholtvej har det allerede medført, at en bevaringsværdig bygning til én af de gamle gårde er revet ned og giver et væmmeligt ar i den gamle stjerneudskiftede landsby. Andre steder bygges der nye produktionsbygninger. Ofte vælges billige materialer, der skæmmer landskabet som stål og gule sten. Ligesom bygningerne ikke vælges ud fra et æstetisk indtryk i landskabet, men ud fra en rationel landbrugsbedrift. Nogle vælger dog, som på Lindet, at bygge de nye bygninger sådan, at de ligger i læ af de gamle bygninger og bevoksninger.

Fonden Realdania har lavet en kampagne for at få ejerne af de gamle landbrugsejendomme til at tænke alternativt, og fonden har givet støtte til udviklingsprojekter. I Frederikshavn støtter Byfonden også initiativer i det åbne land. Men desværre er der ikke ressourcer nok, ligesom det er et problem, at de nedrivningstilladelser, der gives, ikke kommer omkring hverken en følgegruppe til Kommuneatlas eller bliver forelagt Kulturmiljørådet for Nordjyllands Amt. Så en forandring i kommunens praksis i forbindelse med nedlæggelser og ombygninger i kommunen vil være at foretrække.

Ådalen set fra Karup Kirke.
Erik Christensen 2006.

Landskabsmæssigt forandres området også, idet der sker skovrejsning i de gamle overdrevsområder, som en stor del af området består af. Hvorvidt der sker større opdyrkning på den fugtige engbund i fremtiden, kan der kun spås om. Men de allerede drænede områder til kornproduktion må have haft stor indflydelse på faunaen, men også på karakteren af ådalen, selvom den absolut hører til blandt de vigtigste steder, der beundres af turister og fastboende.

Sårbarhed og virkemidler

Området er sårbart på grund af funktionstømning. Store dele af området er eng og stejle skrænter, hvor det ikke er muligt at opdyrke jorden. Derfor er kvægdrift eneste løsning for de tilbageværende landbrug. Men de mange gamle gårde bliver bygget om til beboelse, og det bynære område, som ådalen er, betyder, at det er et populært område, men også at området enten gror til, som ved Donbæk, hvor en plejeplan netop igen har synliggjort det historisk interessante område. Men også skovrejsningen er et problem i det gamle overdrevsområde, hvor de store vidder efterhånden skjules af skov.

Boel Mølle i dag.
Erik Christensen 2006.

Hele Bakkekammen fra Gedebjerg i syd til Pikkerbakken i nord og området bag dette i en kile mod Kig Ud ved Gærum og hele Gærumhede Plantage burde fritages for yderlige skovrejsning. Det vil være godt, hvis det var muligt at fjerne noget af den allernyeste skov fra det sidste århundrede, så udsigten over de store vidder kunne genskabes. Dette område var i 1300- til 1700-tallet overdrevsområde for øksneopdræt (stude til opfødning), hvilket også flere stednavne som Øksnebjerg, Øksenhede og Øksenvad peger på. En stor del af adelens indtægter, måske op til 80 procent, kom fra øksneopdræt.

Bangsbostrand Vandmølle i dag.
Erik Christensen 2006.

De fleste ældre gårde med deres stuehuse og økonomibygninger ligger i retningen øst-vest, oprindeligt opført som parallelgårde. Langt de fleste huse har afvalmede gavle. Det vil derfor være positivt, hvis forandringer og nybygninger respekterer den oprindelige bebyggelses placeringen i landskabet, og at den oprindelige byggeskik blev respekteret. Det vil sige et materialevalg, som ikke er fremmed for landskabet.

Flade Kirke har været brugt som sømærke, og det er derfor problematisk med de mange store træer omkring kirken. De skjuler kirken, og man får ikke den autentiske oplevelse af kirken, der har kunnet ses viden om.

Bonitering

Bangsbo ådal er repræsentativ som enestegårdslandskab. Området er forholdsvist uspoleret på grund af de naturgivne forhold. Kun landsbyerne Vrangbæk og Gærum har haft dyrkningsfællesskab og kan derfor tages som undtagelser i området. Fællesskabet har dog hersket omkring græsningsarealerne, hvilket tingstedet på Gærum hede er et udmærket eksempel på. Landbruget er udelukkende græsmarksbrug mod det normale trevangsbrug. Her blev indmarken dyrket intensivt, mens udmarken hvilede i lange perioder. Udmarken udnyttedes til kreaturgræsning ligesom indmarken, der lå halvt i brak.

Ådalen ved Sveje.
Erik Christensen 2006.

Området fortæller dermed kulturhistorie fra den tidligste bondestenalder til i dag. Der er to herregårdslandskaber og tre store møller, så området må siges at have en høj oplevelsesværdi, og mange gode pædagogiske og identitetskabende værdier.

Kontekst/sammenhænge

Ådalen skal naturligvis ses som et sammenhængende kulturmiljø, der dels er eksemplarisk i forhold til Danmarks landbrugsudvikling, og dels repræsentativt i forhold til Vendsyssel.

Det nye Møllehus.
Erik Christensen 2006.

Anvendt kildemateriale

- Albøge, G.: Den yderste Pynt af Jylland: et navnehistorisk rids. I: *Vendsyssel Årbog Historisk Samfund for Vendsyssel* 1990.
- Albøge G.: Stednavne i Hjørring og Vendsyssel. I: *Vendsyssel Årbog Historisk Samfund for Vendsyssel* 1993.
- Bjørn, C. red.: *Det danske Landbrugs historie*. Odense 1988.
- Christensen, Erik S.: *Fra kirkesogn til kommune* i Bangsbo museum & arkivs årsskrift 1988.
- Christensen, E.: Sognefogedgården. I: *Vendsyssel Årbog Historisk Samfund for Vendsyssel* 1994.
- Hansen, Bent: *Frederikshavn i stilstand og fremgang 1818-1968*. Frederikshavn 1968.
- Hansen, Viggo: *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel*. København 1964.
- Jørgensen, L.B. m.fl.: *Landbrugets huse*. Danmarks arkitektur. Gyldendal København 1980.
- Klitgaard, C.: *Vendsysselske veje fra middelalderen til cirka 1860*. Hjørring 1936.
- Nielsen A.K.: Bondehuse i Østvendsyssel årbog. I: *Vendsyssel Årbog Historisk Samfund for Vendsyssel* 1993.
- Nielsen, Flemming: *Bønder: landbrug i Nordvestvendsyssel gennem 200 år*. Frederikshavn 1988.
- Nielsen, Flemming: *Kirker i Frederikshavn kommune*. Bangsbo 1990.
- Pedersen, P. Chr.: *Fladstrand-Frederikshavn*. Frederikshavn 1942.
- Skov og Naturstyrelsen: *Frederikshavn kommuneatlas*. København 1999.
- Stoklund, Bjarne: *Bondegård og byggeskik før 1850*. DHF 1969.
- Topholm, Jens: *Bangsbos historie*. Bangsbo 1983.
- Trap, J.P.: *Danmark 5 udg*. Hjørring Amt København 1960.
- Zangenberg, H.: *Gammel byggeskik i Vendsyssel, Hanherrederne og Thy Turistforenings årbog* 1932.

Beskrivelsen er udarbejdet af Bangsbo Museum og Arkiv.

Lendum – Øster Skærum

Kulturmiljø nr. 23

Tema

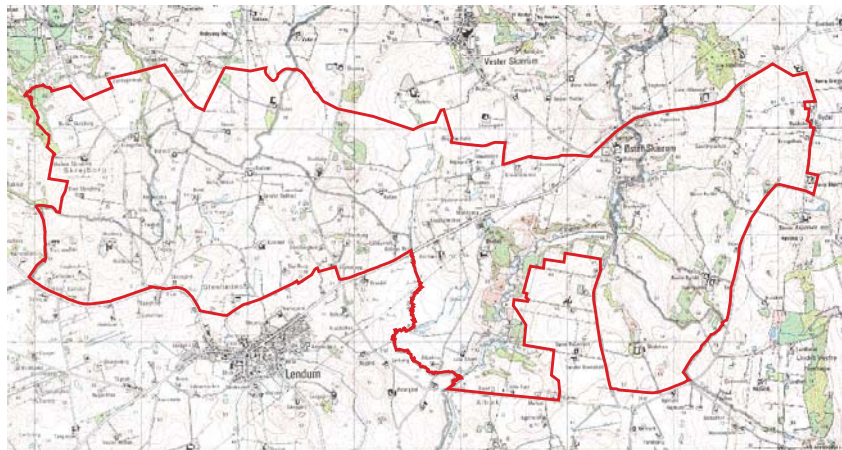
Forhistorisk tid, bosætning på landet

Emne(r)

Højkoncentration, enkeltgårdsbebyggelse

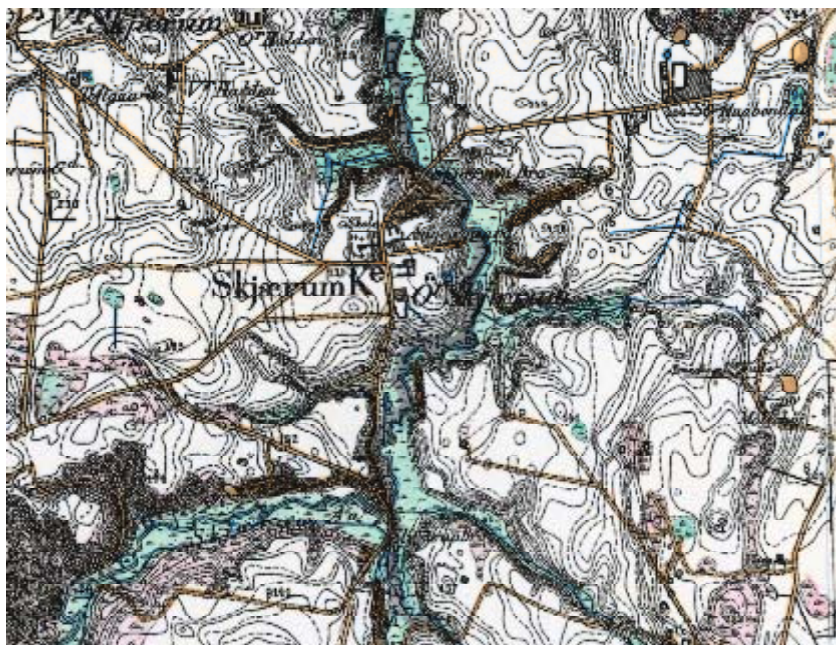
Sted/topografi

Kulturmiljøarealet er i sin helhed præget af landbrug med mindre områder af småskov. Mod øst gennemskæres arealet af Skærum Å, der danner grænse mellem de to tids- og typemæssige forskellige kulturmiljøer, mod øst højkoncentrationer og enkeltgårdsbebyggelse mod vest.

Højkoncentrationer – Åsted Sogn, Frederikshavn Kommune.
Området er beliggende relativt højt, vestligst i Åsted Sogn på et morænebakkelandskab, der mod vest falder ned mod Skærum Å. Jordbunden karakteriseres hovedsagelig af sandblandet muld. Undergrunden består primært af moræne- og smeltevandssand og mindre områder med smeltevandsler. Højkoncentrationerne ligger på dyrket jord, én nord og vest for landsbyen Rydal samt én nord for gårdene Øvre og Nedre Bude. Syd for sidstnævnte gårde ligger et par enkelthøje i skov.

Enkeltgårdsbebyggelsen – Lendum og Hørmested Sogne, Sindal Kommune og Skærum Sogn, Frederikshavn Kommune.

Arealet fremtræder som et stærkt ujævnt og småbakket landskab, der tidligere var præget af større og mindre mosehuller og afløbsløse lavninger. Derfor veksler jordbunden med sandmuld på bakkerne og tørveagtig jord i lavningerne. Undergrunden består primært af moræne- og smeltevandssand med mindre områder med morænegrus, ferskvandsgytje samt lavninger mellem bakkerne med ferskvandstørv.

Tid

Højkoncentrationer

Oldtid - sten- og bronzealder.

Enkeltgårdsbebyggelse

Historisk tid.

Karakteristik

Højkoncentrationer

Højkoncentrationen ved Rydal omfatter syv fredede gravhøje (10.03.16, 57-58, 61, 67, 129-130 og 132), alle beliggende i dyrket mark. Højene, der er rundhøje, er bevokset med græs, buskads og krat, enkelte også med træer. Fredning foretaget 1904.

Koncentrationen nord for Bude-gårdene består af tolv fredede høje (10.03.16, 108, 111, 114, 116, 118-119, 123-128), heraf elleve rundhøje og en langhøj. Højene er bevokset med græs, småkrat og i et par tilfælde med træer. Fredninger 1904 og 1938.

Syd for Bude-gårdene ligger to enkelthøje i skovbevoksning (10.03.16, 105-106). Højene er ikke besigtiget grundet vanskeligt tilgængelige adgangsforhold.

Enkeltgårdsbebyggelsen.

Bebyggelsen af enkeltgårde i Skærum, Lendum (se billede) og Hørmested Sogne er betinget af landskabets udformning. Det store antal af isolerede bakker af vekslende højder adskilt af lavninger, der oprindeligt var uden naturligt afløb, afstedkom vandhuller, småmoser og engområder i forskellig vegetationsudvikling. Et sådant landskab kan nærmest betegnes som et "dødislandskab".

*Enkeltgårde i Skærum, Lendum.
Vendsyssel historiske Museum 2006.*

Landskabet giver ikke gunstige betingelser for et effektivt landbrug. Et primitivt landbrug uden kendskab til dræning og med et traditionelt rotationssystem må acceptere det fysiske miljø og opsplittelsen af ager- og engjord inden for kort afstand. Hvor hverken ager eller eng findes i store, sammenhængende flader vanskeliggør dødis- landskabet sig dannelsen af landsbyer, men favoriserer bebyggelser i form af enkeltgårde.

Enkeltgårde må betragtes som mindre brug oprindeligt med et tilliggende på omkring 14-17 tdr. land. En ejendom betragtes som gård, når den takseres til mere end en tønde hartkorn, hvilket svarer til en tønde byg eller rug. Hartkorn er samtidig et mål for et jordstykkets bonitet.

Enkeltgårde betragtes som en relativt ung bebyggelsesform. Således nævnes af gårde i området kun Nr. Stenhede (1499) før matriklerne af 1662 og 1688. Følgende gårde er omtalt i 1662-matriklen: Tryk-imellem, Stokholm, Røllen og Ørnhøj. I 1688-matriklen optræder Lendumbro, Troldborg, Kammer, Nr. og Sdr. Rødkær, Nr. Milbak, Råsig, Skovsgård, Engsig, Topholt, Burholt, Kringelholt og Hvidborg.

Navneendelser som -holt, -kær og -sig understøtter et ungt landnam, dvs. en forholdsvis sen bebyggelse i et terræn, der er ugunstigt for landbrug. I 1682/1683 udgjorde antallet af enkeltgårde 50-75 % af den samlede bebyggelse i Lendum Sogn.

Bevaringstilstand

Højkoncentrationer

Højene i Rydal-gruppen er alle rundhøje, der fremtræder afgravede i større eller mindre grad. Afgravningerne af top og/eller langs sider er alle af ældre dato. Størrelsesmæssigt er variationen stor, såvel i bevaret højde som i udstrækning. Højder varierer mellem ca. 1 meter til over 4½ meter. Diametrene er mellem 14 og 25 meter.

Ingen af højene i Budde-gruppen fremstår intakte, men har ligeledes afgravninger i top og/eller langs siderne. Rundhøjene varierer i højde fra ca. 1 meter til knap tre meter. Diametre mellem 10 og 22 meter.

Langhøjen (10.03.16, 116) er beskrevet som værende orienteret NNW-SSØ. Den måler ca. 48 meter i længden, bredde 9-10 meter, højde op til 1,3 meter i den nordlige ende, aftagende mod syd. Højen kunne grundet afgrøde på marken ikke besigtiges. Det samme gælder for 10.03.16, 118, 119 og 123.

Enkeltgårdsbebyggelsen

Bevaringstilstanden kan ikke umiddelbart vurderes, hvad angår den enkelte ejendom. Set som bebyggelsesform trives enkeltgårdsbebyggelsen i bedste velgående, hvilket en tur fra Tårs til Lendum ad Stendalvej/Tårsvej ville kunne bekræfte.

Sårbarhed og virkemidler

Højkoncentrationer

Højene er, skønt fredede, sårbare overfor intensiv dyrkning. Beplantning slører til dels højgrupperne, som derfor ikke virker så markante i landskabet. Højkoncentrationerne er fysisk til stede i landskabet, men visuelt er det umiddelbare indtryk ikke koncentrationer. Det er hindret dels af læhegn og beplantning dels af det faktum, at højene er anlagt i forskellige niveauer. De mindst bevokse-

de og de højeste gravhøje fremstår klarest som monumenter i landskabet. Bedst indblik får man til højene nord for Bude-gårdene fra kommunevejen Rydalsvej. De højeste gravhøje i Rydal-koncentrationen kan ses fra Lendumvej.

Enkeltgårdsbebyggelsen

Bebyggelsen af enkeltgårde kan være truet af landbrugets krav om stadigt større arealenheder med gårdsammenlægninger til følge. Mulige tilkøb kan blive udsat for totalt eller delvist nedrivning, hvis de er i mindre god stand, eller for at spare vedligeholdelsesudgifter. Sker det, vil resultatet blive enestegårde og hermed en ny bebyggelsesform.

Bonitering

Højkoncentrationer

Højkoncentrationerne i Åsted Sogns vestlige del er repræsentative som type. Oplevelsesværdien i det frie land ville forøges, hvis unødigt bevoksning blev fjernet. Bevoksningerne giver i mange tilfælde indtryk af en lille lund eller en mindre skovbevoksning/vildtremise, og først ved nærmere eftersyn viser det sig, at der under bevoksningen skjuler sig en gravhøj.

Enkeltgårdsbebyggelsen

Enkeltgårdsbebyggelsen er repræsentativ som en bebyggelsesform bestemt af naturbundne forhold. En tur gennem landskabet er af god oplevelsesværdi.

Kontekst/sammenhænge

Højkoncentrationer

Høje i koncentrationer findes mange steder i Vendsyssel. Eksempelvis kan nævnes Falden Skov, Hallund Hede, Mosbjerg-området og Holtbjerg.

Enkeltgårdsbebyggelsen

Enkeltgårde er forholdsvis almindeligt forekommende i Vendsyssel, således bl.a. i Gærum og Volstrup Sogne, i Voer Å dalen og i området syd for Jerup. Nævnte eksempler ligger dog i andre landskabstyper end bebyggelsen i Lendum, Skærum, Hørmested sogne.

En lignende landskabstype, et "dødislandskab", med enkeltgårde findes syd for den vestlige Limfjord.

Anvendt kildemateriale

Aakjær, S.: *Landsby og Enkeltgaard*. Fortid og Nutid, bd. 10, 1934.

Brinch-Seidelin, L. C.: *Hjørring Amt*. København 1828.

Fund og fortidsminder (www.dkconline.dk).

Geologisk jordartskort, 1:25000, 1317 IV, Lendum. Danmarks Geologiske Undersøgelser.

Gaardboe, A.: *Historisk-topografisk beskrivelse af Hørmested og Lendum sogne i Hjørring Amt*. 1897.

Gaardboe, A.: *Bidrag til Skærum Sogns Historie og Topografi*. 1902.

Hansen, V.: *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel*. København 1964.

Historisk atlas - Danmark. 1988.

Trap, J.P.: *Danmark, 5. udgave*. Hjørring Amt. København 1969.

Beskrivelsen er udarbejdet af Vendsyssel historiske Museum.

Sæbygård

Kulturmiljø nr. 32

Tema

Det åbne land

Emne(-r)

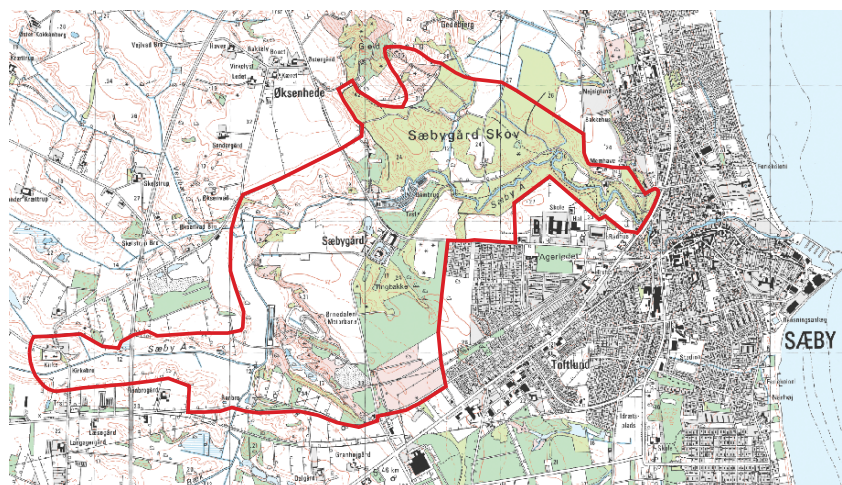
Herregårdslandskab, ejerlav, kirke og friluftsliv

Sted/topografi

Herregården Sæbygård, Volstrup Sogn.

Det udpegede område svarer til Sæbygaarders jorder, hørende under Stamhuset Sæbygård.

Herregården, landbrug og herlighederne, Sæbygård Skov og Volstrup Kirke.

Sæbygård Skov strækker sig langs Sæby Å, i den nordøstlige del af Volstrup Sogn, fra hovedvejen mellem Sæby og Frederikshavn, motorvej E3 i øst, til Sæbygårdvej og Øksenhede i vest. Skoven afgrænses umiddelbart syd for åen, mens den største del af skoven findes på nordsiden op til Understed Bakker og det 85 meter høje Gedebjerg. I det sydvestligste hjørne af skovområdet ligger herregården Sæbygård. Herfra bugter Sæby Å sig videre mod vest, gennem åbne marker tæt forbi Volstrup Kirke. Nord for Sæbygård Skov dækker det udpegede område desuden stykket mellem Understed Bakker, bygrænsen og ejendommen Vandkær i nord. Syd for Sæbygård strækker området sig over hedearealerne og gennem Ørnedalen langs åen til Volstrup Kirke, afgrænset mod øst af villakvarteret ved Holger Pachsvej. Mod syd af Otto Bannersvej og Rønbrovej, dog nord om ejendommene fra Rønbrogård frem til Volstrup Kirke. Mod nord afgrænses området umiddelbart nord for åen, og langs Ousenvvej frem til Sæbygård Skov.

Området er stærkt præget af den store bøgeskov og det kuperede terræn. Gennem hele området slynger Sæby Å sig, dels gennem den store bøgeskov og dybe skrænter og dels gennem flade marker og enge. Midt i området ligger herregården Sæbygård, der i sig selv præger området med sine bygninger og volde, men desuden har sat et stærkt præg på sine nærmeste omgivelser med møller, ager- og skovbrug, og den tilhørende kirke i Volstrup med gravkapel for Arenfeldt-slægten.

Tid

Fra 1500 til nutid, med hovedvægt på herregårdsmiljøet i nyere tid samt den rekreative brug af området fra midten af 1800-tallet til midten af 1900-tallet.

Karakteristik

Herregården Sæbygård, der ligger centralt i det udpegede område, har tydeligvis præget området og haft stor betydning for dets udvikling og den fremtoning, det har i dag.

Sæbygård østlænge.

Sæbygård hørte i middelalderen under Børglumbispen, men kom efter reformationen under kronen og blev senere mageskiftet til privat eje. Det nuværende herregårdsanlæg påbegyndtes omkring 1576, hvor Pernille Oxe, enke efter Otto Rud, opførte hovedfløjen (nordfløjen). Bygningen er opført i røde teglsten i to stokværk over hvælvede kældre, og fremstår i dag meget enkel med et mangekantet rustikatårn i gården, der tilskrives den hollandske bygmester Hercules Midow, og et firkantet porttårn på facaden. Med tiden udbyggedes de tre andre fløje, så anlægget kom til at stå som et firefløjet anlæg omkring en lukket gård. De tre mindre fløje har gennemgået flere ombygninger. Sydfløjen, der oprindeligt stod i bindingsværk, fremstår nu som en grundmuret bygning, og vestfløjen blev i 1689 erstattet af en brandmur, der stadig giver indtryk af et lukket fire-fløjet anlæg. Anlægget, som det fremstår i dag, stammer fra denne tid. Hovedfløjen har siden anlæggelsen været benyttet til gæster og repræsentation, mens østfløjen var herskabets beboelse. I sydfløjen var der arbejdsrum, såsom køkken, bryggers samt beboelse for tyendet. Den sidste generation, der beboede Sæbygård, fik dog indrettet en lejlighed i hovedbygningens vestende, som de beboede frem til 1982.

Sæbygård kom i 1723 i slægten Arenfeldts eje, og i 1790'erne oprettedes et stamhus af Sæbygård, hvilket betyder, at herregården kunne gå udelt i arv til ældste slægtning, hvorved man undgik at få splittet herregården mellem alle arveberettigede slægtninge ved hvert arveskifte. I 1884 overgik Sæbygård til den norske linie af Arenfeldtslægten. I den følgende periode blev bygningerne restaureret. Man ønskede at give bygningerne et romantisk udseende som en middelalderborg, og murene, der havde været kalket lyserøde, blev rensede af, så de i dag fremstår i røde teglsten. Desuden fik porttårnet en ottekantet overbygning med spir. Ved restaureringsarbejder i 1990'erne blev porttårnet dog ført tilbage til sit oprindelige udseende, blandt andet på grund af overbygningens vægt, der havde fået tårnet til at synke.

Sæbygård var beboet frem til 1982, og i 1989 blev Sæbygård overdraget til den Selvejende Institution Sæbygård Fond, der i dag ejer og driver Sæbygård i samarbejde med Sæby Museum. Stedet er åbent for publikum i sommermånederne. Der foregår rundvisninger, og der afholdes kulturelle arrangementer.

Anlægget ligger på volde, omgivet af voldgrave på alle sider. Nord for gården overfor hovedbygningen ligger avlsgården. Mod nord, en stor ladebygning, der på ydersiden er kalket rød, mens den ind mod gårdspladsen fremstår i røde teglsten. Centralt i denne bygning er der en port, der fører fra vejen ind til gårdspladsen, hvor der langs hver side er hvidkalkede staldbygninger. De trefløjede avlsbygninger, der er fra 1909, dannede en stor lukket gårdsplads, der var vendt mod hovedbygningen, men dele af bygningerne er fjernet efter en brand, så den ene længe nu består af to selvstændige bygninger. Bygningerne udadtil fremstår stort set uforandrede, men er ombygget til andre formål, blandt andet smedeværksted, tømmervirksomhed og golfklub.

Fysisk præger herregården landskabet med sine markante bygninger, voldgrave og alléer, men i landskabet rundt omkring finder man også mange tegn på, hvordan dagligdagen og virksomheden på herregården har præget hele området. Godsejerne havde tidligt en stor interesse for at pleje og bevare skoven, og for at dele dens herligheder med offentligheden. Sæbygård Skov blev henlagt som fredskov, hvor kreaturer ikke måtte græsse, og skovning af brænde måtte kun være til eget forbrug på Sæbygård. Skoven blev åbnet for offentligheden, der blev givet lov til at afholde baller og dans, og endda til at opføre en forlystelsespavillon.

Vest for Sæbygård ligger stadig den gamle smedje og forvalterboligen, hvor forvalter, oldfrue, piger og karle boede. Bygningerne er i dag ombygget til lejligheder og benyttes til private beboelser. I ådalen syd for Herregården findes en mark, hvor der tidligere lå frugt- og køkkenhave, og på den nuværende parkeringsplads lå gartneriet, men i dag er der intet tilbage af disse aktiviteter. I området øst for herregården lå i sin tid Niels Juels karpedamme, der med god vilje og udpegning stadig kan fornemmes. I skovområdet sydvest for herregården findes Stjernehøjen, et udkigspunkt, og syd for dette

område ligger Tingstedet. Pernille Oxe fik etableret et birketing ved Sæbygård i 1567.

Udsigt mod det tidligere tingsted syd for Sæbygård.

I udkanten af dette område, tæt op af alfarvej, stod to galger, den ene til de, der blev dømt til hængning, og den anden, på Ulvehøj, til de dræbte og flåede ulve.

Alléen mod Stjernehøjen.

Nord for Sæbygård lå den gamle Sæbygård Mølle, der senere blev elektricitetsværk for både herregården og købstaden. På stedet er der nu nyere beboelsesejendomme. I forbindelse hermed er der etableret et dambrug. Vest for Sæbygård, på de tidligere markjorde, er der i dag for en stor dels vedkommende golfbane, anlagt i 1990'erne, og en motorbane, der har ligget på stedet i 50 år. Det var her folkeræs blev introduceret i Danmark, og banen er stadig meget brugt til både træning og større løb. Området har desuden været udnyttet til dambrug og grusgravning, der dog er under reetablering, hvorved skrænterne udjævnes, dækkes af jord og beplantes. Herfra og mod vest til Volstrup Kirke løber først ådalen, Ørne-dal, med skovklædte skrænter og kløfter, siden længst mod vest, åb-

ne marker og enge, hvor åen er rettet ud. Dette område gennemskæres af motorvejen øst for Volstrup Kirke.

Ørnedsbanen.

Det udpegede område er præget af en stor landbrugsdrift fra Sæbygård. Således er der ikke andre selvstændige gårde i området, udover gården Memhave, der også hørte under Sæbygård. Memhave ligger i det nordlige skovbryn i den østligste ende af skoven. Memhave ligger højt, og neden for skrænten på sydsiden ligger Skovlyst og sportspladsen, mens Jernkilden og det gamle kur- og badhotel ligger neden for bakken øst for Memhave. Memhave fremstår i dag med to gamle hvidkalkede udbygninger, mens stuehuset er en nyere villa. I denne ende af skoven, hvor skovbrynet støder op til byen, tæt ved åen ligger "Rolykke". Stedet kendes også som Skovridergården, men skulle ifølge overleveringen være navngivet Rolykke af Gustav Wied, der boede her fra 1894-97. I begyndelsen af 1900-tallet fungerede stedet som pension, hvor et utal af turister og en række kunstnere og forfattere har boet under deres ophold i Sæby.

Volstrup Kirke og Arentfelts Kapel.

Volstrup Kirke

Volstrup Kirke ligger længst mod vest i det udpegede område. Kirken er i sig selv omfattet af fredning, men indgår i det kulturmiljø, der hører til herregården Sæbygård. Volstrup Kirke er Sæbygårds

kirke. I Pernille Oxé's tid på Sæbygård blev en del af de gårde, der ellers hørte til Sæby Kirke, lagt ind under Volstrup Sogn, og der har gennem hele Sæbygårds historie været en stærk tilknytning mellem Sæbygård og Volstrup Kirke. Her ligger en del af Sæbygårds tidligere ejere begravet, her er våben, initialer, gravsten og kisteplader over de tidligere herremænd. Ved kirken er der et gravkapel for Preben Kragh-Juel-Vind Arenfeldt og hustru. Kapellet er for nylig blevet tømt, og de jordiske rester er blevet genbegravet på kirkegården. Som noget specielt er kapellet opført som en selvstændig bygning, men dog stadig på kirkegården. Bygningen, der er af gule mursten i engelskpræget nygotisk stil, er i dag fredet.

Sæbygård Skov

Sæbygård Skov består hovedsageligt af løvtræer, heraf overvejende bøg, der på trods af, at skoven er Danmarks nordligst beliggende bøgeskov, opnår en anseelig størrelse. Skoven er på 160 ha., hvoraf 51 ha af skoven, den sydligste del, der strækker sig langs åens bredder, er fredet, skal henligge i naturtilstand og bevares som naturlig løvskov. Den øvrige del af skoven er omfattet af den almindelige fredskovpligt, hvori blot ligger, at områderne skal bevares som skov. Fredet er også toppen af Gedebjerget, der ikke må beplantes eller bebygges. Herfra er der en fantastisk udsigt over hele området og det øvrige Østvendssyssel, Kattegat og Læsø. På Gedebjerget var der under anden verdenskrig tyske kanonstillinger og skyttegrave.

Udsigt mod Gedebjerget.

Mange lokaliteter i området har betegnelser og navne, der vidner om tidligere tiders aktiviteter, eller er knyttet til personer eller myter fra området, således Per Lausens Bakke, hvor både Per Lausen og hans hest mistede livet i et forsøg på at ride ned af bakken, Jomfrudybet, hvor en jomfru fra Sæbygård forsvandt i sumpen med både hest og vogn, efter hesten var løbet løbsk. Fru Molktes Bænk, Per Kiis' Hus, Forvalterkrogen og Majorens Bord er andre eksempler på de mange stednavne, der alle knytter sig til en person eller historie fra området. Møllemarken og Mølleskoven, der lå tæt ved Sæbygård Mølle, Øksenskov og Øksen-hede, hvor gårdens kreaturer gik på græs, Allemarken og Skovfogedhuset og Tingbakken er alle eksempler på den anden type stednavne, der fortæller om brugen af skoven og det enkelte steds funktion, og sådan findes der et utal af navngivne steder i hele området.

Sæbygård Skov har siden 1682 været i slægten Arenfeldts eje. Slægten har gennem generationer været meget interesseret i skovdriften og har værnet om, og plejet skoven. Allerede i 1700-tal-

let lod man skoven stå som fredskov i henved 50 år. Der måtte ikke græsse kreaturer i skoven, og der måtte kun tages brænde til selve Sæbygård. Skoven blev åbnet for offentligheden, og mange har benyttet sig af en romantisk gåtur i de rolige og idylliske omgivelser, hvilket de mange indridsede navne i træerne, særligt langs kærlighedsstien, vidner om. Det ældst kendte er fra 1739, men langt de fleste dog først fra tiden efter 1850'erne.

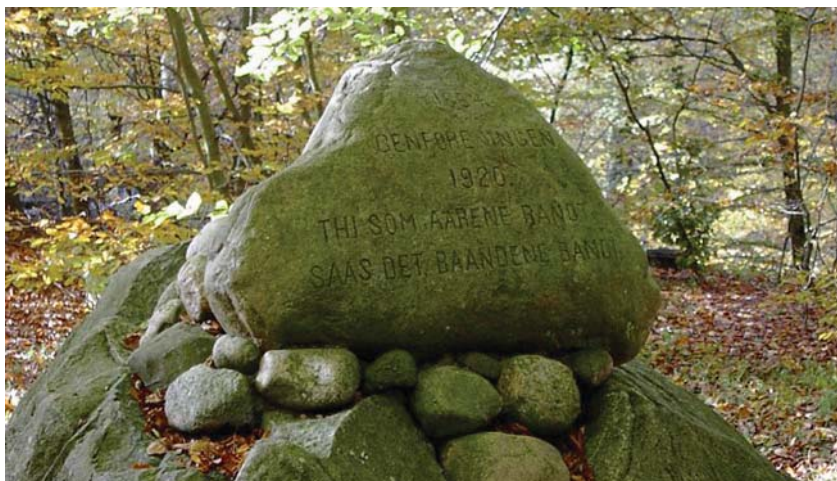
Boldbaner i Sæbygård Skov.

Senere fik også kunstnere øjnene op for Sæbygård Skovs herligheder. P. C. Skovsgaard, H. Foss, Chr. Zacho, C. F. Aagaard og Peder Mønsted var blandt de mange kunstnere, der lod sig inspirere i Sæbygård Skov i anden halvdel af 1800-tallet, ligesom en lang række forfattere søgte ro og inspiration i Sæby, blandt andre Herman Bang, Gustav Wied, Holger Drachman og Henrik Ibsen. Enkelte slog sig ned fast i Sæby, andre benyttede byens pensioner eller hoteller, mens maleren Zacho indlogerede sig på gården Memhave.

I 1827 kunne politimester/postmester Newe for første gang give tilladelse til og invitere til dans i skoven. Der var lagt et dansegulv ud i skoven neden for Memhave, hvor der hver anden søndag eftermiddag sommeren over var musik og dans. I en lille butik kunne man købe te, chokolade, limonade eller rødgrød. Siden blev skoven et folkeligt forlystelsessted, både for de lokale beboere og for tilreisende. Skoven dannede rammer om utallige folkefester, foruden søndagsdansen. Gennem donationer og initiativer fra byens borgere blev der etableret stier, rækværk, broer over åen og bænke i området.

Genforeningsstenen.

Det var også i skoven, der blev holdt Sct. Hans, og siden hen 1. maj fester og genforeningsfester, som også blev markeret med et mindesmærke, Genforeningsstenen. Der var bådudlejning ved åen, og i 1950'erne holdt et omrejsende tivoli til i skoven, med luftgynger og skydetelt. Der blev også omkring århundredeskiftet (1900) etableret sportsplads, hvor blandt andet en af landets første cricket-klubber holdt til. Boldspil og tennis blev en fast del af sommerens aktiviteter i skoven, ligesom kælketure og skøjteløb på åen var det om vinteren.

Pavillonen Skovlyst

Pavillonen Skovlyst blev opført i 1881 på festpladsen på initiativ fra byens borgere. Pavillonen blev tegnet af arkitekt Henckel, og finansieret gennem aktier. Siden tilbragte byens borgerskab deres søndag eftermiddage ved Skovlyst, der desuden var ramme for utallige baller og mål for en lang række foreningsudflugter og skoleklasser fra et stort opland i Nordjylland.

Pavillonen i Sæbygård Skov.

I løbet af 1950'erne og 60'erne ændrede Skovlyst karakter til først et mere mondænt dansested, senere diskotek, "junglebar" og kro-stue, mere henvendt til et lokalt stampublikum, end til turister, men i midten af 70'erne var det slut med forlystelserne på Skovlyst. Pavillonen stod i en årrække tom og var udsat for hærværk og forfald. I 1981 blev stedet købt og sat i stand igen med henblik på at etablere restaurant og selskabslokaler. Skiftende ejere forsøgte på denne baggrund at holde liv i den gamle pavillon, men i 1986 blev stedet sat på tvangsauktion. Lokale kræfter blev hurtigt sat ind på at overtage og bevare stedet, og Skovlyst er i dag ejet af Sæby Amatørscene, der allerede inden tvangsauktionen arrangerede friluftsspil på festpladsen ved Skovlyst. Amatørscenen driver i dag stedet som et kulturhus, hvor der øves og arrangeres teaterforestillinger, der er udstillinger, foredrag musik og visesang, så stedet nu igen summer af liv og glæde og er en vigtig ramme om byens fritids- og kulturliv.

Sæbygård Skov har til dato bevaret sin status som borgernes rekreative åndehul. Ud over de kulturelle arrangementer i Skovlyst, er skoven stadig meget brugt som udflugtsmål, festplads og til fritidsaktiviteter. Byens børn og institutionerne benytter ofte skoven, ligesom den for det nærliggende fritidscenter og vandrerhjem er en naturlig ramme for en del aktiviteter, såsom løbetræning og stavgang. Tennisbanerne er også stadig en aktiv del af fritidsaktiviteterne i skoven.

Sæby Jernkilde

Sæby Jernkilde ligger i den østlige udkant af Sæbygård Skov. Opdagelsen af Jernkilden i Sæby kom til at få stor betydning for Sæby, både med hensyn til omverdenens kendskab til og brug af Sæby som helse-, rekreation- og ferieby, men også med hensyn til byens fysiske udformning. Jernkilden blev opdaget under gravning efter ler ved Hans Aabels teglværk i oktober 1883. Det jernholdige vand viste sig uegnet til teglproduktionen, men en gruppe teglværksarbejdere, der var indvandret fra sydtyskland, kendte jernvandets helsebringende virkning fra deres hjemegn. På distriktslæge Holger Myginds initiativ indkaldtes der til møde med henblik på at etablere en kuranstalt ved Sæby Jernkilde. Et selskab blev oprettet, pladsen omkring kilden blev saneret, der etableredes stier og broer, der kunne forbinde kilden med byen og skoven, og arkitekt Ulrik Plesner leverede tegninger til kuranstaltens pavillonbygning.

Jernkilden.

Efter at jernkildens ry som helsebringende kursted blev kendt viden om i Danmark, oplevede byen et stort rykind af kur- og feriegæster. Det var ikke alene det jernholdige vand, der trak gæster til byen, men også badestrandene og den idylliske og rolige skov. Sæby var blevet stedet for ferie, afslapning og rekreation. Der blev i forbindelse med kilden bygget pension og hotel, i første omgang Villa Quisisana, der siden blev en anneksbygning til det store Sæby Kur- og Badehotel, der blev bygget i 1895. Med tiden overgik kilden fra at være en egentlig helsekilde, hvor gæsterne benyttede vandet gennem længerevarende kurophold, til at være en attraktion, hvor man kom som turist og smagte et enkelt glas af det berømte vand, blot for attraktionens skyld. I løbet af 1960'erne ophørte brugen af jernkilden dog helt, og i dag kommer vandet i pumpen fra det lokale vandværk

Syd for åen, men stadig i den østlige del af skoven, overfor Skovlyst ligger villaen Rolykke. Huset er også kendt som Skovridergården, men skal ifølge overleveringen være navngivet Rolykke af forfatteren Gustav Wied, der boede her fra 1894-97. Rolykke fungerede herefter som pensionat og var siden velbesøgt af turister, såvel som kunstnere og forfattere. Som pensionat reklamerede Rolykke med smuk og fri beliggenhed op ad skoven, stor have med krocketbane, fiskeri og bådudlejning, udsigt til havet og eget badehus på stranden. Reklamen er et godt eksempel på det liv de tilreisende søgte, når de ferierede i Sæbygård Skov. Frisk landluft og ren afslapning.

Bevaringstilstand

Sæbygård

Sæbygård er i dag ejet af en selvejende institution, og der er gennem de seneste år brugt mange ressourcer på tiltrængte reparationer og en autentisk genopbygning. Mange projekter er gennemført og andre planlagt for at genoprette det rette herregårdsmiljø. Selvom herregården i dag har fået mange nye funktioner, og flere af de oprindelige funktioner, og de dertil knyttede bygninger og anlæg ikke længere er bevaret fremstår Sæbygård som en herregård i helhed mellem hovedbygning og avlsbygninger. Stedet er ikke blevet skæmmet af nybygninger, der forstyrrer billedet af herregården og avlsgården og samspillet her imellem. De nye aktiviteter på stedet foregår inden for de i forvejen etablerede rammer. Desuden er der planer for genetablering af stier i området, turneringspladsen og genetablering af Niels Juels karpedamme.

Golfbaner anlagt på Sæbygårds jorder.

Området vest for Sæbygård

Området vest for Sæbygård er den del af det udpegede område, der har gennemgået de største forandringer gennem den seneste tid. Området, der tidligere var Sæbygårds marker, har været benyttet som grusgrav, men bliver nu retableret og beplantet med skov.

Naturområdet Ørnedalen.

Store dele af de øvrige marker er nu udlagt som golfbaner, der dog er mere nænsomme ved naturen, og som stadig giver et indtryk af arealernes omfang og det åbne natur- og kulturlandskab omkring Sæbygård. Længere mod vest er Sæby Å rettet ud og stadig omgivet af marker. I Ørnedalen har der gennem de sidste 50 år været en

motorbane, der stadig er i brug. Motorbanen ligger nede bag høje skrænter og er ikke umiddelbart synlig i terrænet. Området har ændret karakter, siden det var herregårdens landbrugsjord. Der er fundet nye måder at bruge jorden på og få en indtjening til driften af herregården, men i tråd med traditionen har byens borgere på Sæbygårds jorde fået mulighed for at udfolde et aktivt fritidsliv. Først i skoven, siden 1950'erne på motorbanen i Ørnedalen og sidst golfbanerne. Den øvrige del af Ørnedalen er stadig bevaret som et fantastisk naturområde med slugter og et rigt dyreliv. De retablerede grusgrave kommer til at indgå i dette naturområde.

Arentfeldts Kapel ved Volstrups Kirke har desværre ikke den tilstrækkelige interesse fra sognerådet, hvorfor det i dag trænger til en kærlig og tiltrængt hånd. Kapellet er særegent og en vigtig forbindelse mellem Sæbygaard og Volstrup kirke.

Sæbygård Skov

Sæbygård Skov blev i 1803 detaljeret indtegnet på et kort over stamhuset Sæbygårds herligheder, og med de ændringer, der naturligt vil være i en skov gennem tidens løb taget i betragtning, er skoven stort set indrettet som for 200 år siden. Skoven er gennem en fredning af dele af området og ejerens generelle interesse for at pleje og bevare området meget velbevaret. Bøgeskoven står langt hen ad vejen med sine mægtige træer omkring Sæby Å, sådan som malerne, forfatterne og de første turister fandt den og blev så fascinerede af for 200 år siden. Mange steder og områder i skoven har navne og betegnelser, der fortæller om friluftslivet i skoven, og disse steder er i dag kendte og kan udpeges eller findes i kort, såvel som mange af inskriptionerne i de gamle træer og genforeningsstenen stadig er at se. I skoven er stier og veje bevaret og holdt i god stand, det er muligt at færdes i hele området. Arealerne, hvor den første sportsplads blev etableret i skoven, eksisterer stadig med tennisbaner. Den gamle pavillon, Skovlyst, eksisterer ligeledes fortsat. Bygningen fremstår autentisk og i god stand, om end den oprindelige bygning fra 1881 siden blev ombygget, hvorved en gårdsplads foran bygningen blev indlemmet i selve bygningen. Facaden i den oprindelige bygning ses nu som en væg inde i de nyere lokaler. Tilbygningen, der blev lavet på et tidligt tidspunkt, dog ikke før 1908, er gennemført i overensstemmelse med den oprindelige bygnings arkitektur, materialer og håndværksmæssige traditioner og indgår således harmonisk i den oprindelige bygning. Skovlyst er stadig i brug til kulturelle arrangementer.

Skovlyst i dag.

Bygningen, der rummede pensionatet Rolykke knejser stadig i skovbrynet, om end tidligere tiders haver og krocketbane er væk. Fra Gedebjerget er der stadig frit udsyn over Østvendssyssel. Der er dog ikke længere tegn efter tyskernes skyttegrave og kanonstillinger. Sæbygård Skov er tydeligt præget af at være en skov, der har haft en stor betydning for rekreative aktiviteter for hele området. De centrale dele af skoven er således ikke præget af intenst industri-skovbrug. Der er ikke plantager med lange lige rækker af nåletræ, der er ikke store arealer med grantræer, der er skamferet på grund af klipning af pyntegrønt. Skoven fremstår som en smuk og naturlig løvskov med vekslende træsorter, overvejende store, gamle bøgetræer. Skovens udseende og stemning har haft betydning for skovens brug til rekreative formål gennem flere år, og det bærer den et positivt præg af.

Selvom mange veje og stier i skoven stadig ligger som på stamhuskortet fra 1803, er andre kendte stier nu mere eller mindre tilgroede og i forfald. Det ville være ønskeligt, at sådanne stier, der har særlig betydning, kunne blive genetableret. For eksempel går der fra Kilden en sti over bakken bag hotellet til Skovlyst, der har været flankeret med et rækværk af krogede naturgrene i stil med Kildepavillonens hegn og rækværket ved den gamle Humlebro. Det var her, Holger Drachmann havde sin faste bænk med udsigt til Kattegat. Ved åen findes en anden af disse anlagte stier, hvor rækværket stadig anes, men i meget dårlig stand. Ud over at disse stier igen ville være med til at forbinde Kilden og skoven/Skovlyst og åen, ville de være med til at give et godt billede af datidens rekreative brug af skoven, og de strømninger og romantiseringer, der prægede tiden, samtidig med at helheden i skoven bliver forbundet igen i form af de fællestræk i stilarterne, der går igen i rækværket ved stierne, Kildepavillonen og Humlebroen.

Hummelspanget i Sæbygård Skov.

Jernkilden

Jernkilden findes stadig meget velbevaret. Plesners pavillonbygning står, som da den var i brug, og blev i slutningen af 1980'erne fredet og restaureret. Der kommer også stadig vand ud af vandposten på stedet, om end det nu kommer fra Sæby Vandværk. Den nærliggende Villa Quisisana og bygningen, der rummede Sæby Kur- og Badehotel, ligger der stadig, men er i dag indrettet til lejligheder. Moderniseringen har sat et væsentligt præg på udseendet, ligesom parcelhuse umiddelbart nedenfor præger det frie syn til det gamle hotel. Der er dog ikke ændret på bygningernes grundstruktur i form af tilbygninger. Selvom bygningerne ikke længere fremstår som hotel,

kan man stadig fornemme en sammenhængende helhed mellem kilden og hotellet som rekreations- og kursted

I Sæbygård Skov er det ikke svært at finde stemningen fra slutningen af 1800-tallet frem igen, skoven er stadig fyldt med den dybe stille ro og idylliske scener, som man finder i malerierne fra samme tid og sted. Friluftslivet i skoven fra den tid og frem til nu er også velbevaret. Skoven er stadig ramme for et væld af aktiviteter, ligesom Skovlyst, Rolykke, en række stednavne, boldbanerne og træerne med de indridsede navne vidner om mange og mange forskellige fritidsaktiviteter i skoven gennem mange år.

Helheden af området, med herregården Sæbygård, de omkringliggende arealer og skoven, der har været benyttet ved gårdens drift og gennem et aktiv friluftsliv for byens borgere og tilrejsende, er i stor udstrækning velbevaret. Man får tydeligt et indtryk af herregården og dens mange interesser og aktiver i og påvirkninger af området. I Sæbygård Skov er det ikke svært at finde stemningen fra slutningen af 1800-tallet frem igen, skoven er stadig fyldt med den dybe stille ro og idylliske scener, som man finder i malerierne fra samme tid og sted. Friluftslivet i skoven fra den tid og frem til nu er også velbevaret. Skoven er stadig ramme for et væld af aktiviteter, ligesom Skovlyst, en række stednavne, boldbanerne og træerne med de indridsede navne vidner om mange og mange forskellige fritidsaktiviteter i skoven gennem mange år.

I områderne vest for Sæbygård er landbruget væk, og en række nye aktiviteter er rykket ind. Dog er det aktiviteter, der ikke har ændret voldsomt på stedets fremtoning. Der er ikke opført nye bygninger eller andet, der har ændret indtrykket af naturen og de åbne arealer vest for Sæbygård. Dele af områderne er dog blevet beplantet med skov, der naturligvis forstyrrer indtrykket af åbne marker og landbruget omkring herregården.

Sårbarhed og virkemidler

Herregården Sæbygård

Herregården Sæbygård er overgået til nye ejere, der har forpligtet sig til at bevare de gamle bygninger og nærmeste udenomsarealer. Bygningen har været truet af manglende vedligeholdelse, ligesom nye vandboringer, der afvandede området og voldgraven, forårsagede at underlaget og bygningerne sank. Et større restaureringsarbejde har derfor gennem de seneste år fundet sted, ligesom vandstanden i voldgraven og underlaget nu er stabiliseret, og skaderne herfra bliver langsomt og nænsomt udbedret. Der foreligger planer for yderligere restaurerings- og genopretningsarbejde, der skal være med til at sikre herregårdsanlægget for eftertiden. Hvis de fremtidige aktiviteter fortsætter i samme form, og inden for de i forvejen givne fysiske rammer på området, sådan som det er sket indtil nu, synes herregårdsanlægget ikke truet.

Herregårdsmiljøet og avlsgården er dog meget sårbart over for yderligere aktiviteter. Erhvervs- og fritidsaktiviteter bør forblive integrerede i de eksisterende bygninger og ikke brede sig yderligere udenfor bygningerne, sætte præg på bygningernes udseende eller den store åbne gårdsplads. Ligeledes bør området i herregårdens umiddelbare nærhed ikke være ramme for flere synlige aktiviteter eller faciliteter i forbindelse med stedets turistvirksomhed i form af for eksempel legeplads, ishus, cafeteria eller lignende.

Sæbygård Skov

Sæbygård Skov er delvist omfattet af fredninger. Skoven langs åen er fredet og skal henligge i naturtilstand. Den øvrige del er blot fredskov, hvilket vil sige, at skoven må fældes, beplantes og omlægges, blot arealerne vedbliver at være skov. Hvis der skete ændringer i beplantningen, til for eksempel beplantning af nåletræer og intensiv produktion af juletræer og pyntegrønt, ville skoven ændre karakter og udtryk. Det er afgørende, at skoven bevares som bøgeskov. Miljøet og stemningen i skoven vil også være truet af større etableringer, som for eksempel nye bygninger, anlæggelse af flere/større veje, broer og andre faste anlæg i forbindelse med de aktiviteter, der finder sted.

Som det har været tradition for blandt de tidligere generationer af Arenfeldter på Sæbygård, har det også ligget sidste generation meget på sinde, at stedet, både herregård og skov, blev bevaret for eftertiden og fortsat var offentlig tilgængelig for de mange brugere af området, lokale såvel som turister. Sæbygård Skov blev solgt fra i 2005 men med en klausul, der sikrer den offentlige adgang. Hvis skoven passes og plejes efter den ånd, den hidtil har været drevet i og ikke udnyttes til egentlig industriskovbrug, er miljøet ikke umiddelbart truet.

Der kunne udarbejdes en bevarende lokalplan for skoven og de omkringliggende bynære grønne zoner.

Skovlyst

Skovlyst er også indgået i nye ejerforhold, der fortsætter vedligeholdelse i overensstemmelse med det oprindelige udseende. En mere permanent fremtidig sikring af stedet ville være ønskelig. Desuden er indholdet i den gamle pavillon i god overensstemmelse med tidligere tiders aktiviteter. Sæbygård Skov og Skovlyst er stadig et af Sæbys største aktiver og meget benyttet af byens borgere og tilreisende, både i forbindelse med rekreative oplevelser, fritidsaktiviteter og kulturelle arrangementer. Alt sammen er med til at bevare livet og stemningen i skoven. Den arkitektonisk harmoniske bygning, der er så karakteristisk, vil dog være stærkt sårbar over for eventuelle ændringer og tilbygninger. Hvis de fremtidige aktiviteter holdes inden for de nuværende rammer, er området omkring Skovlyst og festpladsen ikke truet. Som det er gældende for skoven generelt, er området yderst sårbart over for etablering af nye bygninger, tilbygninger eller andre faste anlæg.

Jernkilden

Jernkilden og den tilhørende pavillonbygning er nyrestaurerede og har en stor kulturhistorisk og turistmæssig betydning for Sæby, og anlægget indgår i de kommunale grønne arealer, der udgør en fredet zone omkring kildeanlægget. Pavillonen og Jernkilden er derfor ikke umiddelbart truet, men hele området med kilden, Villa Quisisana og det gamle Kur- og Badehotel vil dog være sårbart over for tættere bebyggelse eller yderligere ombygninger og tilbygninger til de eksisterende bygninger, der vil fjerne præg fra det samlede områdes tid som rekreations-, helse- og kursted.

Arealerne vest for Sæbygård

Arealerne vest for Sæbygård er som nævnt udlagt til golfbaner eller under reetablering eller rejsning af skov- og naturområder. Området er stærkt præget, men ikke truet af de nuværende aktiviteter, men eventuelle bebyggelser af enhver form eller en mere massiv

bepantning oppe på højderne og på de åbne arealer vil ændre områdets karakter væsentligt. Indtrykket af de åbne marker, landbruget og denne driftsform i forbindelse med herregården og helheden i området vil i så fald forstyrres.

Områderne øst og syd for Sæbygård henligger som natur med skov og hedearealer. Området indbefatter en række lokaliteter af betydning for herregården og dens position i samfundet, her findes blandt andet tingstedet og Niels Juels karpedamme. Området fungerer desuden som en bufferzone mellem byen og herregården ude på landet, og dette er igen med til at bevare helheden i herregårdsmiljøet i forhold til den nærliggende købstad. Dette område kan være truet af eventuelle udvidelser af de nærliggende beboelses- og erhvervsområder. En sådan udvidelse vil ødelægge helheden i herregårdsmiljøet på landet.

Bonitering

Området er et karakteristisk herregårdsmiljø, der afspejler en herregårds store betydning, indflydelse og mange forskellige aktiviteter i det nærliggende lokalområde. Her er tegn på en stor landbrugsdrift, smedje, mølle, tingsted, kirke og skovbrug. De fleste af disse steder umiddelbart omkring og vest for Sæbygård har dog nu helt nye funktioner, der, udover at markere lokaliteterne for tidligere tiders aktiviteter, ikke har stor fortællerværdi.

Selve herregården med avlsbygningerne og hovedbygningen omgivet af voldgrave og lindeåller har en stor oplevelsesværdi. Her har man mulighed for at træde et par hundrede år tilbage i tiden og få et enestående indtryk af herregårdslivet i 1800-tallet.

Sæbygård Skov

Sæbygård Skov, og ikke mindst den stemning der er her, og som kunstnere, turister og lokale på søndagstur har opsøgt på stedet de sidste århundreder, er enestående og meget velbevaret. Jernkilden, Skovlyst og den centrale del af skoven omkring åen afspejler de strømninger, der var omkring den spirende turisme og rekreative brug af naturen, der fandt sted i 1800-tallets slutning. Sæbygård Skov svarer fuldstændig til datidens nationale idealer af en "rigtig dansk skov". Utallige stednavne og indridsninger i træer er med til at fortælle om stedets mangeårige liv som Sæbys helt store forlystelsesplads. Her er det ikke svært at fornemme både den rolige og idylliske stemning, som kunstnerne faldt for, og det liv, der kunne være en søndag i juni omkring år 1900.

Skoven bruges stadig rekreativt i dag af både turister og lokale, hvilket er med til at bevare stemningen og give skoven liv. Sæbygård Skov har stadig stor værdi for Sæby som rekreativt område, men har også en stor kulturhistorisk betydning for Sæbys udvikling i 1800-tallet, kunstnernes "opdagelse" af Sæby, en tidlig positionering som turistby og lokalsamfundets fritidsliv gennem 150 år. Skoven ligger åben for formidling og har en høj fortællerværdi.

Der har tidligere i Sæby været arbejdet med tanken om at etablere en historisk sti, der skulle gå fra havnen, gennem de forskellige perioders karakteristiske bydele, forbi Jernkilden, Sæbygård Skov og frem til Sæbygård. En sådan sti ville styrke områdets fortællerværdi gennem en god sammenhæng mellem de forskellige elementer og give en fin formidling af havnens, byens og herregårdens historie, men også historien om turismen og de rekreative aktiviteter i områ-

det omkring 1900-tallets begyndelse. Herved ville et helt kulturmiljø kunne formidles i dets sammenhæng og ikke bare en enkelt lokalitet.

Kontekst/Sammenhænge

Området kan ses sammenhængende som et herregårdsmiljø med den dertil hørende drift og aktivitet, der har præget kulturlandskabet. Herregårdens mange aktiver, såvel som dens overordnede betydning for lokalsamfundet, afspejles ud over hele området. Selve herregårdsanlægget, eksteriør og interiør, har national betydning som eksempel på livet på en herregård i 1800-tallet. Oprettelsen af et stamhus på Sæbygård har sikret, at stedet og dets værdier er forblevet samlede, om end et frasalg af jordtilliggende har fundet sted siden 1860-erne. Herregården Sæbygård fremstår i sin helhed som noget helt unikt i Danmark. På stedet findes det helt oprindelige herregårdsmiljø, ligesom husets interiør har hørt til og været i brug på stedet gennem de sidste mange generationer. Der er dermed ikke tale om rekonstruktion eller genskabelse af et miljø, man kunne forestille sig havde været der en gang, men om et originalt og meget autentisk samlet herregårdsmiljø. Derved har Sæbygård fået stor anerkendelse og har stor national betydning. De omkringliggende arealer har lokal betydning i forbindelse med udviklingen af området, men har desuden regional såvel som national betydning, som et eksempel på en herregård og dens samlede drift og påvirkning af et lokalområde.

Sæbygård Skov kan ses som et selvstændigt sammenhængende kulturmiljø i området, der, ud over at være en del af herregårdens drift, har stor betydning lokalt som plads for byens rekreative aktiviteter gennem de sidste 200 år, og det er stadig meget benyttet og højt prioriteret. Skoven har betydning som en del af driften på herregården, men har desuden en regional betydning som et yndet udflugtsmål for skoler, til foreningsudflugter, friluftsliv, samt stedet med søndagsdans og fester ved særlige lejligheder. Nationalt har Sæbygård Skov betydning som stedet, hvor først kunstnere og siden turister fandt inspiration, rekreation og forlystelse, og hvor en spirende turisme voksede frem. Et friluftsliv med kunstnerkolonier og turistaktiviteter, som det senere kendes fra Skagen. Skoven er enestående for det rekreative friluftsliv i 1800-1900-tallet.

Anvendt kildemateriale

Berg, Annemette Løkke: *Rejsen i Landskabet*. Vestergaards Bogtrykkeri, 2004.

Larsen, Bent Bang: *Sæbygaard, herregård og stamhus*. Sæby Museum, 1997.

Larsen, Bent Bang: *Ud i det grønne. I: Vendsyssel årbog 1999*.

Larsen, Bent Bang: *Saltlandet*. Sæby Museum, 2000.

Roussell, Aage: *Danske Slotte og Herregårde, Vendsyssel*. Hassings Forlag, 1966.

Trap, J. P.: *Danmark, Hjørring Amt. Gad*, 1960.

Fredninger i den nordlige fredningskreds. Landskabskontoret, Nordjyllands Amt, 1988.

Kommuneplan 2005-2017. Sæby Kommune, 2005.

Diverse avisudklip fra Sæby Byhistoriske Arkiv, 04.14.01, 04.02.31

Sæby

Kulturmiljø nr. 33

Tema

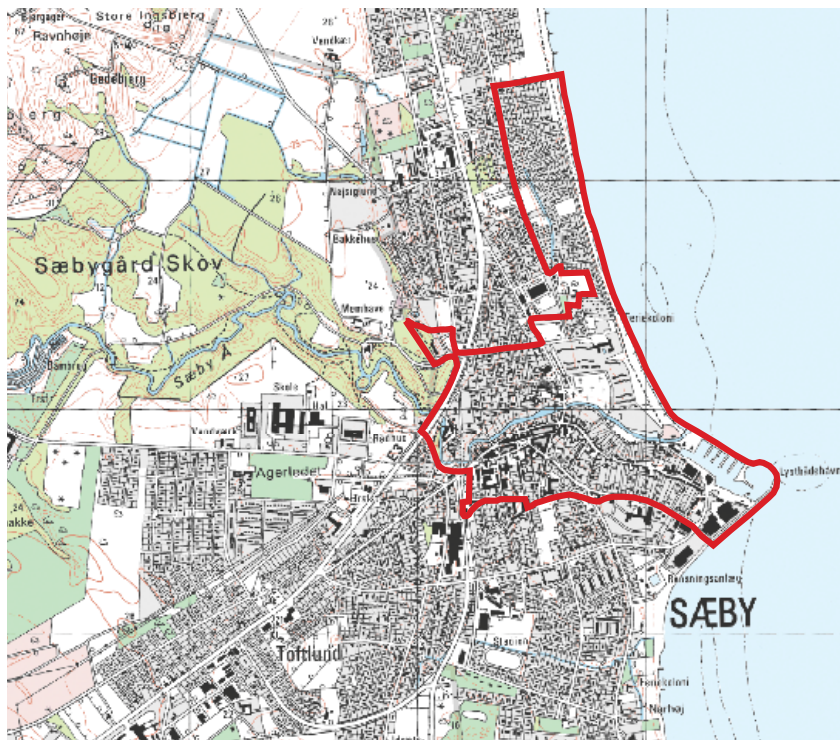
Kystkultur, anlæg på kysten

Emne(r)

Søekøbstad, stationsbydel, kurbad, feriecenter og sommerhuse.

Sted/topografi

Købstaden Sæby omkring 1900, hvor byen bryder sine middelalderlige grænser, samt sommerhuskvarteret, der ligger nord for byen ud til Kattegat.

Det udpegede kulturmiljøområde afgrænses af kystlinien i øst. Mod nord afgrænses det nord for parcellerne på den tredje stikvej, Strandgården. Herfra dækker området mod syd arealet mellem kysten og Nordre Strandvej til Granlyvej. Videre strækker det udpegede område sig mod syd, afgrænset af kysten i øst og langs Kattegatsvej/Vestmarksvej i vest. Syd herfor breder det sig mod vest, langs Strandvejen og Kildevej som den nordlige afgrænsning indtil Aalborgvej. Mod vest afgrænses området af Aalborgvej indtil Sæby Å, herfra langs åen indtil krydset Vestergade/Stationsvej siden langs Stationsvej. Den gamle toldbod (nuværende rutebilstation) er indbefattet i kulturmiljøudpegningen, der ellers afgrænses i syd af Jernbane Allé, Jacob Friis Vej og Gasværksvej. Områdets afgrænsning fortsættes i forlængelse af Gasværksvej ud til kysten og indbefatter desuden hele havneområdet nord herfor.

Tid

Historisk tid, 1700-1800-tallets købstad, havnen og stationsbyen 1900, og sommerhusområdet fra midten af århundredet.

Karakteristik

Den gamle købstad

Sæby blev antagelig anlagt som en af Valdemartidens kystbyer. Arkæologiske fund indikerer, at der ved kysten har været en bymæssig bebyggelse tilbage til ca. 1100. Op gennem 1400-tallet ses det, at Sæby får stadig større betydning for bispesædet i Børglum. 1462 søgte og fik bispens pavelig tilladelse til at omdanne byens kirke til

et karmeliterkloster. Sæbys ældst kendte købstadsprivilegier blev i 1524 tildelt på Børglumbispens foranledning, men allerede tilbage til 1400-årene kendes borgmestre i Sæby.

Algade starten af 1900-tallet.

Algade 2006. Mange af husene fra starten af 1900-tallet findes endnu.

Sæby opstod ved kysten langs Sæby Å og har herved fået en oprindelig øst-vest orientering. Det tidligste Sæby er sandsynligvis vokset frem som et todelt samfund - et fiskerleje ved kysten og en landsby ved et vejkryds og broen over Sæby Å. Byens udstrækning begrænsede sig stort set til Algade, der snoede sig langs sydsiden af åen, fra kysten til Søndergade. I byen var der en udtalt kvartersdeling, hvor søens folk og fiskerne boede i den del af hovedstrøget, der lå øst for den gamle klosterkirke, det der i dag er Strandgade. Gaden munde tidligere direkte ud i stranden. Husene i dette kvarter var væsentligt mindre end de større embedsmandsboliger og købmandsgårde, der lå i den vestre ende af hovedstrøget, det nuværende Algade.

For enden af Algade, nord for åen, har fra gammel tid Sæby Mølle ligget. Ved inddæmning er der skabt en møllesø vest for Søndergade/Frederikshavnsvej, hvor den stille å opstemmes ved stemmeværket for at blive ført ind til to store møllehjul, underfaldshjul, der i 1926 blev erstattet af en turbine. Møllen hørte oprindeligt under kronen, senere under Sæbygård. Siden 1747 har det været mølleren selv, der ejede møllen. Fra 1805 var møllen igennem flere år i slægten Aabels eje. I 1938 blev møllen nedlagt og omdannet til snedker-

og karetmagerværksted. Møllen er omfattet af bevaringsplanen fra 1968 og er i dag fredet, dog kun bygningerne, og desværre ikke hele anlægget med inddæmning og møllesø.

Algade nr. 8-10-12.

Sæby Vandmølle.

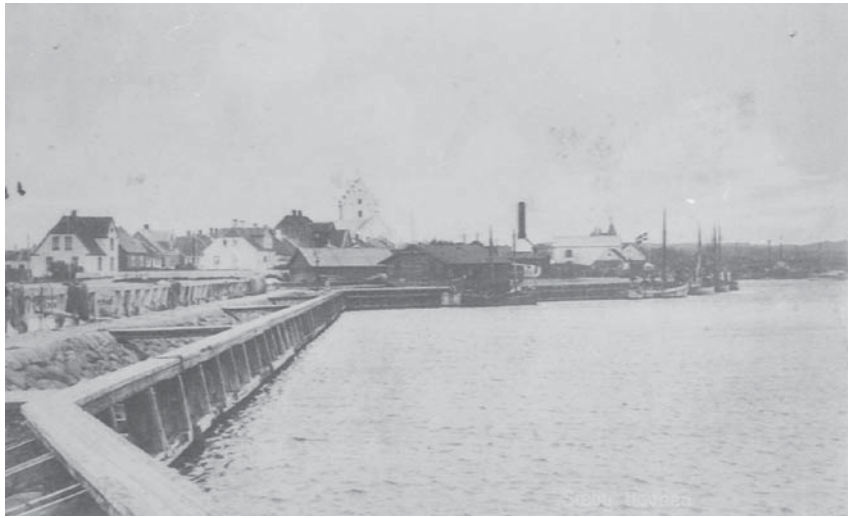
Sæby Vandmøllens anlæggelsesår kendes ikke, men møllen eksisterede i hvert fald i 1640. Opstemningens og møllebygningens placering har siden været den samme, men i den lange funktionsperiode har anlægget gennemgået moderniseringer og fremtræder nu stort set som i møllens sidste funktionstid, der sluttede med den egentlige møllerivirksomheds ophør i 1938. Landevejen til Frederikshavn gik indtil 1858 over mølledæmningen, som på det tidspunkt må formodes at have været en mere traditionel jorddæmning med broer ved vandindtag og bagsluse. Det nuværende stemmeværk fremtræder da også med sine betonkonstruktioner tydeligt som nyere. Møllebygningen indeholder muligvis dele fra 1600-årene, men fremtræder som en bygning fra 1800-årene. I 1926 blev der på bygningens sydside tilbygget et turbinehus til en Francis-turbine, som erstattede de to tidligere underfaldshjul. Turbinen eksisterer stadig i funktionsdygtig stand, medens alt øvrigt mølleinventar er fjernet. Bygningerne gennemgik i 1980'erne en gennemgribende fornyelse, men deres ydre fremtoning blev dog bevaret.

Anlægget består af flere bindingsværkshuse - selve møllehuset, og et beboelseshus, samt et opdæmmende stemmeanlæg over åen.

Selvom møllen ikke længere har de karakteristiske skovlhjul, er den meget velbevaret og til dato et af de mest fotograferede motiver i Sæby.

I 1400-1600-tallet var Sæby en driftig handelsby. Der var store markeder på torvedagene, og byens handlende og håndværkere forsynede et stort opland. Desuden var havnen rammen om en betydelig søfart, der forbandt Sæby og Vendsyssel med omverdenen. Langs Algade lå en række store købmandsgårde, og en del købmænd fik opbygget betydelige forretninger og formuer. Desuden var der i byen en del embedsmænd, foruden latinskolen og i begyndelsen klosteret, som gav den lille købstad stor berøring med omverdenen og gav den et præg af storby – en lille metropol i Vendsyssel.

Sæby Havn med frit udsyn og forbindelse mellem havnen og byen.

Som havnen og søfarten havde været grundlaget for Sæbys vækst, var det også havnen og søfarten, der var grund til stagnation og ligefrem tilbagegang i byens udvikling. I løbet af 1600-årene blev problemerne med at besejle Sæby Havn stadig større. Åen, der mandede ud i havnen aflejrede store mængder dynd i havnen, ligesom storme flyttede store sandbanker ind og blokerede indsejlingen. Flere skibe søgte i stedet til havnen i Fladstrand, 12 km nord for Sæby, og af samme grund flyttede Staten i 1627 toldstedet fra Sæby til Fladstrand. Mens havnen i Sæby blev stadig ringere, blev en ny, større og mere sikker havn etableret i Fladstrand. Siden fulgte et par århundreder med stagnation og tilbagegang for Sæby.

Fra 1840'erne begyndte byen igen at komme på fode. Havnen blev udbygget med moler og kunne igen besejles, samtidig åbnede næringsloven i 1857 for en større aktivitet for nye forretninger og virksomheder i byen. Byen voksede og blomstrede igen. Mange bygninger, der gennem de foregående år havde lidt under de trange kår og manglende vedligeholdelse, blev restaureret eller genopført. Det er denne tids bygninger, der præger det centrale Sæby i dag. Mange markante og kendte bygninger og købmandsgårde i Algade og Søndergade stammer da også fra denne tid. Sæby oplevede herefter en rigtig guldalder.

Fra midten af 1800-tallet var Sæby igen markeret på Danmarkskortet. Denne gang var det ikke kirken og handelen, der trak opmærksomheden til byen, men den hyggelige, idylliske lille købstad, omgivet af hav og bøgeskov, der blev et yndet mål for tidens kunstnere, malere og forfattere. Byen passede perfekt ind i tidens nationalistiske ideer om, hvad der var rigtig dansk. Senere fulgte en egent-

lig rekreativ turisme, og efter Jernkildens opdagelse trak kurophold, helse og havbade også en del gæster til byen. Byens udstrækning havde indtil da været koncentreret omkring Gammeltorv/Kloster-torvet og langs Algade/Strandgade, Søndergade og Pindborggade, men i løbet af 1800-tallet rykkede byen mod vest. Byens torv og centrum flyttedes i første omgang til krydset ved Algade/Søndergade/Vestergade, det såkaldte Fiskertorv. Pindborggade var bebygget langs åen med lave kalkede huse og parallelt hermed bebyggedes Vestergade med grundmurede huse i teglsten og flere etager. Huse-ne kunne være kalkede i stueetagen, men 1. salen stod altid i blanke sten. Også Søndergade og Grønnegade udbyggedes, og det lille Krystal-torv opstod her. Byen voksede længere mod vest, syd for Krystalgade og langs Grønnegade og Vestergade, hvor byens nye store torv opstod. I 1899 kom så endelig jernbanen til Sæby.

Stationsbyen og Skovallé kvarteret

Byen sprængte sine middelalderlige rammer i 1800-årenes slutning med jernbanens etablering og det erhvervs- og boligkvarter, der opstod i denne periode.

Skovalléen.

Her kom der, udover stationen og toldboden, en trælasthandel, et jernstøberi, svineslagteri og et nyt boligområde samt skole, hvor bygningerne ofte blev opført i blank mur/rødstenhuse. Området har derved fysisk fået karakter af stationsby/ny by og udgør et eget kvarter.

Den nye toldbod og jernbanestation blev opført vest for byen, og mellem denne og de gamle kvarterer voksede en ny bydel frem. Før banen kom til byen, var der kun få industrivirksomheder i Sæby. Sæby Jernstøberi- og Maskinfabrik lå for enden af Grønnegade, skotøjsfabrikken på Krystal-torvet og garveri & farveri i Pindborggade. Derudover var der teglværk, kalkværk og møllerne.

Mange beboelsesejendomme skød frem i denne nye del af byen mellem Søndergade og jernbanestationen. De østligste huse ved gasværksvej, Jacob Friisvej og Mikkel Snorsvej er dels lave kalkede huse og dels 1½ plans villaer i blank rød tegl. De fleste huse har facaden helt fremme i skellet til gaden. Langs skolegade ligger en del sammenbyggede længehuse, også 1½ plan og med facaden i gadeplan, med flere lejligheder til arbejderne i de nye industrier i bydelen. Længst mod vest på Chr. Pedersensvej, Jernbane Allé og Stati-

onsvej findes større, egentlige villaer. Husene her er placeret fritliggende i haver, og stilen er meget almindelig for tidens stationsbyer, pyntet med tårne, karnapper og gesimser. På Chr. Pedersensvej, den tidligere trælastvej, lå Sæby Trælast med store arealer og haller til opmagasineret af tømmer.

Samtidig opstod byens første villakvarter nord for åen, kvarteret omkring Skovalléen. I 1875 gav Møller Hans Aabel jord langs åen mellem Aalborgvej og Frederikshavnsvej, hvor Skovalléen etableredes. Fyrskibskaptajn Peter Larsen gav pengene til at beplante stien med poppel og tjørn. Siden anlagde Hans Aabel en bro over åen ved den vestligste ende af Pindborggade over til den vej, der nu bærer navnet Hans Aabelsvej. Her voksede et nyt kvarter frem, i datiden kaldet Villakvarteret, senere De Helliges Land og nu Skovallé kvarteret. Kvarteret er karakteriseret af tidens historicistiske rødstensvillaer og senere villaer opført i "Bedre Byggeskik" (Bedre Byggeskik er inspireret af Sæbys gamle huse via sæbydrengen arkitekt Harald Nielsen, formand for landsforeningen Bedre Byggeskik). Villakvarteret blev placeret nær Sæbygård Skov og Jernkilden. Skoven og kilden er udtryk for nogle af datidens rekreative og sundhedsmæssige interesser. Kvarteret her voksede mod nord, og man ser tydeligt en udvikling i typen af byggerier og i arkitekturen, jo længere mod nord man kommer. Langs åen og Skovalléen blev der først bygget de store gamle villaer i bedre byggeskik, mens der nord for vejen senere byggedes mere enkle og billigere byggerier af rødstenshuse fra midten af 1900-tallet, og nordligst i det udpegede område er der fra 1960'erne parcelhuse og bungalows.

Eksempel på Bedre Byggeskik på Skovalléen.

De nye kvarterer adskiller sig væsentligt fra bebyggelsen langs Algade og Strandgade. Husene er grundmurede, opført i røde teglsten og anlagt langs større, helt lige veje. I Skovallékvarteret nord for åen og i dele af kvarteret ved stationen er villaerne desuden betydeligt større og anlagt fritliggende i haver.

Havnen

Havnen, der oprindeligt var en åhavn, var alfa og omega for Sæby. Det ses tydeligt ud fra byens toldregnskaber, at eksporterhvervet var vigtigt. Men åhavnen sandede til, og når det skete, kunne havnen ikke besejles, hvilket igen fik afgørende indflydelse på byens økono-

mi. Efterhånden overtog fiskerlejet Fladstrand rollen som områdets eksport- og importsted. En efterårsstorm i 1792 ødelagde næsten fuldstændigt købstadshavnen.

Sæby Havn med det tidligere sømandshjem til højre i billedet.

På grund af tilsandingen blev der gjort flere forsøgte på at udbedre havnen. Der blev bygget nye moler og kajer, og man forsøget at uddybe havnen med en dampmuddermaskine, men først da åmundingen, der oprindeligt løb ud gennem havnen, i 1879 blev ledt uden om havnen, fik man en nogenlunde stabil og brugbar havn. Der etableredes en erhvervs- og fiskerihavn med pakhuse, værft, smede og vodbinder, og der kom igen gang i sejladsen og fiskeriet fra havnen. I 1910-11 blev havnen udvidet, og der blev igen bygget nye molehoveder. Der kom flere virksomheder til, sømandshjem og den karakteristiske redningsstation. Den inderste del af denne havn, med værft, redningsstation og auktionshal, samt den søndre kaj med røgerierne fremstår i samme udstrækning i dag. Dog er de gamle pakhuse langs den søndre kaj i dag erstattet af nybyggeri. Med udflytningen af den nordre mole i 1980 og den efterfølgende etablering af bådebroerne har Sæbys gamle erhvervs- og fiskerihavn ændret karakter til lystbådehavn. Havnen er dog stadig erhvervsaktiv i form af forskellige virksomheder, der har til huse i området, samt et beskedent fiskeri, der dog efterhånden primært finder sted som fritidsfiskeri.

Den nu nedlagte redningsstation.

Den sydøstlige del af havnen udgøres af et opfyldt område fra 1968. Her ligger de store rødstensbygninger fra Sæby Fiskeindustri sidste aktiviteter på havnen. Industrien ligger nu i det nyere kvarter i byens vestlige udkant. Her findes desuden en række nyere små røde fiskerskure, der benyttes af havnens erhvervs- og fritidsfiskere. Inderhavnen længst mod vest er et meget vigtig kulturmiljø for Sæby Havn, der spiller sammen med Strandgade, der er byens traditionelle sømands- og fiskergade, mens østhavnen afspejler havnemiljøet fra 1960'erne, den sidste tid som erhvervshavn og fiskerimiljøet, der dog efterhånden mere og mere overgår fra at være erhvervsfiskeri til fritidsfiskeri. Endelig er der det ny marinaområde, der rummer havnens nyeste brugere, fritidssejlerne. Marinaen er bygget på havnes ydermole og har derfor ikke direkte berørt den gamle havn og kaj, om end den har ændret havnens karakter fra erhvervs- til fritidshavn.

I 2005 opførtes der, på den tidligere fiskeindustrigrund og der hvor klostret i sin tid lå, nye lejligheder. Dette byggeri afviger i væsentlig grad fra havnens oprindelige bebyggelse og udtryk. Der er tale om et væsentligt højere byggeri og et dominerende byggeri, der bryder den forbindelse, der altid har været mellem havnen og Strandgade, hvor byens fiskere og søfolk boede. Byggeriet lukker havnen inde og skærmer af for den fine forbindelse, der altid har været mellem by og havn, og fornemmelse af at havnen lå i byen.

Sommerhusområdet

Sæby har siden 1880'erne været kendt og anvendt som rekreativt område, og byen har tiltrukket et stort antal turister. Det begyndte med kunstnernes og det bedre borgerskabs sommerophold i Sæby. Senere opdagede man Sæby Jernkilde, der blev grundlagt i december 1886 som Sæby Brøndkuranstalt. Kort tid efter udvidedes brøndkuren til også at omfatte havbade. De mange aktiviteter tiltrak turister, som i stort tal besøgte byen. Turisterne boede i første omgang på byens pensioner eller hoteller eller indlogerede sig privat i lejede værelser hos byens borgere, men siden 1916 begyndte også et byggeri af sommerhuse ved Sæbys nordstrand. Der blev udstykket grunde fra gårdene Havlund og Strandgården, og disse udstykninger danner grundlag for det nuværende sommerhusområde. Husene i området, der senere fik navnet Havlundsvej, blev opført i katolsk orden og fik hurtigt tilnavnet, Negerlandsbyen. De forholdsvis små grunde og små sparsommelige huse har nærmere karakter af kolonihaver, end det, der i dag forstås ved sommerhuse. Langs vejene ved Strandgården udstykkes en række mere ordnede små parceller, så området her mere har karakter af et typisk sommerhusområde. Grundene er på få hundrede kvadratmeter, der blev bebygget med små træhuse på omkring 50 kvadratmeter. Langt de fleste huse er forskellige i udformning, men der er dog en hvis ensartethed i stilen. Der er tale om lav åben bebyggelse, små enkle sparsommelige huse, alle i træ, malede sorte, røde, hvide og de fleste med en lille veranda eller terrasse. Haverne er omgivet af lave hække med få træer, så området virker frit og åbent, og de fleste steder er der udsyn til havet.

Sæby Søbad ligger i dag ud til strandpromenaden nord for kirkegården og de offentlige grønne arealer, Paradisjordene, på nordsiden af åen. Det første Sæby Søbad lå på hjørnet af Strandalléen og Frederikshavnsvej, men blev i 1939 genopført helt nede ved stranden. Søbadet er senere blevet om- og udbygget flere gange, og i 1980'erne byggedes en mængde ferielejligheder over et stort områ-

de. Lejlighederne ligger som en rimelig åben lav bebyggelse af 1½ plans huse. Bygningerne er vandskurede og har tegltag. Der er ingen tvivl om, at der er tale om et nyt og moderne byggeri, men husene falder, til trods for det store antal, godt ind i omgivelserne, ikke mindst på grund af, at bebyggelsen er lav, hvor ved der stadig bevares et frit syn over byen, havet og skoven. Dog har alle lejligheder en høj, meget markant skorsten, der rager op over den øvrige bebyggelse og derfor er meget forstyrrende for udsigten fra havet over byen og fra byen ud over havet. Sæby Søbad er et af de nyeste led i turisthistoriens udvikling i Sæby og et typisk billede af, hvordan feriemålet i starten af 1900-tallet vendte sig fra skoven mod havet og stranden.

Sommerhuse med udsigt.

Sæby badehotel.

Bevaringstilstand

Da byens udvikling langsomt er gledet mod vest, er de gamle kvarterer og forskellige perioders centrale elementer meget velbevarede. Udviklingen er sket i forlængelse af de gamle kvarterer, frem for at nedrive og anlægge nye veje og bygninger oven i de gamle bydele. De gamle kvarterer er derved blevet bevaret, og byens udvikling kan tydeligt følges fra øst mod vest. Ved kysten findes den gamle fiskerbydel med små sammenbyggede huse. Længere mod vest findes de ældste købmandsgårde og større embedsmandsboliger. For enden af Algade, langs Søndergade, ligger de nyere købmandsgårde i flere etager og her findes byens næste torv. Det næste led i udviklingen findes vest for Søndergade, langs Grønnegade og Vestergade, med grundmurede teglstensbygninger i flere etager,

hvor byens nuværende centrale torv ligger. Uden om opstår der i de følgende perioder nye kvarterer som stationsbyen, villakvarteret og sommerhusområdet. Det er helt unikt for Sæby, at man på en tur fra øst mod vest så tydeligt kan vandre gennem flere tidsaldre, hvor hver periodes karakteristika og byens udvikling så tydeligt træder frem. Hvor andre gamle købstæder skal søge deres historie arkæologisk ved at grave sig igennem forskellige kulturlag oven på hinanden, ligger Sæbys historie åben og bevaret i kulturringe, der spreder sig ud fra de første bebyggelser ved havnen og Algade.

Den gamle købstad

Byens ældste kvarterer har bevarede huse, der går tilbage til 16- og 1700-årene, men området bærer i øvrigt præg af den nordjyske klassicisme, som den kom til udtryk i 1800-årene. Området er omfattet af en bevaringsvedtægt, der i opstrammet form bør ændres til en bevarende lokalplan. Området må betegnes som meget velbevaret. Gaderne følger stadig det forløb, de har haft gennem århundreder, og små gyder og stier mellem husene findes stadig. Algades forløb følger åen, der bugter sig nord for gaden. Bag husene på sydsiden af Strandgade og husene på Algade findes fortsat de karakteristiske meget langstrakte og smalle haver. Havernes bredde svarer til bredden af husets facade. Matrikuleringen i disse områder svarer således stort set til den, der blev udstukket ved byens anlægelse, og er samtidig med til at give et unikt rum med luft og udsyn omkring den gamle centrale bydel.

Eksempel på en typisk lang have i Strandgade.

En bevaringsvedtægt har tidligt sat retningslinierne og sikret det ældste kvarter, den gamle købstad omkring Strandgade og Algade. De bevarede huse her er velrestaurerede i god overensstemmelse med deres oprindelige udseende. Til- og ombygninger, udhuse og lignende er desuden ofte holdt i en stil og et materialevalg, der ikke ligger fjernt fra de oprindelige bygninger. Kun et fåtal af husene i gaden er nyere eller fremstår i en helt anden stil. Kvarteret har derfor bevaret en helhed, et enestående miljø og en stemning, der også er værd at værne om i fremtiden. Desværre er den oprindelige brolægning erstattet af asfalt og betonfliser. Husene i kvarteret er små og gennemgår mange ombygninger for at tilpasse dem til tidsvarende boliger. Her stilles der ofte krav til tilbygninger, etablering af overetager med kviste, terrasser og lignende, som er meget frem-

med for dette kulturmiljø. Det ville være gavnligt med en bevarende lokalplan med ens retningslinier for hele området frem for at tage stilling til den enkelte sag fra gang til gang.

Udsigt til havnen over Paradisjorden.

Sæby Mølle er ligeledes omfattet af bevaringsvedtægten, og bygningen er desuden fredet. Bygningerne er meget velbevarede, og sammen med stemmeværket over åen udgør de et betydeligt element i Sæby bys historie og i miljøet omkring Algade/Søndergade og åen. Det er dog kun selve bygningerne, der er omfattet af fredningen, hvorimod stemmeværket og den deraf skabte møllesø, der i lige så høj grad er med til at skabe miljøet omkring møllen, ikke er fredet. Stemmeværket har oprindeligt været en såkaldt overfaldskarm, hvor det overskydende vand uhindret løber over en fast tærskel, og så kaldet Vandhest. Senere er et stigbord eller stemmeværk bygget ovenpå denne Vandhest for yderligere at opstemme og kunne regulere vandmængden. Denne måde at opdæmme en å og udvikle et stemmeværk er meget karakteristisk, men med tiden er kun ganske få af disse stemmeværker bevaret. Ved Sæby Mølle er stemmeværket stadig bevaret i sin fulde udstrækning tværs over åen og er med til at give det helt specielle miljø og stemning, der stadig findes ved Sæby Mølle. På grund af bevaringstilstanden, det maleriske sceneri, som umiddelbart kan iagttages fra offentlig vej, og den bynære beliggenhed må det samlede anlæg betegnes som unikt.

Den nyere del af købstaden er ikke omfattet af bevaringsvedtægten, og udviklingen i nyeste tid er derfor ikke gået så skånsomt hen over kvarteret mellem Vestergade, Søndergade og stationen, som det var tilfældet med Algade/Strandgadekvarteret. Vestergade, Søndergade, Pindborggade og Grønnegade følger også stadig de oprindelige vejforløb. Vejene følger fortsat åen, og matrikuleringen følger stort set den oprindelige, ligesom mange af de bygninger, der står her i dag er de oprindelige fra kvarterets anlæggelse. Nyanlæggelsen af Vestergade parallelt med den ældre Pindborggade tættest ved åen har skånet den ældre gade og de gamle små huse her, der tydeligt viser kontrasten til det nye kvarters fleretagersbygninger af teglsten. Pindborggade har ligget hen som en bagside af byens hovedstrøg og har ikke ændret karakter som følge af udvikling og industrialisering omkring 1900. I gaden er den oprindelige brolægning af granitbrosten genskabt, hvilket i høj grad er med til at sikre en helheds-

oplevelse i gaden samt en rigtig fin sammenhæng mellem husene og vejen og hele gaden som et sammenhængende miljø.

Vestergade og Grønnegade er også i dag byens hovedgader med butikker, og bygningerne er stærkt prægede deraf. Stueetagerne er i de fleste huse nyindrettede med store butiksvinduer og udstillinger, og kun ganske få steder er der spor af de oprindelige facader i stueetagerne. Første- og andensalsetagerne er dog mere velbevarede. Her finder man stadig tidstypiske facader med karnapper, spir, gesimser og anden udsmykning. Enkelte bygninger fremstår fortsat i blanke røde teglsten, men desværre er flere bygninger, der oprindeligt har fremstået med facader af tegl, blevet pudset op og malet. Bydelen er i det store hele velbevaret. De fleste bygninger stammer fra gadens anlæggelse. Der er mange tidstypiske elementer, og den viser endnu tydeligt udviklingen af købstaden omkring 1800, i stor kontrast til Algadebydelen.

De seneste års restaureringer og indretninger af butikkerne og facaderne har i højere grad end tidligere lagt vægt på, at bygningerne skal fremstå som gamle og være med til at skabe miljø i gadebillede. Der er tilstræbt en romantisk gammeldags stil og fremtoning. Det er vigtigt, at denne opmærksomhed på bydelens bygninger fortsættes i det fremtidige restaureringsarbejde og ved nybyggerier, men det er lige så vigtigt, at denne restaurering respekterer bygningernes historie og oprindelige arkitektur. Mange af bygningerne er opført i blank rød tegl, hvilket var meget typisk for arkitekturen i stationsbyerne, de ny byer og købstædernes udvikling omkring 1900. Derfor er en restaurering, hvor en teglstensbygning pudses op og males skagensgul, ikke den rette måde at bevare eller genskabe det oprindelige historiske miljø i en købstad med elementer af byggeri fra stationsbytiden.

Stationsbyen

Stationsbykvarteret, der opstod med jernbanens etablering og de tidlige industriens opkomst i 1800-årenes slutning, består af villaer, arbejderboliger og småindustrier, hvor husene er opført i blank mur i røde sten. I denne del af byen lå blandt andet jernstøberiet og trælsthåndlen, den nu nedrevne Sæby Skole fra 1901 og siden 1911 også andelssvineslagteriet, nu Danish Crown. Administrationsbygningerne til jernstøberiet er endnu bevaret ganske som toldbygningen, der lå ved siden af den nu forsvundne stationsbygning. Jernbanetraceet er omdannet til vej. De øvrige levn af kvarterets industri er væk, ligesom byens karakteristiske kommuneskole nu er revet ned, og andelsboliger opføres på grunden. Området har været og er stadig under stor forandring, og hver gang bliver det tidstypiske billede af stationsbyen stadig mere udvasket og broget. Der findes dog stadig en vis helhed og flere elementer, der tydeligt illustrerer forskellen og udviklingen fra de ældre kvarterer, som det er værd at værne om.

Skovallékvarteret er fortsat et af byens finere kvarterer. Mange af de store gamle villaer fremstår meget flotte og velholdte. I store træk fremstår kvarteret stilrent, husene restaureres og renoveres i overensstemmelse med deres tid og oprindelige arkitektur. Stien langs Skovalléen ligger stadig flot med en allé af træer fra Frederikshavnsvej til Aalborgvej med udsigt til Sæbygård Skov. Det har dog været nødvendigt at udskifte den oprindelige poppelallé med lindetræer, men alene det at alléen er bevaret, er af stor betydning for området.

Nord for Skovalléen ser man stadig tydeligt hvordan byggeriet og

arkitekturen ændrede stil omkring midten af 1900-tallet fra bedre byggeskik, over de mere enkle rødstens huse til udprægede parcelhuse og bungalows. Husene her er også mange steder ved at blive sat i stand, men desværre er man ikke her så opmærksom på at respektere den oprindelige arkitektur. Mange steder indsættes der dannebrogsvinduer og lægges glaseret tegl på taget, ligesom huse i blank sten pudses op. Det er en generel tendens, der ses ved restaureringer for tiden, hvor man forsøger at give husene et romantisk gammeldags udseende, som er helt forfejlet i forhold til husets oprindelige stil og arkitektur. Derved forsvinder mange af 1940'ernes til 1960'ernes karakteristiske huse, der for tiden ikke er så populære, som stilen fra 1920'ernes og 1930'ernes huse.

Sommerhusområdet

Sommerhusområdet ved Sæby Nordstrand omkring Strandgården og Havlundsvej fremstår i dag som et tidstypisk sommerhusområde fra midten af 1900-tallet med mange små parceller, med små sparsommelige træhuse. Nordre Strandvej ligger som en barriere mellem de nye boligkvarterer mod vest og det lille sommerhuskvarter, der derved stadig har bevaret en helhed som et selvstændigt og særegent miljø. Mange af husene stammer fra midten af 1900-tallet, og trods vedligeholdelser og nybyggerier rundt omkring har kvarteret bevaret det specielle kolonihaveagtige fritidshusmiljø, ikke mindst i kraft af at grundene og husenes udstrækning stadig er meget lille i forhold til nutidens krav til sommerhuse. Dog er der indimellem kommet nye og mere moderne sommerhuse til. Mange huse fremstår som de oprindeligt har gjort, mens andre er renoverede med moderne materialer, glashavestuer og tag, der skal ligne glaseret tegl. Disse elementer er meget fremmede blandt de andre huse, der netop er små og sparsommelige, ofte med tagpap på tagene.

Typiske sommerhuse.

I den nordligste og yngste del af sommerhusområdet er husene anlagt i vifteform, så alle har fået udsigt over vandet. Et andet meget karakteristisk træk netop for dette område er foreningens krav til en lav hæk- og stakithøjde i området, der er med til at sikre udsyn og udsigt til havet fra de fleste dele af sommerhusområdet.

Sommerhusområdet ligger, ligesom det nærliggende Sæby Søbad, direkte ned til strandpromenaden og stranden, hvorfra der er en flot udsigt og adgang gennem de åbne arealer ind mod åen, den lavt

bebyggede havn og Strandgade/Algade med den store kirke, der rejser sig i baggrunden. Dette område med stranden og de åbne fredede arealer, Paradisjorden og synet ind over byen har været et yndet motiv på mange af de malerier, der kendes fra Sæby i slutningen af 1800-tallet, ligesom det var her, badeanstalterne lå, og de helsebringende havbade foregik, det, der blev begyndelsen til en ny turistepoke med Sæby som byen ved havet.

Havnen

Den vestlige del af havnen ud mod Sæby å har endnu elementer i sig fra erhvervshavnens tid; skibssmedje (nu restaurant), redningsstation fra 1930'erne, der dog har fået erstattet de oprindelige grønne døre med et glasparti, det tidligere sømandshjem, to delvist ødelagte fiskepakhuse, auktionshal, der nu er helt ombygget og moderniseret som klubhus, samt delvist skibsværftet. Sammen udgør disse tilbageværende elementer de sidste rester af den Sæby havn, der blev etableret efter udflytningen af åmundingen i 1879. Bygningernes placeringer og omfang gør det muligt, stadig af få en god fornemmelse af Sæby havn, selvom ombygningen til mange andre forskellige formål har gjort, at den direkte forbindelse til de tidligere funktioner er væk. På værftet er de gamle beddinger erstattet af spunsvæg og kajanlæg, mens værftsbygningerne endnu står som de mest autentiske bygninger på havnen.

Udsigten fra havnen til Strandgade, der delvist er brudt af det nye byggeri.

Værftet ligger længst inde i havnen. Værftet er nu nedlagt, og tilbage står kun en række særegne og karakteristiske bygninger. Værftet består af en stor hal, og et lille Klondyke af små spredte værkstedsbygninger. Bygningerne er opført i træ, malede svenskrøde, med hvide vinduer. Der er tale om flere bygninger opført på forskellige tidspunkter, efter behov sammenbyggede eller lidt tilfældigt placeret mellem hinanden. Den store hal er delvist opført i træ, blik og eternit. Bygningerne ved Sæby Værft er de eneste bygninger på havneområdet, der stadig står fuldstændig som da de var i brug til deres oprindelige formål. De er unikke for Sæby havn og den atmosfære, der er tilbage fra den aktive havn. Da bygningerne indtil for nylig har været i brug som værft fremstår de autentiske og er forholdsvis velholdte. Flere bygninger er dog allerede forsvundet, ligesom beddingen, der blev nedlagt og erstattet med en ny kaj i 2002. Hermed blev der fjernet et stort stykke af den indre havns sjæl.

Nord for værftet ligger en del spredte mindre bygninger, der blev

etableret efter den nye lystbådehavn blev anlagt i 1980. Disse repræsenterer et nyt miljø på havnen, fritidssejlerne, den rekreative brug af havnen og havet. Her findes sejlkлубben og havnefogedkontoret, samt offentlige toiletter og restaurant, udover parkeringsplads, slæbested og plads for sejlkлубbens joller. Tæt herved findes som den eneste bygning nord for åen, rokлубben, der er indrettet i en af efterkrigstidens flygtningebarakker, der siden blev flyttet her til. Bygningerne er forholdsvis små med undtagelse af fiskerestauranten, der har en høj første sal. Bygningerne ligger spredt og er opført i materialer, der gør, at de falder godt ind i havnemiljøet. Desuden er aktiviteterne i bygningerne relaterede til den nye brug af havnen, hvilket er med til at skabe den stemning, det liv og det miljø, der gør en havn så attraktiv. Umiddelbart nord for dette område, på den anden side af åen ligger stranden, strandpromenaden og de fredede grønne offentlige arealer, Paradisjorden. Fra dette åbne område er der en fantastisk udsigt over hele kyststrækningen og bugten op til Frederikshavn og Hirsholmene, ligesom der er et flot frit udsyn ind over byen med Sæbygård Skov eller den imponerende kirke i baggrunden.

Havnens sydside er en lang kaj, hvor der stadig i beskedent omfang findes fiskeriaktiviteter i form af små fiskerbåde og fiskehandlerens hyttefade. Det er også her havnens røgeri og fiskeudsalg ligger i de gamle fiskepakhuse. Her ligger også det gamle sømandshjem, nu indrettet til galleri. Bygningen er opført i bedre byggeskik, men er for nyligt blevet restaureret, hvor ved det oprindelige udtryk i en vis grad er forsvundet. Mellem kirken/Strandgade og havnen, hvor i sin tid klosteret lå, og senere Sæby Fiskeindustri er der nu opført et treetagers boligbyggeri. Der er tale om en massiv boligmasse af en væsentlig højde, der har fjernet kigget fra havnen ind over den lave bebyggelse langs Strandgade og til den monumentale klosterkirke i den lille fiskerby, ligesom et stemningsfuldt kig ned af de små smøger mellem Strandgades huse til havnen nu er væk. Boligernes markante størrelse og stil adskiller sig betydeligt fra havnekajens og kvarterets øvrige bebyggelse og bryder sammenhængen mellem fiskerihavnen og Strandgadehusene.

Nybyggeri på havnen.

Midt på havnens sydside lå indtil for få år siden gødningspakhuset, den såkaldte DLG bygning, en enkel lagerbygning opført i røde teglsten. På stedet er nu opført en ny og større bygning, i to etager,

med store markante glaspartier ud mod havnen. Stueetagen indeholder butikker, galleri og et supermarked, mens der på 1. sal er fiskerestaurant. Igen er der tale om en bygning, der væsentligt bryder med stilen og ikke mindst størrelsen på havnens øvrige bebyggelse.

Disse to bygninger har ikke mindst med deres dominerende størrelser ændret havnens udseende markant. Desuden er indholdet af disse to nye bygninger, boliger og butikker en helt ny form for anvendelse af havnen, der ikke hidtil har fundet sted. Denne nye anvendelsesform af havnen vil angiveligt være med til at ændre havnens karakter og miljø. Der vil ikke længere være tale om en aktiv havn, hvis aktiviteter ses og opleves i kraft af, at havnen er i brug til erhverv, fiskeri og sejlads, men der imod en passiv havn, hvis aktiviteter findes i kraft af, at havnen bruges som en behagelig baggrund for boliger og indkøbsaktiviteter. Derved er der fare for, at det oprindelige havnemiljø helt forsvinder, det, som i første omgang var så attraktivt for boligejerne, de handlende og de mange mennesker, der kommer på havnen. Vist skal der være plads til et fritidsliv og nye aktiviteter på havnen, men det er vigtigt, for at havnen bevarer sit levende og autentiske miljø, at havnen bruges som havn og ligner en havn, og ikke blot bliver en ny bydel ved vandet. Eksempelvis kunne der sagtens tænkes at være anden erhvervsaktivitet i det gamle skibsværft, såsom tømmer- eller snedkerværksted, hvorved man bevarede bygningerne, og en lignende aktivitet her i, og derved også bevarer det aktive og levende miljø på havnen.

Havnens søndre mole og det yderste havnebassin er den del af havnen, der i højeste grad stadig bruges til erhverv. Det er her fiskekuttere og erhvervsfartøjer holder til, og på kajen findes fiskernes små røde skure, der benyttes af erhvervs- såvel som fritidsfiskerne. Det er også her, den nye redningsstation ligger. Redningsstationen er en lille pyramideformet bygning, beklædt med tagpap. Portene er grønne med korslagte flag, som det kendes fra de traditionelle redningsstationer. Redningsstationen er et godt eksempel på, at nybyggeri og ny arkitektur sagtens kan passes ind i de gamle rammer.

Det samme gør sig gældende for rækken af nyopførte boliger langs Søndre Ringvej ud mod havnen. De er tale om nye boliger i forreste række, men bygningerne er lave, 1½ plan, har tegltag, enkelte udsmykninger og sprosser i vinduerne. Der er ikke tvivl om, at det er nye bygninger og nye materialer, men bygningernes stil og ikke mindst størrelsen falder dog mere naturligt ind i det oprindelige kvarter og miljø, end de ovennævnte markante bygninger på havnen. Hensigten i lokalplanen for dette område var da også at skabe sammenhæng mellem by og havn, ved at fortsætte bebyggelsen fra Strandgade langs Sdr. Ringvej, ligesom der er lagt vægt på, at arkitektur, materialer og farver afspejler sammenhængen med havet og omgivelserne.

I havnens sydøstligste hjørne, hvor Strandgade oprindeligt løb direkte ud i stranden, blev der i 1968 inddæmmet et stort areal til havn og industri. Her ligger en stor bygningsmasse, opført i røde teglsten til Sæby Fiskeindustri. Sæby Fiskeindustri har ikke længere til huse i bygningen, der i stedet rummer andre erhverv, såsom maskinfabrik, skilte- og reklamevirksomhed, og en elektrikerforretning. I bygningen ved siden af, der rummer offentlige toiletter, er der stadig et værksted og lokaler. Her står desuden den for enhver havn typiske bæk, hvor en række tidlige og nuværende fiskere dagligt mødes og diskuterer vejret, fiskeriet og verdenssituationen i øvrigt.

En lille ting, men præcis noget af det der er med til at give en havn en helt speciel stemning, og som der sandsynligvis ikke ville være plads til, hvis området blev udlagt til eksklusiv beboelse.

Pladsen på havnen, hvor man stadig fornemmer erhvervet. Vigtig at holde den åben også i fremtiden.

Dette østligste havneområde er åbent, og bruges dels som parkeringsplads, og dels aktivt i forbindelse med det erhverv og fiskeri, der stadig finder sted på havnen. Her findes det sidste vigtige autentiske havnemiljø på Sæby Havn, hvor man stadig fornemmer havnen som en arbejdsplads og et erhvervsområde med tilknytning til havet. Herfra er der desuden åbent udsyn fra havet og havnen op i Strandgade, og omvendt fra Strandgade til havnen/havet. Her er forbindelsen med havnen og det gamle fisker- og sømandskvarter endnu ikke blevet brudt. Ligeledes er der et flot udsyn fra det yderste af havnen ind langs kajen, med de lave værkstedsbygninger ved værftet og den gamle redningsstation, og i baggrunden Sæbygård Skov, Gedebjerget, og Understed Bakker, bakkerne og kystlinien op til Frederikshavn.

Umiddelbart syd for dette område, syd for den gamle fiskefabrik, ved Sønderstrand, er der nyligt opført en række boliger, der stadig nyder nærheden til havn og hav, uden at forstyrre havnens miljø. Området her er det nyeste, og det, der er fjernest beliggende fra den gamle havn og den gamle bydel, og det er her, der er mulighed for eventuelle udbygninger af havn og aktiviteter, med mindst mulig indgriben i det autentiske og stemningsfulde havnemiljø, der stadig findes i inderhavnen i den vestligste ende af havnen omkring værftet og åen.

Sårbarhed og virkemidler

Hele den gamle bydel er omfattet af en byplanvedtægt fra 1977, og er som sådan ikke umiddelbart sårbar. Allerede i 1956 blev der udarbejdet en dispositionsplan, hvor det blev muligt at erhvervsudvikle i den vestlige del af byen, mens man holdt hånden over den østlige del. Det er vigtigt, at man fortsat er opmærksom på at bevare kvarteret omkring Algade, men ligeså vigtigt er det, at man ikke udelukkende bibeholder den nuværende ensidige fokusering på bevaringskvarteret, der desværre har haft den betydning, at man udelukkende har betragtet dette kvarter som bevaringsværdigt og ikke har beskæftiget sig med huse i andre og senere bebyggede områder. Dette har betydet, at det løbende bliver sværere at aflæse byens udviklingshistorie fra øst mod vest, idet sammenhængen mellem det ældre og yngre Sæby er ved at forsvinde.

Kvarteret og selve bygningerne omkring Strandgade og Algade er

som sagt ikke umiddelbart truet. Husene er velholdte og mange er fredet eller erklæret bevaringsværdige. Det er dog vigtigt, at retningslinierne for husene i kvarteret holdes, og at der ikke dispenseres her fra. Kommunens formål med at få lavet bevaringsplanen i 1968 var netop, at sikre bydelens karakter. Ganske langsomt kan detaille efter detaille forsvinde eller forvanskes, og før man ved af det, er der slået så mange små og større huller i helheden, at den simpelthen ikke eksisterer mere. Sådan lød frygten i bevaringsplanen for, hvad der kunne overgå bydelen, og denne frygt eksisterer stadig og bør tages med i betragtningerne, når der restaureres, bygges til- og om på husene i denne del af byen.

Ligeså vigtigt er det, at sikre indholdet af husene. Der er for tiden bopælspligt på husene, og krav om at erhverv og butikker i ejendommene udelukkende må finde sted, hvis ejendommen beboet af erhvervsudøveren eller butiksindehaveren. Kvarteret er meget sårbart over for ændringer eller dispensationer fra disse krav, da man ellers ville kunne frygte en overvægt af butikker, og at man ville få en bydel, der var meget sæsonbetonet, åben om sommeren og lukket og helt øde om vinteren. Bydelen ville ændre karakter, hvis den blev udviklet til et sæsonbetonet butiks- og feriekvarter.

Selve bygningskomplekset omkring Sæby Mølle er fredet, og derfor ikke umiddelbart truet. Dog er det ikke bygningerne alene, der udgør et bevaringsværdigt kulturmiljø. Udenomsarealerne og den opdæmmede mølledam med det karakteristiske og sjældne stemmewærk over åen, er i ligeså høj grad medvirkende til at skabe det rigtige miljø og stemning omkring møllen. Anvendelsen af disse arealer er derfor af stor betydning for, hvordan møllen fremstår i kulturmiljøet, men de er desværre ikke omfattet af fredningen. Det ville være glædeligt, om de to underfaldshjul kunne genskabes, og om hele miljøet omkring møllen kunne blive omfattet af fredning eller en bevaringsplan.

Sæby Vandmølle.

Den nyere del af købstaden, omkring Store Torv, Vestergade, Grønegade og Søndergade har gennemgået en lang række forandringer. Området er byens mest aktive handelsområde, og det har sat sit præg på bydelen og bygningerne. Gadeforløbene og bygningerne ligger, som da kvarteret blev udviklet, og også husenes omfang svarer til det oprindelige, således at der er en god sammenhæng mellem bygningerne i området. Bygninger er nedrevet og erstattet af andre, der virker helt fremmede for miljøet, mens andre nybygninger er søgt tilpasset det omgivende miljø med et mere tilfredsstill-

lende resultat. Det er vigtigt for området, at fremtidige nybyggerier ikke kommer til at stå som fremmedelementer i den ellers fine helhed, men at de tilnærmedes de omkringliggende bygninger i omfang, materialevalg og stil.

Der er gennem de seneste år gjort meget for at skabe et attraktivt miljø i området. Torvet, der tidligere var parkeringsplads, er nu bilfrit, og mange facader er blevet renoveret med respekt for husets oprindelige stil. Skiltningen på bygningerne er ligeledes mange steder udskiftet til mere enkle skilte, der fremhæver bygningerne, frem for at dække dem helt til. Der findes dog ingen fælles retningslinier for skiltning, facader og udsmykning af bygningerne, så det er frit op til hver enkelt, hvordan bygninger og facader udsmykkes. Dette giver selvfølgelig et mere broget billede, der er med til at udviske sammenhængen og helheden i kvarteret. Kommunalplanerne for området, tilstræber dog ved nybyggeri at bevare helheden og bydelens købstadspræg, der blandt andet er kendetegnet ved forhusenes placering i skel mod gaden og sammenhængende bebyggelse i flere etager. Det er dog vigtigt, at de oprindelige bygninger ligeledes bevarer deres særlige købstadspræg og ved renoveringer ikke pudses op eller vandskures, hvis de oprindeligt og stilmæssigt har fremstået i blanke teglsten, eller i større grad end det allerede er tilfældet helt erstattes af glasfacader. Der bør også tænkes på gadernes og bydelens sammenhæng og helhed med hensyn til skiltning, markiser, flag og lignende. Markiser og store skilte kan helt dække husenes facader og mange fine detaljer, samtidig er det igen med til at give et forvirret og broget billede af sammengængen i gaden.

Som nævnt har der tidligere været en meget ensidig fokusering på den ældste bydel omkring Algade, med hensyn til bevaringsplaner. Det er også vigtigt, at andre kvarterer fra andre perioder i byens historie bevarer deres karakteristiske og tidstypiske præg som en sammenhængende bydel. Med hensyn til nybyggeri lægges der stor vægt på at bevare helheden i kvarteret, men det ville være ønskeligt, om der i en bevaringsplan eller et kommuneatlas blev lavet fælles retningslinier for, hvordan den fremtidige udvikling af kvarteret kan forløbe, således at helheden bevares, og kvarteret stadig fremstår som den karakteristiske 18-1900-tals købstad, ligesom Algade så flot fremstår som 17-1800-tallets købstad.

Stationsbyen og Skovallé kvarteret

Sæby har, som det allerede har været nævnt flere gange en udpræget kvartersdeling, der flot fremhæver flere forskellige perioder i byens udvikling og historie. For den ældste bydel, er der allerede udarbejdet en bevaringsplan, men det ville være et stort ønske, om der for de øvrige kvarterer i det udpegede kulturmiljøområde blev lavet lignende bevaringsplaner, eller endnu bedre et samlet kommuneatlas, hvor ikke bare det enkelte kvarter blev beskrevet, men lige så vigtigt -sammenhængen mellem de forskellige kvarterer. Et kommuneatlas ville være en stor hjælp og vejledning, ikke blot for kommunen, i forbindelse med udarbejdelse af kommunalplaner, men også for borgerne og de enkelte kvarterers beboere, der ville kunne få et sæt retningslinier, vejledning og inspiration i forbindelse med restaurering og vedligeholdelse af deres huse, og en forståelse af sammenhængen med de omkringliggende bygninger og helheden i kvarteret.

Generelt set sættes de ældste huse i disse kvarterer pænt i stand i

respekt for husets oprindelige stil og arkitektur. Der må dog advares mod tidens trend, - at pudse røde teglstenshuse op, male dem skagensgule og give dem glaseret tegl på taget. Navnlig husene nordligst i Skovallé kvarteret er særligt udsatte, da stilen fra 1950'erne og 1960'erne ikke synes så populær som den stil, der findes i husene fra første halvdel af århundredet. I stedet for at bevare husets karakteristiske arkitektur, forsøger man at pynte husene med glaseret tegl, pudsede mure og dannebrogsvinduer, og tilnærme dem den ældre og mere populære stil. Derved er der stor fare for, at de meget tidstypiske huse fra netop denne periode forsvinder fra bybilleddet.

Havnen

I løbet af de senere år er der vedtaget en håndfuld lokalplaner, der omfatter områder ved havnen. Havnen har fået mindre betydning som erhvervshavn, og derfor har kommunen givet mulighed for boligbyggeri og blandet erhvervsbyggeri på nogle af de kystnære arealer. Aktuelt er der opført flere beboelseshuse på "Sæby havnepromenade" syd for den tidligere Sæby Fiskeindustri (dvs. også syd for det udpegede kulturmiljøområde), ligesom der er opført boliger på havnen, på det areal, hvor der før har ligget en fiskefabrik, mellem husene på den nordlige side af Strandgade og havnekajen. Dette betyder, at den fine sammenhæng mellem de gamle huse i Strandgade og havnen er forsvundet, da den naturlige fysiske sammenhæng mellem den gamle fiskerihavn og fiskerkvarteret er blevet brudt af opførelsen af de nye fleretagers huse.

Desuden er den tidligere DLG-bygning på havnen nedrevet, og en ny bygning er opført på stedet. Denne nye bygning har et omfang og et udseende, der adskiller den væsentligt fra havnens øvrige og oprindelige bygninger.

Alt i alt betyder dette nybyggeri en stor visuel forandring af havneområdet, ligesom den historiske sammenhæng mellem havnen og byen bliver brudt. Dertil kommer den nye anvendelsesform af havnen, der overgår fra at være et erhvervsområde til at blive et boligområde, som er medvirkende til at havnen ændrer karakter, og det oprindelige havnemiljø udvaskes.

Havnen har stadig to områder, der har bevaret det autentiske miljø, nemlig det yderste område mod øst, og det inderste område omkring værftet. Det østligste havneområde bruges stadig til erhverv, i beskedent omfang i forbindelse med havn og fiskeri og i forbindelse med andre virksomheder i den gamle fiskeindustri. Da havnen i mindre og mindre grad fungerer som erhvervshavn er der stor fare for, at også dette område bliver udlagt til anden anvendelse. Man kunne i værste fald tænke sig et boligbyggeri, som det der allerede har fundet sted langs kajen længere inde i havnen, og på havnepromenaden syd for havnen. Området er dog det område på havnen, der egner sig bedst til videre udvikling af havnen, øst og syd for den gamle fiskeindustri. Dog bør selve kajen og det åbne areal, parkeringspladsen i området, ikke udsættes for massiv bebyggelse. Hermed ville den sidste stemning af en erhvervsaktiv havn forsvinde. Hermed ville den sidste forbindelse mellem havnen og Strandgade blive brudt og hermed ville det sidste frie udsyn fra havet og havnen ind over Sæby gå tabt.

Værftet.

Området omkring inderhavnen længst mod vest rummer resterne af den havn, som den begyndte at udforme sig i slutningen af 1800-tallet, med værft, smedje, fiskeauktion sømandshjem og redningsstation. Området er fyldt med nyt liv gennem restauranterne, fiskeudsalget, galleri og sejlkubber, men området har stadig bevaret det autentiske havnemiljø. Bygningerne i området er forholdsvis små, lave og ligger spredt, og vidner om den aktivitet, der i sin tid har været i denne del af havnen og byen.

De mest autentiske bygninger på værftet.

Området ved det gamle værft er stadig under forandring, ligesom planerne på længere sigt er uafklarede, og området er derved stærkt udsat. Værftet er i 1990'erne ophørt med at fungere som værft, og dermed er der fare for, at de gamle værkstedsbygninger ombygges til anden anvendelse, eller i værste fald rives ned, for at give plads til nybyggeri. Dette område er helt centralt for havnens ældre historie, og en ændring af området, ved for eksempel nybyggeri på værftsarealerne, vil ødelægge dette lille koncentrerede havnemiljø, der i høj grad er med til at gøre Sæby Havn så attraktivt et udflugtsmål for byens borgere og turister. Der er mange muligheder for at bevare disse bygninger i overensstemmelse med en ny funkti-

on, hvorved man også får bevaret et meget karakteristisk og autentisk havnemiljø, der ville blive ødelagt, hvis man forestiller sig et boligbyggeri lignende de øvrige nybyggerier på havnen på dette unikke område. Værftets bygninger er, med undtagelse af hallen, så lave, at man fra havnen har en flot udsigt over bygningerne ind mod Sæby, med Sæbygård Skov og Gedebjerget i baggrunden, og udover de frie fredede arealer nord for åen, langs stranden og ud over havet mod Frederikshavn. Nye høje bygninger på værftsarealerne ville blot ødelægge et af de mest autentiske miljøer, men også fjerne denne specielle uspolerede udsigt og forbindelse til byen imellem havnen og skoven, som havnen allerede har mistet andre steder.

Omvendt er der fra de grønne offentlige arealer langs åen vest for havnen udsyn fra byen til havnen og havet. Større bebyggelse af området ved værftet ville fjerne sammenhængen mellem by og havn, og havnen vil blive lukket helt inde bag de høje omsluttende bygninger. På havnen og det omkringliggende kvarter er kirkens tårn, ud over de nye boliger på havnefronten, den eneste bygning i flere etager. Derfor vil nye fleretagers bygninger bryde med hele områdets øvrige bebyggelse. På samme måde ville det flotte udsyn ind over byen og havnen, der findes fra stranden nord for havnen forsvinde ved udbygninger her, ligesom den fine sammenhæng mellem stranden, sommerhusområdet, Sæby Søbad, og den rekreative del af havnen med søsportsklubber og restauranter ville blive ødelagt.

Generelt set er havnen meget sårbar, da dens oprindelige funktion efterhånden er ophørt, og området derved ligger åbent for nye funktioner. Hvis disse nye funktioner i høj grad adskiller sig fra havnens tidligere funktioner vil de sidste rester af havnens oprindelige miljø forsvinde helt, og et nyt og helt andet miljø vil tage over, og ændre havnens atmosfære og stemning. Desuden vil havnen være truet af yderligere opførsel af store, høje sammenhængende bygninger, der vil indkapsle havnen helt og fjerne sammenhængen mellem by og havn. Det er vigtigt at huske på, hvad der i første omgang gjorde havnen attraktiv, og fremover bevare dette.

Sommerhusområdet

Sommerhusområdet ligger meget attraktivt, tæt på by, tæt på skov og lige ved badestrand og havudsigt. Med den udvikling fritids- og sommerhuse er inde i, og med de mange penge, der investeres i sommerhuse i disse år, kan man frygte, at en større investering i sommerhusene ved Sæby Nordstrand vil ændre sommerhusområdets karakter. Nedrivninger og nybygninger, tilbygninger, havestuer og renoveringer, så husene lever op til de høje krav, der stilles til et sommerhus i dag, vil dels forstyrre harmonien og helheden i den nuværende bebyggelse, samt ødelægge hele områdets helt specielle kultur og miljø. Området er netop karakteriseret ved små, enkle og primitive huse, ikke nutidens luksussommerhuse. Det er vigtigt for områdets atmosfære, at denne "kolonihave-stil" bevares. Materialer som glaseret tegl, plastikvinduer og lignende er fremmede elementer i denne type bebyggelse, der fortrinsvis bør holdes i materialer som træ, eternit og tagpap.

Området ligger ligesom Sæby Søbad langs med stranden, frit med adgang og udsyn over havet, og ind over åen, havnen og den gamle bydel. De frie offentlige arealer her med stranden, Paradisjorden og den lave bebyggelse ved havnen og denne del af byen er i høj grad med til at præge dette område og er en helt speciel side af Sæbys historie som Ferie, Rekreations- og Turistby.

Bonitering

Sæby har et meget fint købstadsmiljø med velbevarede huse og gadeforløb fra flere forskellige perioder af byens historie.

Nationalmuseet udgav i 1968 en bevaringsplan for byen, hvor der blandt andet står: *Den gamle del af Sæby falder i to dele med hvert sit tydelige udtalte præg. Vest for Søndergade ligger den kompakte, travle, kommercielle bykerne og øst for strækker der sig ud mod kirken og havnen denne ejendommelige bydannelse, dette svagt slyngende provinsstrøg, der stadig har noget af en rolig, ærværdig gammel bykulturs fornemhed i behold – med en duft af forrige århundredes ferie- og badeliv. Ingen anden dansk by har en bydel med tilsvarende kvaliteter.*

Selvom det er 38 år siden denne beskrivelse er lavet svarer den godt til, hvordan denne del af byen fremtræder i dag, og der er tale om et 1800-tals købstadsmiljø med en meget høj fortællerværdi af national betydning.

Denne bydel bør dog ses i nær sammenhæng med havnen, og havn og by som en helhed, som et udtryk for 1800-tallets købstad, ligesom det samlede udpegede kulturmiljø bør ses som en helhed. Det er ikke kun Algade, der udgør Sæbys historie. Sæby rummer mange forskellige bevaringsværdige kulturmiljøer fra flere forskellige perioder, og en vandring fra havnen gennem Algade til Vestergade og de nærliggende kvarterer har en meget stor fortællerværdi, ikke bare hvad angår Sæbys historie, men også udviklingshistorien for de danske købstæder generelt, og de forskellige perioders tidstypiske karaktertræk inden for arkitektur og byudvikling. Desuden er sammenhængen mellem de forskellige kulturmiljøer og perioder meget fremtrædende i Sæby. Sæby har derved en meget høj fortællerværdi, da der ikke kun er tale om et enkelt miljø, eller en enkelt periode, men flere velbevarede miljøer og perioder, og en tydelig sammenhæng og udvikling her imellem. Byens udvikling og kvarterdannelse er sket ved en forskydning mod vest, derved er de gamle kvarterer bevaret, og udviklingen af byen fremgår tydeligt. Byen rummer mange tidstypiske elementer, både i opbygning, udvikling og arkitektur, og fremstår derfor med en høj fortællerværdi. En vandretur gennem Sæby er en vandretur gennem byudvikling fra 1700 til 2000.

Som enkelte kvarterer og havnen udgør små kulturmiljøer indenfor det her udpegede kulturmiljø, udgør området omkring Sæby Mølle også et eget lille kulturmiljø. Selvom de store skovlhjul mangler, fremstår Sæby Mølle, med stemmeværk og møllesø i en samlet helhed, der giver et enestående billede af tidens mølledrift og udnyttelse af vandets ressourcer. Møllen med den opstemmede å og mølleledam, placeret midt i byens kerne har en meget stor værdi, og fortællerværdi for byens historie og udvikling. Miljøet omkring møllen og åen er meget centralt for Sæbys historie.

Sæby afspejler ikke kun købstadens historie, men også den allertidligste turisme og ferielivets historie. Byen rummer stadig de tidligste rejsemål som Sæbygård Skov, Jernkilden, havn, hav og strand, der stadig lokker turister til, men også udviklingen af turismen afspejles i byen. Mange af de første indkvarteringer forgik på pensionater og hoteller, hvorom flere bygninger i byen stadig vidner, Pensionatet Rolykke, Badehotellet ved Kilden og Villa Quisisana. Hotel Harmonien ved byens torv, og ikke mindst vigtigt, det berømte Clasens

Hotel, der lå i bygningen Algade 3, stadig i folkemunde kaldet Clasens Gård, der i sin tid inspirerede Herman Bang til novellen "Sommerglæder".

Efter 1916 begyndte udstykningerne af sommerhusgrunde og senere kom Sæby Søbad til ved stranden nord for Sæby, og i 1956 etablerede byen en campingplads. Det rekreative område ligger i umiddelbar sammenhæng med havnen, hvor der hver sommer ligger et stort antal både med sejlene turister. På denne måde kan man følge turisme- og ferielivet i Sæby gennem de forskellige områder, fra den spirende turisme i hoteller og pensionater, de første sommerhuskvarterer, til nutidens ferielejligheder og store sejlbåde. Byen har derfor en meget stor fortælleverdi, hvad angår turisthistorien og udviklingen af ferielivet i byen, områder, der stadig er af afgørende betydning for turismen i byen i dag.

Kontekst/Sammenhænge

Sæbys udvikling skal ses i sammenhæng med de naturgeografiske forhold, især åen og havet som havn, næringsgrundlag og energikilde til møllerne. Børglum havde ingen større betydning for byens udvikling, selvom bispebordet benyttede sig af byens havn og fik foranlediget, at byen fik tildelt købstadsprivilegier. Børglumbispen havde dog medvirket til at gøre byen til klosterby, hvilket skabte en vis kontakt med omverdenen. Bispebordets påvirkning finder derudover kun sted over et kortere tidsrum, idet byen overgår til kronen efter 1536.

Frederikshavns opkomst har haft stor betydning fra 1700-årene og frem, men især for byens bevarede miljø og udseende, der netop skyldes at udviklingen delvis flyttede til Frederikshavn. Stagnationen i byens udvikling har haft en konserverende effekt på byen, og havnens dårlige besejlingsforhold har betydet, at byens udvikling og nye butikker, erhverv og centre ikke var afhængige af en placering nær havnen, oven i de gamle kvarterer og huse. Derfor har Sæby bevaret så meget af den gamle købstad, og derfor finder man i Sæby en så tydelig udvikling af byen og flere tidstypiske bydele fra forskellige perioder i en by.

Beboelseskvartererne i stationsbydelen og villakvarteret nord for åen, samt sommerhusområdet er en direkte følge af Sæbys udvikling som købstad og som feriested. Kvartererne er tidstypiske for den generelle udvikling af de danske købstæder, og viser Sæby bys udvikling, men igen gør de klare skel mellem de forskellige perioder og kvarterer Sæby til et enestående eksempel på en bys udvikling og de forskellige perioder i én by.

Sæby havn er tæt knyttet til Sæby, men på grund af tilsanding, stoppede udviklingen af havnen, og da det endeligt blev teknisk muligt at udvikle havnen som erhvervshavn havde Frederikshavn overtaget og vundet kapløbet. Sæby havn blev derfor aldrig en egentlig industrihavn, men er fortsat en lille typisk købstadshavn, med plads til lidt erhverv, lidt fiskeri og forskellige håndværk, industri og handel med tilknytning til havnen og havet. Havnen er ikke udviklet til en stor trafikhavn, containerhavn eller industrifiskerihavn. Havnen har været tilpasset en lille søkøbstad og har fulgt en typisk udvikling for denne type havn, fra erhvervs- og fiskerihavn til nu primært at være en lystbådehavn. Sæby havn har dog stadig bevaret så mange elementer fra den erhvervsaktive periode, at man stadig fornemmer det autentiske miljø, og samspillet mellem by og havn, uden lystsej-

lerne, fritidslivet og boligerne på kajen endnu har taget over.

Yderligere er der stadig en fin sammenhæng mellem den gamle bydel, den gamle del af havnen, og stranden og de rekreative områder nord herfor. Det var blandt andet her, den nye form for turisme og ferieliv spirede frem i Sæby i starten af 1900-tallet, som siden har fået en fremtrædende plads i byens historie og for byens position i dag.

Det udpegede kulturmiljø er naturligvis meget vigtigt i lokalhistorisk sammenhæng, men som Vendsyssels første og i lang tid eneste søkøbstad, har byen også en stor regional betydning, der strækker sig langt ind i Vendsyssel, og som er nært knyttet til Frederikshavns udvikling og historie. Som Nationalmuseet skrev i bevaringsplanen fra 1968: "*Ingen anden dansk by har en bydel med tilsvarende kvaliteter*". Der er således også tale om et unikt kulturmiljø af høj national betydning.

Ikke mange steder i Danmark, og ikke andre steder i Nordjylland findes et vandmølleanlæg med et bevaret stemmewærk tværs over åen. Miljøet omkring åen og Sæby Mølle er derfor af stor betydning for den nationale møllehistorie.

Dertil kommer turisthistorien, der ligeledes kan følges gennem byen. Her er der tale om en sammenhængende udvikling fra turismens spæde start i Danmark til nutidens turistliv. Turisthistorien, som den kan opleves i Sæby, er ikke bare af stor lokal betydning for byen, men også af betydning for den nationale turisthistorie.

Anvendt kildemateriale

Bang Larsen, Bent: *Saltlandet*. Sæby Museum, 2000.

Bang Larsen, Bent (red.): *Omkring en havn*. Sæby Museum, 1987.

Egevang, Robert: *Det gamle Sæby*. Nationalmuseet 1977.

Jakobsen, Ejnar: *Blade af Sæbys Historie*. Sæby Museum, 1979.

Jakobsen, Ejnar: *Sæby Jernkilde*. Henriksens Boghandel 1978.

Jakobsen, Ejnar: *En by ved havet, Sæby købstads historie*. Sæby Kommune, 1970.

Nielsen, Henrik Gjøde, (red.): *Havets Nordjylland - Museernes rejser gennem Nordjyllands kultur og historie*. Nordjyllands Amt, 2002.

Trap, J. P.: *Danmark, Hjørring Amt*. Gad, 1960.

Bevaringsplan Sæby, Nationalmuseet 1968.

Byplanvedtægt nr. 10 Sæby Bykerne, Sæby Kommune 1977.

Lokalplan 4.67.0 Sønderstrand, Sæby Kommune 1997.

Lokalplan 4.66.0 Sæby Havn, Sæby Kommune 1999.

Lokalplan 4.75.0, Sæby Kommune 2000.

Lokalplan 4.76.0, Sæby Kommune 2000.

Lokalplan 4.90.0, Sæby Kommune 2003.

Lokalplan 4.85.0, Sæby Kommune 2003.

Lokalplan 4.89.0, Sæby Kommune 2004.

Lokalplan 4.78.0, Sæby Kommune 2004.

Hejselt

Kulturmiljø nr. 34

Tema

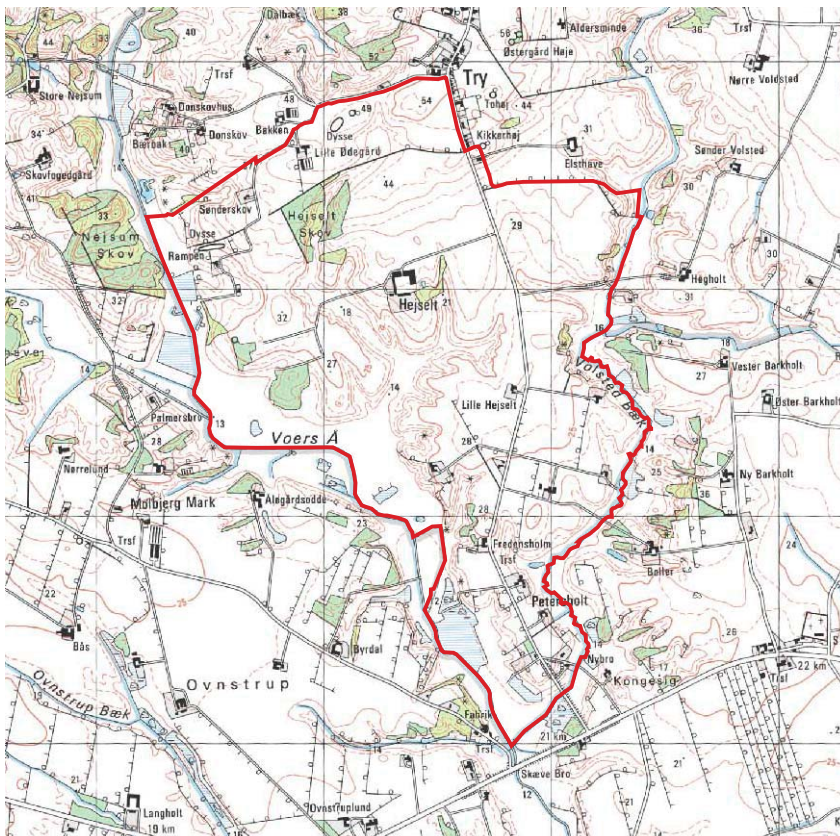
Herregårdslandskab

Emne(r)

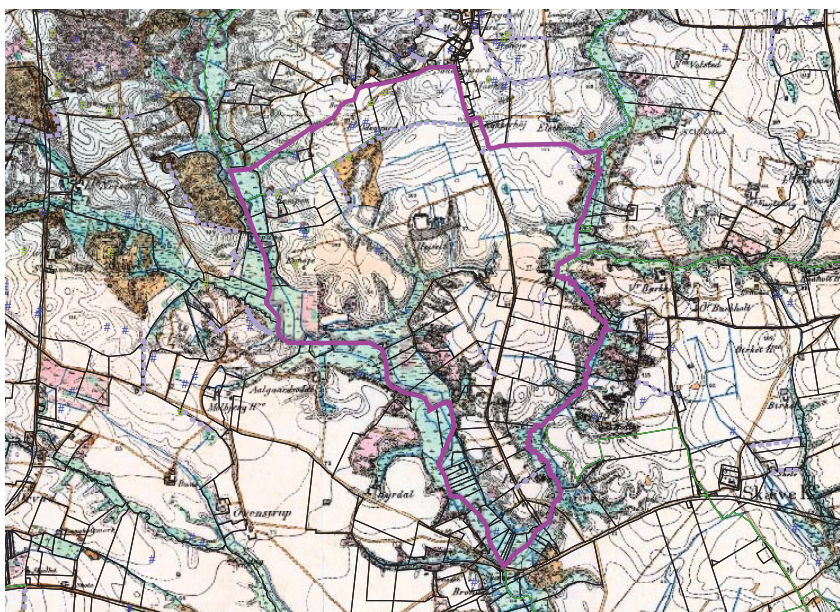
Herregårdslandskab og for-
tidsminder

Sted/topografi

Torslev sogn, Dronninglund Herred i det sydøstlige Vendsyssel.

Hovedgården ligger lige syd for landsbyen Try på et morænelers plateau omgivet af enge langs vandløbene Voer Å og Volsted Bæk, der mod vest og øst danner grænse for hovedgårdsejerlavet. Den sydligste del af det højere liggende jord mellem vandløbene er mere sandede aflejringer fra istidshavet (Yoldia).

Det gamle hovedgårdsdige, der mod nord afgrænser hovedgården fra landsbyen, er stadig intakt.

I kulturmiljøområdet indgår området mellem hovedgårdsdiget og landsbyen ned mod Voer Å på grund af fortidsminderne, hvoraf to er langdysser. Bedst bevaret er den 125 m lange "Rampen".

Tid

Bondestenalder, middelalder og frem til i dag.

Karakteristik

Hovedgården Hejselt omtales første gang i 1435 og siden igen i slutningen af 1500-tallet, da den ejedes af Mogens Andersen, der tilhørte den vendsysselske lavadelsslægt Vognsen til Stenshede. Den midterste del af den nuværende hovedbygning blev formentlig opført efter en brand i 1693. Antageligvis stammer hovedbygningens nuværende udtryk med to frontspidser mod gården og en mod haven fra en ombygning i begyndelsen af 1800-tallet.

I begyndelsen af 1900-tallet fik hovedfløjen tilføjet en tilbygning i to etager. Manden bag tilbygningen var sandsynligvis Vilhelm Jensen Thrane, der ejede gården fra 1893 til 1916. Den senere ejer Erik Seidenfaden valgte at rive tilbygningen ned og føre hovedbygningen tilbage til sit oprindelige udtryk.

I dag ejes Hejselt af Inger Marie og Peter Lunden, der overtog gården i 1995. Efter overtagelsen fortsatte parret med istandsættelsesarbejdet. En del af bygningens indre måtte udskiftes og fornys. Jordtilliggendet er i dag på omkring 390 tdr. land, hvoraf omkring 30 tdr. land er skov. Hejselt drives som et moderne, rationelt dyrket landbrug.

Ved gården har der været en vandmølle anlagt ca. 1637 og nedlagt i slutningen af 1800-tallet.

Yoldiaområdet "Petersholt" blev udstykket i sidste halvdel af 1800-tallet, og nord herfor er der senere frastykket yderligere 7 små ejendomme. Bortset herfra er hovedgårdsjorden intakt.

Rampen er nationalt fortidsminde med information.

Bevaringstilstand

Hejselt er et velbevaret eksempel på de små vendsysselske hovedgårdsejerlav. Overgangen til svinebrug i 1990'erne har medført at engene langs Voers Å er opdyrket, men hovedgårdens oprindelige grænser er tydelige ligesom sammenhængen med landsbyen Try.

Anvendt kildemateriale

Hansen, Viggo: *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel*. 1964.
Sæbybogen 2004. Hjørring 2004, s. 121-2. Sæby Museum (udg.):
Trap, J.P.: *Danmark*, femte udgave, 1960.

Beskrivelsen er udarbejdet af Nordjyllands Amt.

Hallund Hede

Kulturmiljø nr. 40

Tema

Forhistorisk tid, infrastruktur

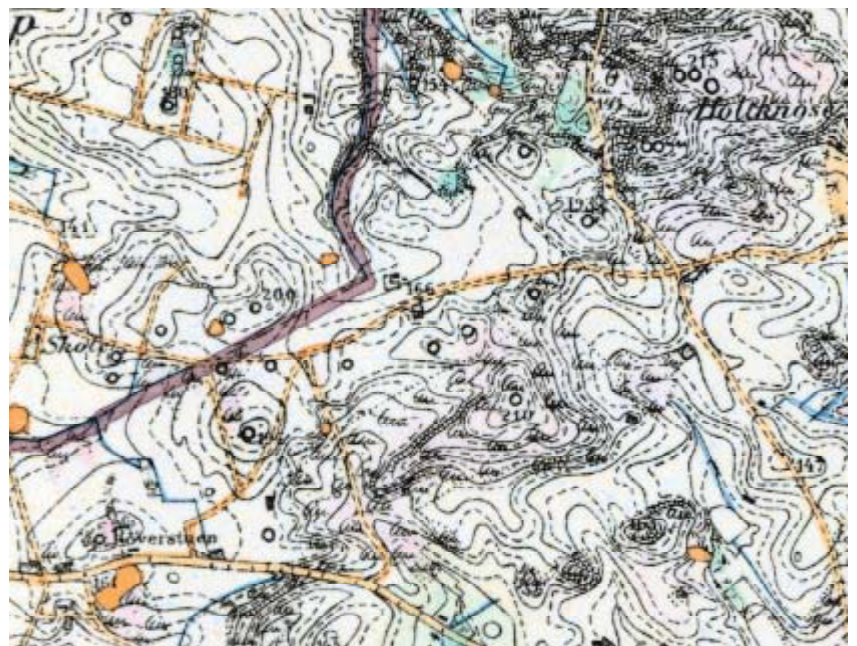
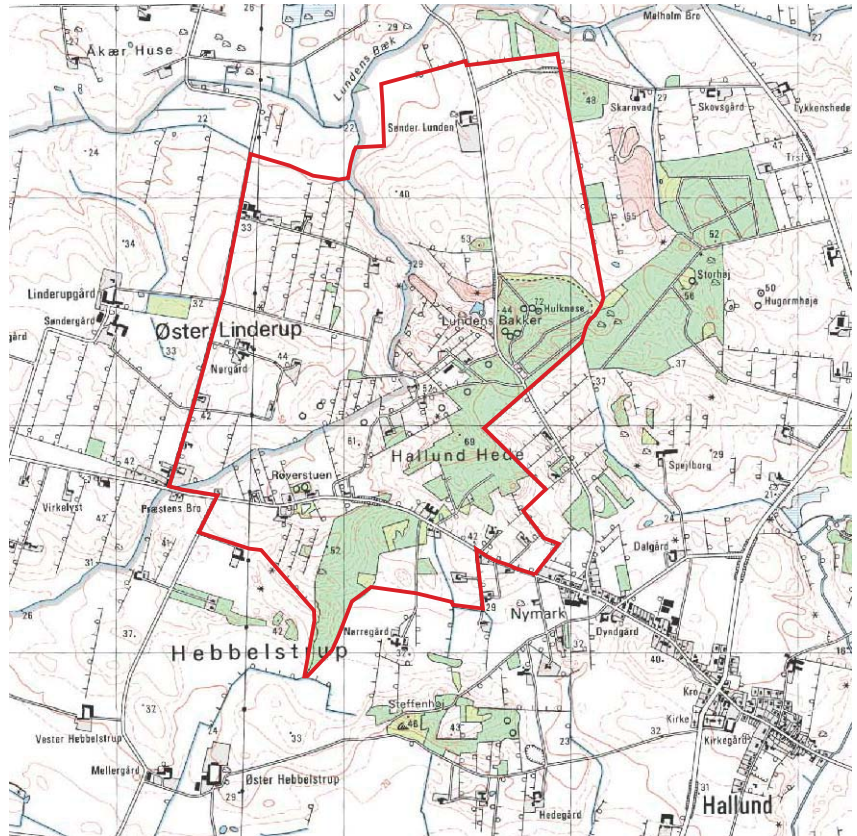
Emne(r)

Højkoncentrationer, hulveje

Sted/topografi

Højkoncentrationer

Hallund Hede, Hallund og Øster Brønderslev Sogne, Brønderslev Kommune.

Hallund Hede og Lundens Bakker udgør dele af et relativt højtliggende morænelandskab med erosionskløfter. Jordbunden betegnes

som sandmuldet jord. Moræne- og smeltevandssand, hertil enkelte, små pletter med smeltevandsler udgør områdets geologiske sammensætning. Mod nordvest ferskvandstørv, tilløbet til Lundens Bæk, på ældre kort Vrangbæk.

Som navnet antyder, har området oprindeligt været hede, men skovrejsning har siden 1921 reduceret hedearealerne betydeligt. Opdyrking har også spillet en rolle for hedens næsten totale forsvinden.

Hulveje

Lundens Bakker, Hulknøse, Hallund Sogn.

Ved Hulknøse i Lundens Bakker er registreret en hulvej, orienteret N-S, mellem gravhøjene 10.02.04, 11 og 12.

Tid

Højkoncentrationer

Oldtid – Sten- og bronzealder.

Hulveje

Udateret, måske historisk tid (1060-).

Karakteristik

Højkoncentrationer

Koncentrationen af fredede gravhøje, (10.02.04, 11-15, 16, 19-20 og 24) vestligt i Hallund Sogn, dertil 10.01.19, 10 og 12 østligst i Øster Brønderslev Sogn, består af rundhøje. Adskillige, såvel rund- som langhøje, er i tidens løb ødelagte, således bl.a. Røverstuen lidt vest for Hallund by, der antagelig har været en jættestue. Her ligger nu et hus.

Nord- og østligst ligger fem høje ved Hulknøse (10.02.04, 11-15). Højene ligger alle i plantage. De er græs- og buskbevoksede med enkelte træer. På toppen af nr. 11 er opført et mindst fem meter højt udsigtstårn. (10.02.04, 11 - set fra N). Højene nr. 11-14 er restaurerede efter beskadigelse af tysk militær. Nr. 15 er næsten usynlig under tæt kratbevoksning. Alle fredet 1896. Hulknøse-højene varierer meget i størrelse. Højder fra to til næsten fem meter, diametre fra 20 til 31 meter.

Udsigts-/jagttårnet på højen ved Hulknøse.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Vest og sydligt for ovennævnte ligger en stribe høje, nærmest i en halvbue, (10.02.04, 19-20 og 24), i Hallund sogn samt (10.01.19, 10

og 12) i Øster Brønderslev sogn. Nr. 19 fremstår som træ- og buskbevokset, i granplantage. Fredet 1895. Nr. 20 ligeledes træ- og buskbevokset, i brakmark med spredt nybeplantning af gran. Fredet 1925. Nr. 24 græsklædt med begyndende buskbevoksning, i ager. Fredet 1939.

*Begyndende buskbevoksning på høj.
Vendsyssel historiske Museum 2006.*

10.01.19, 10 er træ- og buskbevokset, i ager. Nr. 12 græsklædt med begyndende buskbevoksning, i ager. Begge høje restaurerede, fredet 1908. Nævnte høje måler fra to til godt fem meter i højden, tværmål 10-32 meter.

*Gravhøj i mark med begyndende
bevoksning.
Vendsyssel historiske Museum 2006.*

10.02.04, 16 "Klingerhøj" beskrives som seks meter høj, 30 meter i tværmål med afgravninger i toppen samt ved højfoden. Fredet 1895. Højen er ikke besøgt, da den ligger i en med trådhegn indhegnet beplantning med unggraner - juletræer.

Hulveje

De i litteraturen omtalte, men ikke stedfæstede, fredlyste hulveje, kan ikke med sikkerhed verificeres.

Ved rasteplassen på den nord-sydgående vej gennem plantagen, Hulknøsevej, der deler plantagen i to, ses parallelt med vejen et muligt hulvejsforløb, delvis bevokset med gamle lærke træer. Forløbet ses kun mellem rasteplassens til-/frakørsler. Umiddelbart nord for rasteplassens nordlige udkørsel til Hulknøsevej ses vest for den et andet muligt hulvejsforløb, orienteret øst-vest, delvis opfyldt med kvas. Vejforløbet ses ikke fortsætte øst for Hulknøsevej.

Flere steder fremtræder skovstierne som mulige hulvejsforløb, men ligheden med hulveje kan skyldes bortgravning af fyld i forbindelse med lettere adgang for skovarbejde.

En mulig hulvej.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Hulvejsforløbet mellem gravhøjene nr. 11 og 12 ses ikke fortsætte, hverken nord for nr. 12, eller syd for nr. 11. Forløbet mellem højene er forholdsvist diffust. Ganske vist forekommer en svag to til tre meter bred lavning med flade skrå sider mod øst og vest, men lavningen fremstår ikke som en egentlig hulvej.

Bevaringstilstand

Højkoncentrationer

Ingen af højene fremstår uberørte. Afgravninger, bevoksning og udsigtstårn er årsagerne til dette. De restaurerede høje fremstår som de absolut mest præsentable. Udsigtstårnet på nr. 11 bør fjernes, og nr. 19 bør frilægges.

Hulveje

De mulige hulvejsforløb, må betragtes som fragmenter af et tidligere, måske mere, omfattende vejsystem.

Sårbarhed og virkemidler

Højkoncentrationer

De høje, der ligger i plantage, er sårbare over for selvsåning og fortsat beplantning i det intensivt drevne skovbrug. Højene i agerjord er sårbare over for selvsåning.

Alle høje bør ryddes for uvedkommende vegetation, træer og buske. Af de høje, der ligger i plantage, er kun 10.02.04, 11-12 og til dels også nr. 13-14 "frie" af omgivende vegetation. Ved sidstnævnte er der ikke plantet helt hen til højfoden. Det er muligt/til dels muligt at omgå anlæggene, dog vanskeliggør selvsået vegetation ved nr. 13-14 en rundring. Selvom de ligger ved stier, er deres oplevelsesvær-

di af ringe karakter. De erkendes først, når man står ved dem.

Nr. 11 har mod nord et nyere dybt skår i højsiden, sandsynligvis afstedkommet af færdsel til og fra udsigtstårnet.

Den største oplevelsesværdi har højene, der ligger i ager. Især de to restaurerede høje i Øster Brønderslev sogn, og her særligt nr. 12.

Bonitering

Højkoncentrationer

I og med at kun tre af højene ligger på dyrket jord og er umiddelbart synlige, mens de øvrige ligger spredt i stærkt kuperet plantage, opnås ikke en fornemmelse af en højkoncentration. To steder ses dog tre høje samtidig. De tre i dyrket mark længst mod vest og Hulknøse-højene nr. 11-13 i Lundens Bakker.

Hulveje

Oplevelsesværdien af hulvejene er minimal. Man kan konstatere den mulige tilstedeværelse, men de bratte afslutninger forringer oplevelsesværdien.

Kontekst/sammenhænge

Højkoncentrationer

Højene i Hallund/Øster Brønderslev har, bortset fra de tre vestligste høje i agerland, en vis lighed med højene i Falden/Hytten skove (kulturmiljø nr. 44). Begge steder er tidligere hedearealer forandret til plantager, hvilket indebærer, at de fleste af de fredede fortidsminder nu ligger i beplantning eller på anden måde er blevet sløret.

Hulveje

Hulvejsforløb kendes fra mange steder. Således i Slotved Skov ved Sindal og ved Mørkhulebakke i Tolne samt i åbent land som området "Ellevehøje" nord-øst for landsbyen Mosbjerg i Mosbjerg Sogn.

Højene ved Hulknøse og på Hallund Hede er resterne af en langt større koncentration af gravhøje, der er registreret inden for det område kulturmiljøarealet udgør, således er mindst 30 gravhøje i tidens løb forsvundet. Højene kan stamme fra såvel sten-, bronze- eller jernalder. Ud over højene optræder depotfund (nedlægning af genstande oftest i vådområder) fra yngre stenalder.

Højene er udtryk for, at der indenfor kulturmiljøarealet har været en omfattende foretagsomhed allerede i oldtiden. Højenes placering i landskabet aftegner i mange tilfælde tidligere vejforløb, idet højene gerne placeredes højt i terrænet langs disse. Årsagen til manglende bopladsfund må tilskrives, at arealerne tidligt er sprunget i hede for efterfølgende at blive tilplantet med plantage.

Anvendt kildemateriale

Christensen, P, efter manuskript af C. Klitgaard: *Historisk topografiske optegnelser om Hallund sogn*. Hjørring 1960.

Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807: Nord- og Østjylland. Wormianum. Højbjerg 1996.

Fund og Fortidsminder (www.dkconline.dk).

Geologisk jordartskort, 1:25000, 1317 IV SV, Brønderslev. Danmarks Geologiske Undersøgelser.

Trap, J.P.: *Danmark*. 5. udgave. Hjørring Amt. København 1960.

Beskrivelsen er udarbejdet af Vendsyssel historiske Museum.

Hollensted

Kulturmiljø nr. 41

Tema

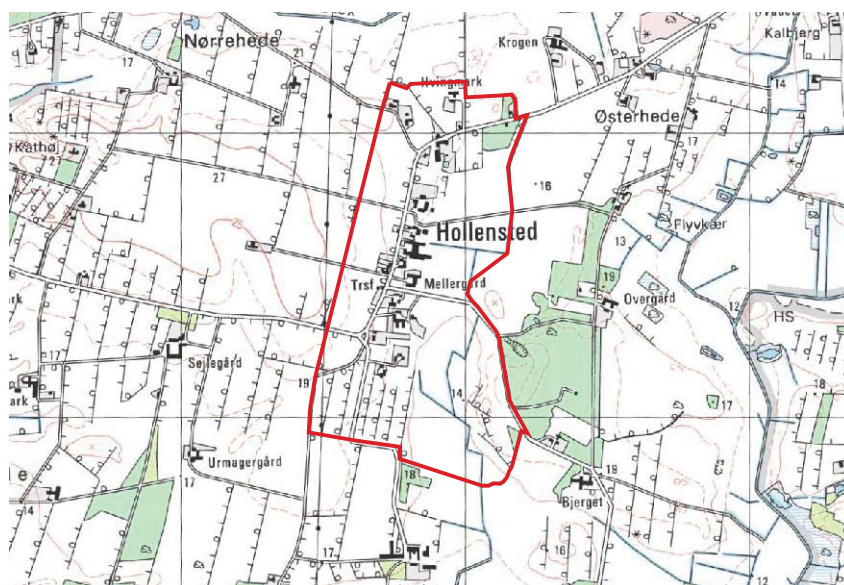
Bosætning, landet

Emne(r)

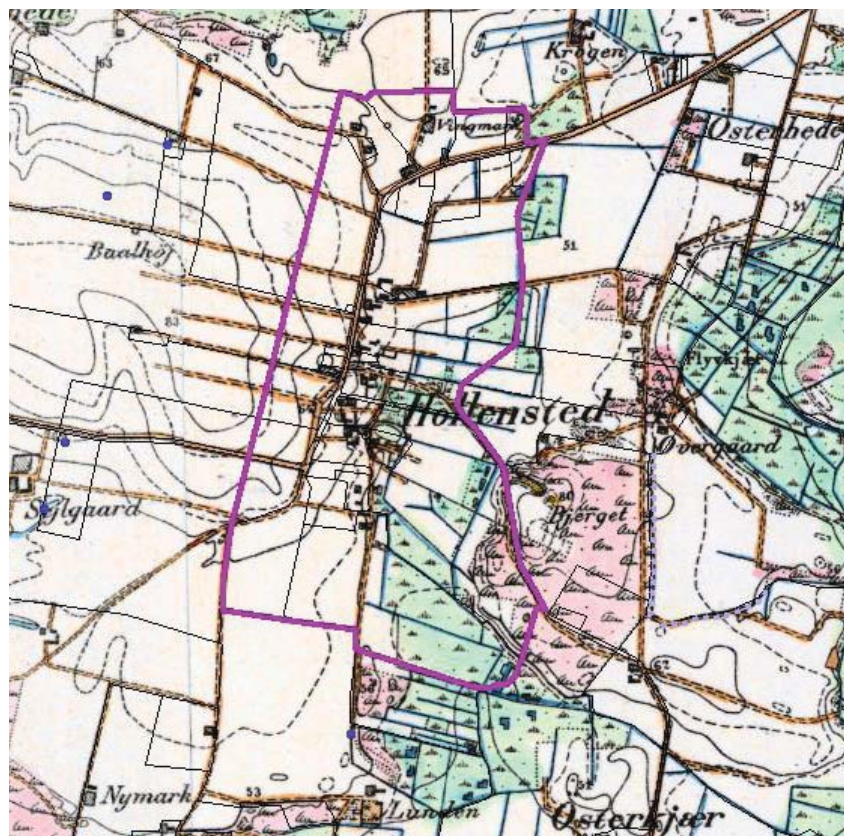
Randlandsby

Sted/topografi

Hollensted er beliggende ca. 2,5 km syd for Hallund og ca. midtvejs mellem Klokkerholm og Ø. Brønderslev. Landsbyen ligger på overgangen mellem morænen og ishavsaflejringer (Yoldia), der forsætter i stenalderhavets (Litorina) lavere liggende aflejringer, her hvor Rye Å ændrer retning fra et nord-sydligt forløb til en østlig retning ud mod Vildmosen.

Kulturmiljøet er afgrænset, så det indeholder landsbyen og de landskabslementer, der har betinget landsbyens tilstedeværelse.

Tid

Jernalder til i dag.

Karakteristik

Landsbyen er en af de vendsysselske randbeliggende landsbyer med en enkelt række gårde og bebyggelser langs en vej. Vejen er beliggende i overgangen mellem moræne og havaflejringer, og med bebyggelsen i læ af bakken.

Hollensted bestod i 1688 matriklen af 8 brug, et hus med jord og 4 jordløse huse. Denne bebyggelsesstruktur er opretholdt helt frem til i dag, bortset fra tilvækst af enkelte huse.

Kulturmiljøområdet indeholder vest for vejen landsbyens agre fra 1688 benævnt fra nord mod syd: Toften, Nørfald, Pælsfald, Dalsfald og Melfald. Engene øst for byen er i 1960'erne drænedede.

Skole (nu nedlagt), forsamlingshus (opført 1895, ombygget 1938), lystanlæg (i Bjergbæk), stadion og cementstøberi.

Bevaringstilstand

Den oprindelige landsbystruktur er stadig bevaret, men i et nutidigt landbrugslandskab.

Sårbarhed og virkemidler

Kulturmiljøet vil først og fremmest være sårbart overfor ændringer eller tilføjelser i bebyggelsen, der bryder med den velbevarede struktur. Det kunne f.eks. være placeringen af nye bebyggelser vest for vejen.

Den fremtidige håndtering af såvel bebyggelsesstrukturens som de enkelte bebyggelses udvikling kunne således med fordel foregå på et velfunderet lokalplansgrundlag.

Bonitering

I kraft af den velbevarede struktur besidder kulturmiljøet først og fremmest autentisk pædagogisk værdi. Sammenhængen mellem bebyggelses- og dyrkningsstrukturen og det naturlige underlag er fremtrædende.

Kontekst/sammenhænge

Hollensted er en af de vendsysselske randbeliggende landsbyer.

Anvendt kildemateriale

Hansen, Viggo: *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel*. 1964.

Trap, J.P.: *Danmark*. Femte udgave, 1960. Hjørring Amt, bind VI, 1, s. 294-5.

Beskrivelsen er udarbejdet af Nordjyllands Amt.

Falden Skov/Hytten Skov

Kulturmiljø nr. 44

Tema

Forhistorisk tid

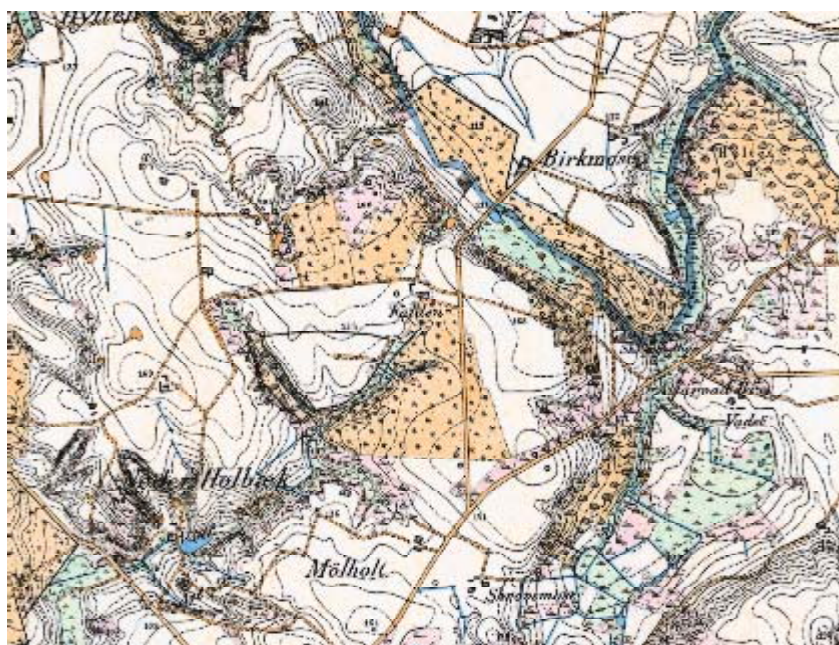
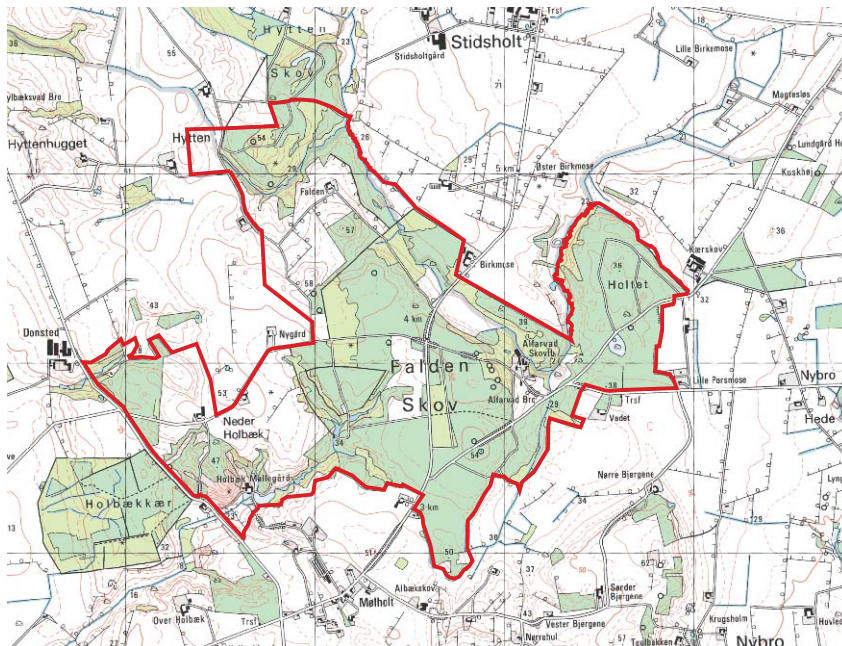
Emne(r)

Højkoncentrationer

Sted/topografi

Falden Skov, Albæk Sogn, Hytten Skov, Volstrup Sogn, Sæby Kommune.

Falden Skov er beliggende på morænebakkelandskab, der primært består af moræne- og smeltevandssand med enkelte områder med yoldiasand-grus. Området gennemskæres af kløfter med ferskvandstørv, bl.a. Holbæk. Skoven ligger på gammel skov-, hede- samt ager-brakjord opgivet af landbrug. Skoven omtales 1638 som Faldens schou.

En væltet sten i en løvtræsbevoksning (se billede), synlig fra Holbækvej (en vestgående sidevej fra Ørtoftvej), nord-vest for 10.02.01, 104, bærer følgende indhuggede inskription:

Hede 1887
Gran – fyr 1888
Løvtræ 1927
A. Petersen-Geltzer

Andreas Petersen-Geltzer var skovrider, født 1865 og død 1946. Han ejede Falden Skov og ejendommen "Alfarvad" i skoven 1915-1942, hvorfra han drev selvstændigt skov- og agerbrug. Hytten Skov er beliggende i et ligeledes kuperet terræn med samme jordbund som Falden Skov. Skoven er en blandingskov med overvægt af løvtræ, og den er anlagt på ret god skovjord. Umiddelbart vest for skoven er der undersøgt resterne af en glashytte fra renæssancetiden, et lille, lokalt fungerende glasværk.

Den væltede sten med inskription.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Visuelt veksler skov med større og mindre arealer af dyrket og udyrket mark.

Tid

Oldtid – Sten- og bronzealder.

Karakteristik

Falden Skov gennemskæres af kommunevejen fra Præstbro mod Stidsholt, Ørtoftvej.

Vest for vejen findes spredte høje, der alle er helt eller delvist bevoksede med træer og buske, således 10.02.01, 116-117, fredet 1899, begge synlige fra Ørtoftvej, samt 10.02.01, 93, 95 og 103 i løvskov nord for Holbækvej. Alle er fredet 1939. 10.02.01, 104 beliggende syd for vejen (se billede), fredet 1889, er ligeledes træbevokset.

De spredte høje vest for kommunevejen.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Øst for vejen ses en lille højgruppe bestående af fire høje på række omtrent nord-syd (10.02.01, 120-123). De tre nordligste er alle bevoksede med bøgetræer. Den sydligste ligger i granbevoksning og er granbevokset. Mod nordvest er to enkelthøje. Den ene (10.02.01, 118) er bevokset med store bøge, mens den anden (10.02.01, 119) er delvist græsdækket, delvist træbevokset. Alle høje er fredet 1899.

Ved vejen mod Kærholt, Grønhedevej, er registreret en høj nord for vejen (10.02.01, 125) delvist bevokset med træer, se billede. Fredet 1899. Den nord for liggende overpløjede høj (10.02.01, 126) kunne ikke erkendes ved besigtigelsen. Det område, den skulle ligge i, var efter stormfald ryddet for træer og efterfølgende rodgrubbet. Højen (10.02.001, 124) syd for Grønhedevej er ikke besigtiget grundet tæt granbevoksning. Den er fredet 1899.

Højen nord for Grønhedevej er delvist bevokset med træer.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Nord for vejen mod Lyngså, Nr. Kirkevej, er registreret fire høje (10.02.01, 129-131a). Alle fredet 1939. Nr. 130-131a er alle træbevoksede. 10.02.01, 129 blev ikke besigtiget, da højen ligger i tæt ungvækst af løvbevoksning.

En koncentration af registrerede, overpløjede høje vest og nord for Falden Skov (10.02.01, 85-90, 94, 96-100) beliggende i dyrket mark, kunne ikke erkendes. Mange betegnes allerede i 1906 som udpløjede lave højninger. 10.02.01, 91-92 er sløjfede.

Gravhøjene i Hytten Skov (10.02.14, 5, 8-9), fredet 1939, er beplantede og delvist ødelagte. De er vanskeligt tilgængelige på grund af bevoksning af hindbær- og brombærkrat. Højenes dimensioner varierer meget. Højderne spænder fra under 1 til ca. 3,5 meter, diametrene fra 13 til 26 meter.

Bevaringstilstand

Generelt for anlæggene i Falden og Hytten Skov er, at de langt fra fremstår uberørte, enten på grund af beplantning, selvsået bevoksning og/eller varierende grad af gamle afgravninger.

Sårbarhed og virkemidler

I og med at højene ligger i mere eller mindre intensivt drevet skov-

område, løv- såvel som nåleskov, øges sårbarheden gennem fortsat beplantning/selvsåning. I løvskovsarealerne fremstår anlæggene i langt højere grad som monumenter end i granbevoksningerne, der stort set er uigennemtrængelige. Her er stærkt behov for naturpleje.

Stormfald efter orkanen januar 2005 har enkelte steder givet et bedre indblik til nogle få høje, men mulig nyplantning vil igen hurtigt sløre dette indblik med mindre der f.eks. laves indblikskiler.

Bonitering

Gravhøjene i Falden/Hytten Skov opfattes grundet skoven ikke som koncentrationer, da bevoksningen i den grad slører udsynet for et samlet overblik. Det sine steder kuperede terræn begunstiger heller ikke overblikket. Kun de fire høje, der ligger på række, giver et indtryk af en mindre koncentration.

Kontekst/sammenhænge

Højkoncentrationer som i Falden/Hytten Skov har lighed med adskillige andre lignende koncentrationer andre steder i Vendsyssel, således koncentrationer f. eks. i Tolne Skov, på Holtbjerg (sydkoncentrationen) og Hallund Hede (Lundens Bakker).

Anvendt kildemateriale

Fund og fortidsminder (www.dkconline.dk).

Geologisk jordartskort, 1:25000, 1317 I SV, Sæby. Danmarks Geologiske Undersøgelser.

Trap, J.P.: *Danmark, 5. udgave*. Hjørring Amt. København 1960.

Beskrivelsen er udarbejdet af Vendsyssel historiske Museum.

Holtbjerg-Rugtved

Kulturmiljø nr. 45

Tema

Forhistorisk tid
Bosætning på landet

Emne(r)

Højkoncentrationer, agersystemer, herregårde/hovedgårde, voldsted

Sted/topografi

Højkoncentrationer

Holtbjerg, Albæk sogn, Sæby kommune.

Agersystemer

Ved Holtbjergs østfald, mellem gårdene Mariendal og Nr. Favrholt, Albæk Sogn, Sæby Kommune.

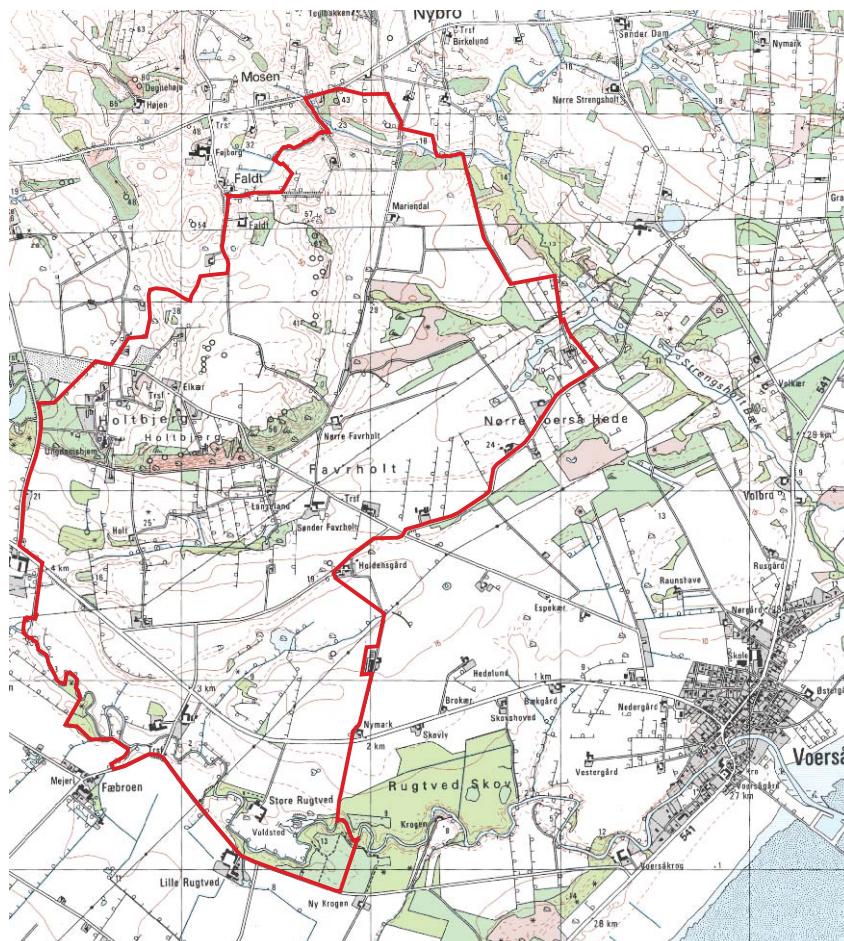
Herregård-voldsted

Store Rugtved, Albæk Sogn, Sæby Kommune.

Sydligst i kulturmiljøområdet med Voer Å som sydlig afgrænsning ligger hovedgården Store Rugtved med det øst for beliggende voldsted, Rugtved, der grænser op til Rugtved Skov (som er beliggende uden for kulturmiljøområdet). Store Rugtved har sit eget ejerlav: Store Rugtved Hovedgård.

Kulturmiljøområdet er præget af to meget forskellige landskabstyper. Holtbjerg med højkoncentrationer på morænebakkeland med morænesand og -grus samt ferskvandstørv i Ø-V og NV-SØ vendte kløfter.

Syd og øst for bakkekuden optræder yoldiafladerne med undergrund bestående af yoldiasand og -grus samt N-S og Ø-V gående kløfter med ferskvandstørv, bl.a. Voer Å-dalen. Agersystemerne og Store Rugtved ligger på yoldiafladen.

Tid

Højkoncentrationer

Oldtid, sten- og bronzealder.

Agersystemer

Ældre jernalder.

Hovedgård-voldsted

Historisk tid.

Karakteristik

Højkoncentrationer

Højene grupperer sig i tre koncentrationer, en langs østfaldet af Holtbjerg, en mere spredt langs syd/vestfaldet og en centralt på bakkekuden.

Højgruppen mod øst omfatter 10.02.01, 163-171. Alle høje fredet 1897, bortset fra nr. 164, fredet 1939. Højene er alle rundhøje og ligger i ager. De fremtræder græsklædte med varierende buskbevoksning. Nr. 163 er træbeplantet. Alle distancebesigtigede på grund af markafgrøder. Lidt østligere og i lavere terræn rundhøjene 10.02.01, 172-172A. Begge fredet 1939. Nr. 172 er græs- og buskdækket, i ager. Nr. 172A fremstår græsdækket i en fårefold.

Højkoncentration ved Holtbjerg.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Nord for gruppen findes to enkelthøje, 10.02.01, 65 og 68, fredet 1939. Rundhøjen nr. 65, som er beliggende i skov, er træbevokset. Langhøjen nr. 68, i ager, kunne ikke besigtiges på grund af afgrøde på marken.

Den spredte gruppe mod syd omfatter 10.02.01, 174-187. Nr. 185 og 186 fredet år 1900, de øvrige 1939. Rundhøjene, 10.02.01, 174-184 beliggende i tæt granvækst, er ikke besigtiget. De er sandsynligvis alle træklædte. Nr. 185 fremstår græsklædt. Den har på toppen et stort, glatpoleret æg af sten. Nr. 186 er udover græs- også træklædt, mens nr. 187 er træklædt, i ager. Rundhøjen 10.02.01, 190 er beliggende sydligere og på lavere terræn. Fredlyst 1939. Græs- og buskklædt, i ager.

Den centrale gruppe består af højene 10.02.01, 156-162. Højgruppen fredet 1939. Rundhøje, alle i ager, fremstår græsklædte med varierende buskbevoksning.

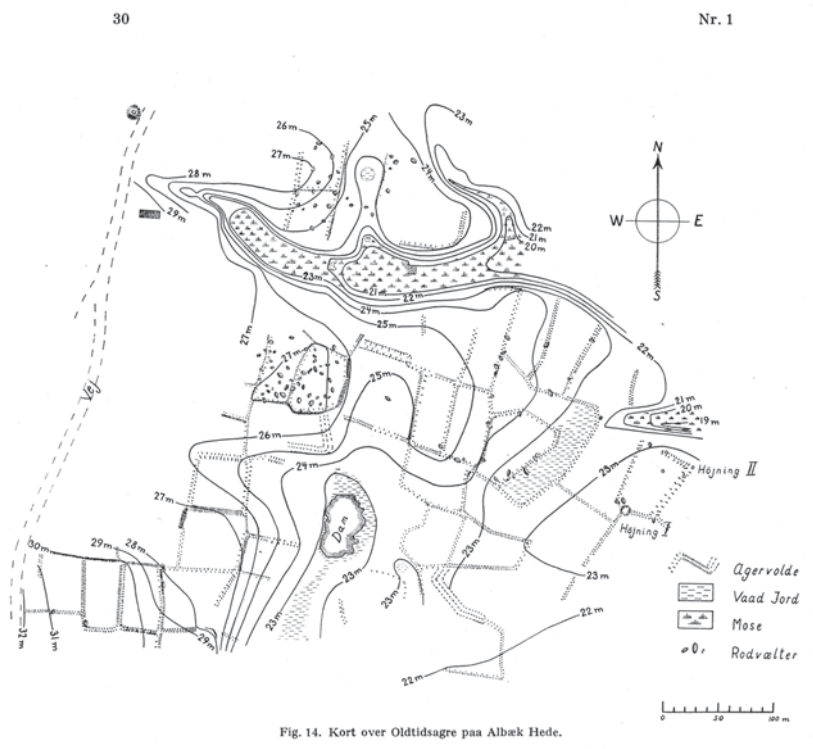
Højen med den glatpolerede sten.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Agersystemer

Det fredede agersystem udgør blot en mindre del af det over 531.000 m² store registrerede agersystem med digevoldinger, se kort. Fredningen omfatter systemets sydlige del, mens systemets øvrige del ligger i driftig agerjord. Arealet fremstår som græs- og lyngdækket med spredt bevoksning af buske og træer.

Kort over oldtidsagre på Albæk He-
de.
Vendsyssel historiske Museum.

Digevoldingerne eller agerskelvoldene er uanseelige højninger på under en halv meters højde og op til et par meters bredde. De adskiller de enkelte agerstykker, der på Albæk hede er af den korte, brede type, op til ca. 50x20 m. Den aflange, smalle type, som bl.a. kendes på Tolstrup Hede, Asdal og Uggerby sogne, er ikke til stede her.

Den fredede del af agersystemet er græs- og lyngdækket.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Hovedgård-voldsted

Det i 1931 fredede voldsted Rugtved ligger mellem hovedgården Store Rugtved og Rugtved Skov. Syd for voldstedet løber Voer Å, der mod sydøst kommer ganske tæt på dette. Åen leverede antagelig en del af vandet til voldstedets grave.

Anlægget består af en nu noget ødelagt, ca. 4,5 m høj borgbanke med en topflade på ca. 45 x 38 m, omgivet af voldgrave og en ydervold. Borg og bolig har ligget på den samme banke, mens avlsbygningerne sandsynligvis har stået vest for banken. På borgbanken er der udgravet et ca. 13 x 13 m stort tårn i munkesten. Anlagt i 1300-tallet, kongeligt under Valdemar Atterdag og i 1393 af dronning Margrete skænket Børglumbispen til nedrivning.

Rugtved borgbanke.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Hovedgården Store Rugtved ligger på stedet, hvor de middelalderlige avlsbygninger har stået (disses nøjagtige placering kendes dog endnu ikke).

Store Rugtved var indtil for nylig en firelænget gård med en delvis fritliggende hovedbygning fra 1855 mod vest og sammenbyggede avlsbygninger mod nord, øst og delvis syd. Denne planløsning fik gården ved en ombygning i 1907. Før bestod gården af hovedbyg-

ningen og to lange bindingsværks-avlsbygninger i nord og syd, hvis østligste dele lå på forhøjninger i terrænet. Der var således direkte visuel kontakt mellem hovedgårdens stuehus/gårdsplads og voldstedet, hvilket der også må have været i middelalderen mellem avlsbygningerne og borgen.

De kraftige storme i 2004 resulterede i omfattende bygningskader på østfløjen i avlsbygningsskødet. Ved udbedringen heraf i 2005 blev store dele af østfløjen nedrevet, så der nu igen er visuel kontakt mellem stuehus/gårdsplads og voldsted. Hovedgården "vender ikke ryggen" til voldstedet mere.

Store Rugtved med borgbanken i midten af billedet.
Vendsyssel historiske Museum 2006.

Bevaringstilstand

Højkoncentrationer

Ingen af de i alt 36 gravhøje fremstår intakte. De er alle mere eller mindre afgravede i toppen, ved højfoden eller begge steder. Der er tale om gamle skader. Højene udviser stor variation med hensyn til størrelse. Højder varierer mellem en halv og tre meter. Diametre fra otte til 21 meter, langhøjen 10.02.01, 68 dog ca. 40 meter lang.

Agersystemer

Digevoldningernes bevaringstilstand kan ikke vurderes. Bevoksningen udviser totalt den forskel, der måtte være mellem voldinger og ager.

Hovedgård-voldsted

Voldstedets borgbanke er blevet noget ødelagt gennem tiderne, men fremstår stadig imponerende; det samme gælder med yder-volden. Gravene er delvis opfyldte, men fremtræder stadig synlige, og enkelte partier er periodevis vandfyldte med vand fra en afvandinggrøft fra den nord for liggende mark.

Hovedgårdens stuehus er velholdt, og det samme gælder avlsbygningerne, der gennem tiderne er tilpasset landbrugsdriftens behov.

Sårbarhed og virkemidler

Højkoncentrationer

De fredede gravhøje er sårbare over for driften af et intensivt land- og skovbrug. Bevoksning af buske slører endnu ikke de i ager lig-

gende gravhøje, men vil med tiden gøre det. Naturpleje er højst ønskelig.

Den østlige og centrale koncentration af høje fremviser, skønt ikke umiddelbart tilgængelige, da de ligger midt i dyrket mark, den største oplevelsesværdi med fornemmelse af grupperinger. Fra Mariendalsvej er der et fint indblik til den østlige koncentration.

Sydkoncentrationen er totalt sløret af skovbevoksning. Kun de tre vestligste, her især nr. 185-186, giver et stærkt visuelt indtryk. Stenægget på nr. 185 bør fjernes. Det skæmmer i den grad helhedsindtrykket af de to imponerende høje.

Agersystemer

Sårbarheden ligger primært i tiltagende tilgroning af arealet. Oplevelsesværdien er som ovenfor nævnt yderst ringe på grund af bevoksning. Information, som en planche eller lign., ville til dels kunne råde bod den manglende visualisering.

Hovedgård-voldsted

Voldstedet er ikke umiddelbart sårbart. Den fine oplevelse af det fra såvel fjern som nær afstand samt den genskabte sammenhæng mellem hovedgård og voldsted vil imidlertid kunne forringes ved opførelsen af nye, uheldigt placerede driftsbygninger i fremtiden.

Oplevelsen af voldstedets imponerende karakter og funktion vil kunne forstærkes ved en lettere udtynding i bevoksningen samt eventuel genskabelse af vandspejlet i gravene.

Bonitering

Højkoncentrationer

Højkoncentrationerne på Holtbjerg liggende i dyrket mark har trods manglende tilgængelighed en ikke ringe oplevelsesværdi.

Agersystemer

Agersystemerne ved Holtbjerg fremtræder med meget ringe eller ingen oplevelsesværdi. En frilægning af arealet kunne hjælpe, men vil fordrø en fortsat vedligeholdelse af området.

Hovedgård-voldsted

Voldstedet, der kan ses fra offentlig vej og er tilgængeligt efter forudgående henvendelse til ejeren, har stor oplevelsesværdi i kraft af sin velbevarethed, imponerende størrelse og sammenhængen med hovedgården.

Kontekst/sammenhænge

Højkoncentrationer

Højkoncentrationerne, i åbent land og i skov, som omtalt på Holtbjerg optræder adskillige steder i Vendsyssel. Således Hallund Hede (Lundens bakker), Falden Skov, Ellevehøje i Mosbjerg-området og i Åsted sogns vestlige del.

Agersystemer

Et lignende og ligeledes fredet agersystem findes på Tolstrup Hede, Asdal og Uggerby Sogne. Adskillige flere findes i Himmerland.

Hovedgård-voldsted

Asdal Voldsted i Asdal Sogn og Rugtved Voldsted er de to bedst bevarede voldsteder i Vendsyssel – begge af anselig størrelse og med klar sammenhæng med den tilhørende hovedgård.

Anvendt kildemateriale

BASIC COVER, 1954, Flightline 34-35.

Fund og fortidsminder (www.dkconline.dk).

Geologisk jordartskort, 1:25000, 1317 I SV Sæby og 1317 II NV Aså.
Danmarks Geologiske Undersøgelser.

Hatt, Gudmund: *Oldtidsagre*. (= Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab. Arkæologisk-kunsthistoriske Skrifter 2, no. 1) 1949.

la Cour, J.C.B.: *Danske Gaarde. II. Bind*. Aarhus 1908.

la Cour, Vilhelm og Hans Stiesdal: *Danske Voldsteder. Hjørring Amt*. København 1963.

Müller, Sophus: *Vendsyssel-Studier. I-II*. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1911.

Trap Danmark, 5. udgave. Hjørring Amt. København 1969.

Beskrivelsen er udarbejdet af Vendsyssel historiske Museum.

Voerså

Kulturmiljø nr. 46

Tema

Kystkultur

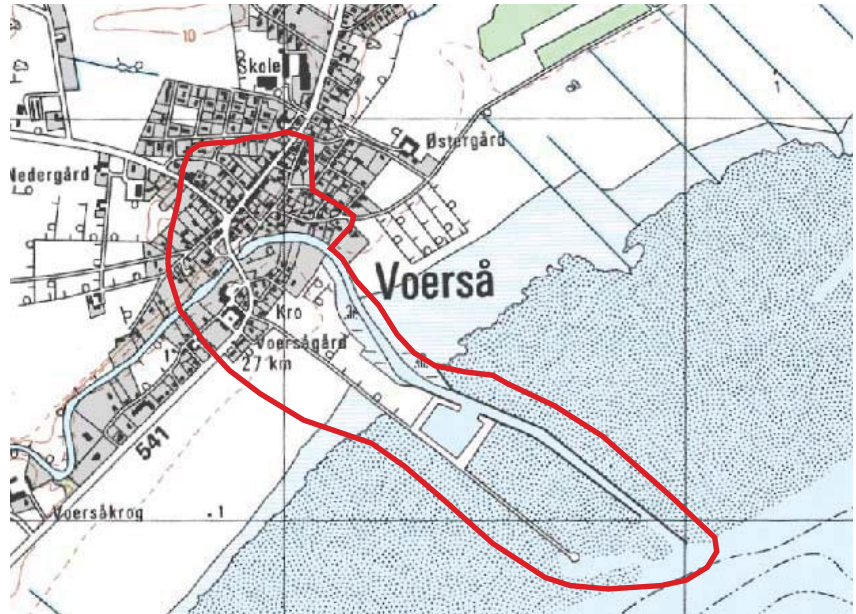
Emne (-r)

Landsby, slynget vejby, kro, overfartssted, fiskerleje, åhavn, lystbådehavn

Sted/Topografi

Voerså by, Albæk Sogn.

Voerså er beliggende ca. 16 km syd for Sæby på grænsen mellem den hævede litorinaflade og det flade marine forland fra nyere tid. I lokaliseringen af byen er tre temaer vigtige: Voer å, tilknytningen til kysten og beliggenheden på det flade marine forland. Karakteristisk er tilknytningen til åen og den åbne beliggenhed ud mod kysten. Voer Å er et af Nordjyllands vandrigeste åløb.

Kulturmiljøet omfatter åhavn, kyst- og å-nær bebyggelse, omgivelser omkring kro med bro og å, slynget vejforløb gennem byen, grusveje nord for åen, kystlandskabet (engarealer i relation til by og ny havn).

Tid

Fra ca. 1700 og frem til i dag.

Havnen i Voerså omkring 1955.

Karakteristik

Kystbyen har en stærk tilknytning til havet, hvilket er forståeligt, da Voer Å sammen med Sæby Å har udgjort nogle af Vendsyssels eneste sejlbare naturhavne. Byen er oprindelig en slynget vejby med spredt bebyggelse på både litorinafladen og på det hævede forland. Gennem byen fører en bred gennemfartsvej, som er hovedlandevejen til Sæby. Vejen har delt byen i tre dele, som med tiden har fået forskellig struktur. I folketællingen 1787 kan man se at hovederhvervet har været landbrug, hvorimod det 150 år senere var fiskeriet, der dominerede, og som beskæftigede halvdelen af byens beboere. Endnu var det ikke et selvstændigt erhverv, men var et vigtigt bierhverv. Landevejen fra Sæby, den nuværende Havnevej, der omkring 1900 afgrænsede kvarteret mod vest, gik, som i dag, direkte ned til havnepladsen (åhavnen). Broen, som er her, menes altid at have været der, og den er nævnt første gang i begyndelsen af 1700-årene.

Havnen i Voerså i dag 2006.

Omkring 1900 lå byens huse nord og syd for åen. I de følgende årtier sker en væsentlig ekspansion. Erhvervsfiskeriet og derved byens særlige karakter af fiskerby tog sin begyndelse ved anlæggelsen af en havn i 1907. På broens anden side, hvor vejen går til Asaa, ses Voersås gamle gårde stadig og giver byen dens karakter af landsbybebyggelse. I byen fandtes før 1900 mange udskudshuse.

Mange af bydelens veje er de oprindelige, men nye er føjet til, og de indgår i dag i et netværk af småveje, som alle er grusbelagte. Bydelens huse stammer især fra forrige århundrede, hvoraf der er mange "bygmesterhuse" med 45 graders hanebåndsspærtag. Flere huse er med symmetriske vindues- og dørplaceringer, de er pudsede og kalkede i især gult og hvidt.

Det er karakteristisk, at der spredt i bebyggelsen ligger huse, som viser et bredt udsnit af stilarter og materialer, lige fra stråttækte bindingsværkshuse til nyere parcelhuse.

Et andet meget karakteristisk træk for de gamle huse i østerbyen er, at de har et muret udhus eller baghus, ofte med skorsten. Det er det typiske fisker-redskabsrum, som ligger/har ligget i tilknytning til boligen og ikke på havnen. Mange af dem findes endnu ved husene i den del af Voerså.

Byens udvikling

Voerså skylder havet og åen sin placering. Navnet kendes tilbage til 1328, hvor byen omtales som Worthesaa. Viden om byens størrelse har vi først fra 1578, hvor der blev overdraget 22 gårde, 2 bol og 190 gadehuse til Ingeborg Skeel på Voergård. Af regnskaberne over bropenge ved pinsemarkedet i Aalborg i 1583-93 omtales flere Voerså-skipper. Byen har oplevet en udvikling som har relation hertil. Byens karakter af fiskerby tog sin begyndelse med anlæggelsen af en havn i 1907. I daglig tale hed det "øster i byen" om bebyggelsen på åens nordside, hvor åløbet bøjer mod øst og ud i havet. Her boede fiskerne formodentligt traditionelt i den række af småhuse, der lå ned til åen. Udstykninger fra Smedegården i begyndelsen af 1900-tallet blev baggrunden for dette kvarters ekspansion mellem Åvænget og Ternevej. Grusvejene i området samt skellenes naturlige vegetation tilføjer området et stærkt harmonisk præg. Særligt var det, at man også i området plantede kirsebær, som mange kom langvejs fra for at få del i.

Broen over åen i dag, 2006, hvor Østkystvejen løber.

Forud for første verdenskrig begyndte udviklingen at gå stærkt. Fiskeriet gav et godt udkomme, så fiskerne fik mulighed for at bygge nyt, og de gamle huse fik tegltag. Turister kom til byen og overnattede på Voerså Kro. Som særlig turistoplevelse var et besøg i byens pottemagerværksted, hvorfra man kunne købe kunstkeramik.

I midten af 1930'erne blev den gamle bro over Voer Å erstattet med en bredere og mere tidssvarende bro. Ved samme lejlighed må Havnevej være blevet nedlagt som hovedfærdselsåre. Vejforløbet blev flyttet mere vestpå. Den nuværende landevej bærer præg af de yngre bebyggelser, bl.a. parcelhusudstykningerne i nyere tid.

Missionshus blev opført i 1897, lystanlæg, stadion, pottemagerværksted, savværk, kro, desuden kom Centralskole til i 1956, og samme år bådebro med udskibningssted i å-mundingen, beskyttet af en pælerække, der i dag udmunder i en moderne lystbådehavn med flere små træskure.

Skipperstien ved den gamle havn.

Åhavnen og fiskerlejet

Det kan formodes, at Voerså har haft en ikke ubetydelig funktion som handels- og ladeplads. I 1578, hvor byens huse overdrages til Ingeborg Skeel, ligger landsbyens marker nord og vest for byen med enkelte smalle agre ud mod kysten. Tilknytningen til havet kan spores op gennem 1700-årene, da forholdsvis mange sejlede på skudefart, hyppigst med brændsel og jern til Aalborg, og med returlast af træ. En formodentlig gammel tradition, da en række Voersåskippere som nævnt i slutningen af 1500-årene nævnes i regnskaberne for betaling af bropenge ved pinsemarkedet i Aalborg.

Å-havnen i dag set mod broen og Østkystvejen

Så sent som i 1852 kunne man i Hjørring Amtstidende læse, at dampskibet Waldemar var forventet på sin vej fra England, og at der ville være regelmæssig fart mellem København, Frederikshavn og Voerså. Det omtalte dampskib kom dog aldrig til at anløbe Voerså. Med sin placering inde i landsbyen, har åhavnen givet mindre fartøjer mulighed for at lande fisk i læ for vind og vejr. De naturgivne forhold har været udslagsgivende for, hvor stor åhavnen har kunnet blive. Alligevel har den lokale befolkning haft fiskeri i mange forskellige former, blandt andet torskefiskeri, flyndergarnsfiskeri, ålefiskeri (Voer Å) og bundgarnsfiskeri (fra slutningen af 1800-tallet), som en del af deres lokale erhvervsstruktur i store dele af det 20. århundrede og længere tid tilbage.

I 1907 blev der på fiskernes foranledning opført et bolværk og slæbested til afløsning af et eksisterende pæleværk ved nordsiden af Voer Å. Tidens krav blev tilfredsstillet med de nødvendige faciliteter såsom taljer, ophalerspil, ishuse og fiskeeksporthus. Denne modernisering af havnen fandt sted før motorisering af fiskefartøjerne, og ti år senere i 1919 tog man initiativ til at sikre besejlingsforholdene ved hjælp af en pæleskærm fra å-udløbet mod øst ud i Kattegat. Denne blev flere gange forlænget. Efter ålegræssets forsvinden i 1920'erne måtte man lave endnu en pælerække, således at resultatet blev en lille kanal gennem sandaflejringerne. De følgende årtier kæmpede fiskerne med tilbagevendende problemer, som isvintre og tilsanding. Til tider måtte fiskene landes i Asaa. I det store hele fungerede havnen helt frem til de sidste erhvervsfiskere i 1970'erne opførte med at bruge havnen.

Jollehavnen august 2006.

Efterhånden blev den klassiske kystkultur efterhånden afløst af en fritidskultur. Byen fik i 1960'erne flere tilflyttere, der ikke havde relation til fiskeriet eller lokalsamfundet i øvrigt. Åhavnen var efterhånden i dårlig stand og i begyndelsen af 1980'erne tog en kreds af borgere i byen initiativ til at få bygget en lystbådehavn ved munden af Voer Å omkring starten af pælerækken. "Voerså Jollehavn" blev anlagt med støtte fra Sæby Kommune. Indvielsen fandt sted 1983. Jollehavnen gav en kort tid byen liv som lystbådehavn, men de tilbageværende fritidsfiskere holdt mest til i den gamle åhavn. I slutningen af 1980'erne fandt de to foreninger sammen, da det viste sig de privat drevne havne ikke havde grundlag for at skabe økonomi til vedligeholdelsen. Voerså-borgerne arbejdede i fællesskab for en løsning, idet befolkningen understregede, at det gamle fiskerleje var kulturhistorisk betydningsfuldt, samtidig med at det var vigtigt,

at Voerså kunne fortsætte med at have en funktionsdygtig havn. Det lykkedes Voerså-borgerne at skaffe midler fra EU, de såkaldte Mål 2-midler til en samlet renovering af Voersås havne. Åhavnen blev renoveret som et "autentisk fiskerihavnsmiljø" og den nye jollehavn som en moderne lystbådehavn. Det samlede havneanlæg blev indviet sommeren 1998 under navnet "Voerså Fiskerleje".

Bevaringstilstand

Især den nordlige bydel øst for hovedlandevejen er spændende på grund af sit særlige miljø og opbygning ved de små grusveje. Grundet nutidens behov for mere plads i beboelsen har flere af husene de seneste år fået tilbygninger, der overvejende er tilpasset den resterende beboelse. Desværre har flere huse fået kviste og større tagudhæng, hvilket præger det arkitektoniske indtryk i negativ retning. Selvom åhavnen i dag har ændret funktion, indgår bebyggelsen her i et enestående miljø med charmerende huse.

Voerså kro omkring 1900

Mentalt har bevarelsen af den gamle åhavn og skabelsen af jollehavnen uden tvivl betydning for lokalbefolkningen i dag. Endnu husker mange, hvordan fiskerne om søndagen traf hinanden på havnen, iført deres søndagstøj. Erindringer fra fiskeriets storhedstid er stadig vigtig for den lokale identitet. Og mange historier om fattigdom og lang levetid grundet spising af mange fisk gennem livet flourer stadig i byen.

Sårbarhed og virkemidler

Dette særlige å-relaterede miljø er især sårbart, hvis der sker alt for mange ændringer i boligmassen. Over for kroen er en bådudlejning, som virker meget autentisk i landsbymiljøet. Synd ville det være, hvis lystbådehavnen fik tilknyttet funktioner, der ikke er kystrelateret. Borgerne har et ønske om at etablere de gamle badehytter ved pælerækken, hvilket ikke umiddelbart vil ødelægge det "autentiske" miljø.

Da tilgang til naturressourcer og vand også i fremtiden formodes at være et attraktivt, er der ingen tvivl om, at hvis der fortsat bliver værnet om byens fysiske "markeringer" af landsbyens historie, så vil landsbyen i høj grad have mulighed for at bevare det særlige miljø. Samtidig skal service- og detailhandel gerne fortsat eksistere for at give byen mulighed for opretholdelse af den egentlige aktive landsbykultur. Men det er vigtigt, når der udvikles og ændres lokalplaner, at byens fysiske struktur bevares med den karakteristiske bebyggelse.

se langs åen og sidevejene hertil, samt den slyngede hovedvej (med gårdenes placering herved) gennem byen. Ligeledes er de karakteristiske grusveje i byen bevaringsværdige. Der bør arbejdes for at fastholde byens fysiske udtryk.

Voerså kro i september 2006 umiddelbart før branden.

Bonitering

Den oplevelsesmæssige værdi af den nære kontakt mellem by, å og hav kan vise sig at virke attraktivt for byen også fremover. En miljømæssig værdi, som kan ændres hurtigt, f.eks. ved asfaltering af de små veje, større ændringer af bebyggelsen m.v. Selvom havnemiljøet har ændret karakter har byen stor fortælleværdi. Gårdene, kroen, broen over åen og bebyggelsen er synlige aktiver for landsbyen.

Bådudlejningen 2006.

Kontekst/sammenhænge

Udover de fysiske bosætningsmiljøer og de to havne, er der i dag i høj grad en lokal forankret identitet, der er historisk og landskabsmæssig betinget.

Liste over registrerede bevaringsværdier strukturer/elementer og nyere anlæg

Åhavnen med de karakteristiske bygninger. Grusvejene med de tydelige skelmarkeringer mellem grundene bestående af plankeværker, stensætninger og hække. Boligområdet øst for hovedvejen og langs Voer Å, kroen, broen. "Nybyggeriet" langs hovedvejen. Havnevej med afstikkervejene, den røde skole på Havnevej.

Den røde skole på Havnevej, hvor der nu er indrettet et lille lokalhistorisk museum.

Anvendt kildemateriale

Diverse udklip fra Byhistorisk Arkiv, bl.a. 05.16.04, Albæk sogn.

Byskov, Søren: Aså og Voerså – to fiskerihavne i Vendsyssel. I: *Sjæklen Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet*, Saltvandsakvariet i Esbjerg, 1998.

Larsen, Bent Bang: *SALTLANDET kulturlandskabets historie i Sæby Kommune*. Sæby Museum 2000.

Laubek, Peter og Hanne: *Voersaa Kro i Vendsyssel*. I: *SÆBYBOGEN* 2003.

Trap, J. P.: *Danmark, Hjørring Amt. Gad*, 1960.